

ВАЗОРАТИ МАОРИФИ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН  
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИ ТОҶИКИСТОН  
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

Ба ҳукми дастнавис

МАМАДИЕВ ЖУРАБЕК УРАКОВИЧ

ТАРҶУМА ВА ИСТИҚБОЛИ ЭҶОДИЁТИ САЪДӢ ДАР  
АДАБИЁТИ ЁЗБЕК

Ихтисос: 10.01.01- Адабиёти тоҷик

РИСОЛА

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ

Роҳбари илмӣ: доктори илмҳои филологӣ,  
профессор Худойодов Абзам Овлододович

ДУШАНБЕ-2019

## МУНДАРИЧА

Муқаддима.....	3
----------------	---

### БОБИ 1. ТАРЧУМАИ ОСОРИ САЪДӢ БА ЗАБОНИ ӮЗБЕКӢ

Фасли 1.1.Тарҷумаҳои ӯзбекии “Гулистон” дар марҳалаҳои гуногун.....	14
Фасли 1.2. Тарҷумаҳои ӯзбекии “Бӯстон”.....	42
Фасли 1.3.Тарҷумаи ӯзбекии ашъори ғиноии Саъдӣ.....	55
1.3.1. Тарҷумаи ғазалиёти Саъдӣ.....	58
1.3.2. Тарҷумаи рубоӣёт ва муфрадоти Саъдӣ.....	65

### БОБИ 2. ЭҶОДИЁТИ САЪДӢ ВА ТАЪСИРИ ОН ДАР ТАҶАВВУЛИ АДАБИЁТИ ӮЗБЕК

Фасли 2.1. Таъсири осори Саъдӣ ба эҷодиёти Навоӣ.....	71
Фасли 2.2. Баҳрабардориҳои Заҳриддин Муҳаммад Бобур аз эҷодиёти Саъдӣ.....	100

### БОБИ 3. МАҚОМИ ТАРЧУМАҶОИ ӮЗБЕКӢИ ОСОРИ САЪДӢ ДАР ТАҶАВВУЛИ АДАБИЁТИ ӮЗБЕК

Фасли 3.1. Нақши осори классикони адабиёти форсии тоҷикӣ дар таҷаввули адабиёти ӯзбеки асрҳои ХУ1-ХУШ.....	107
Фасли 3.2. Мавқеъ ва мақоми тарҷумаҳои адабиёти тоҷикии форсӣ дар доираҳои адабии Қўқанд ва Хива (Хоразм) ба забони ӯзбекӣ дар асрҳои ХУШ-Х1Х.....	132
3.2.1. Вижагиҳои доираи адабии Қўқанд.....	132
3.2.2. Хусусиятҳои доираи адабии Хива (Хоразм).....	140
Хулоса.....	133
Китобнома.....	140

## МУҚАДДИМА

**Моҳияти мавзӯ.** Мавзӯи таъсири мутақобилаи адабиёт, таърихи инкишоф ва фароянди ҳамдигарро бой гардондани онҳо дар ҳама давру замон аз масъалаҳои муҳими адабиётшиносӣ буд. Дар ҳаҷ замоне таъсирпазириро аз омилҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, арзиши адабӣ ва маърифатии он кам нашудааст. Ҳарчанд фурӯпошии давлати Шӯравӣ «фурсати мурочиати дақиқ ва амиқро ба зиндагии сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҳамсоҷҳо» [168, 85] то ҳоёе такон дода бошад ҳам, ин маъноӣ онро надорад, ки масъалаҳои пайвандҳои адабӣ, таъсир ва баҳрабардорӣ аз адабиёти ҳамдигар коста шуда бошад. Дар ин миён, ба назари мо, мушкилоти робитаи таърихӣ тоҷикон бо ўзбекон аз назари макон ва замон ва фароянди адабию таърихӣ ба аҳамияти зиёдтаре молик аст. Умуман, масъалаи робитаи адабии халқҳои тоҷикӣ ўзбек аз мавқеи фазо, макон ва замони таърихӣ дархӯри андеша мебошад. Баҳрабардорӣ, таъсирпазирӣ ва гоҳе омӯзиши фарҳангии тоҷикону ўзбекҳо дар адабиётшиносии муосир таҷдиди назар меҷӯрад. Пайвандҳои адабии ин халқҳо дар замони Шӯравӣ зери таъсири идеологияи расмӣ, ки ба усули «бародарию баробарӣ»-и сохта устувор буд, шарҳу тафсир меёфт. Табиист, ки асли масъала, яъне сатҳи камолоти фарҳангӣ ва адабӣ на аз мавқеи муносибати он ба маҳаки асосӣ - илму фарҳанг ва маънавият, ки таҷрибаи таърихро фаро мегирад, балки танҳо аз дидгоҳи сиёсӣ арзёбӣ мешуд. Ҳол он ки таҷрибаи таърихӣ муносибатҳои адабии халқҳои Осиёи Миёна, ба хусус тоҷикону ўзбекон, дар ин замина ҳама гуна худхоӣ ва бартарии зӯриро инкор мекунанд.

Аз таърих маълум аст, ки дар тӯли иқоматашон дониш ва адабиёт барои ҳамаи халқҳои минтақаи Осиё хусусан, Осиёи Миёна унсурӣ созандаи ҳунар ва ваҳдати инсонӣ будааст. Дар ин равиш хидмати адабиёти тоҷик барои рушди адабиёти дигари минтақа, аз ҷумла адабиёти ўзбек, ниҳоят арзишманд аст. Ба ин масъала профессор Худой

Шарифов дар робита бо чунин навиштааст: «...адабиёти форсӣ дар карнҳои даҳ то понздаҳи мелодӣ ба мақоми инкишофи классикии худ расида, ҳамчун меъёри тақягоҳи инкишофи адабиёти ўзбекӣ хидмат кард» [168, 88]. Вале ин таъсир ба замони таъйинкардаи ин донишманд маҳдуд намешавад ва дар асрҳои баъд низ мушоҳида мешавад, чи расад ба он ки дар асрҳои баъд ин таъсир сабабгори бавучудойии равиши ба ду забон шеър гуфтан гардид. То асри XVI асосан, дар байни шоирони ўзбек ривоч ёфтани ин ҳодисаи адабӣ низ гувоҳи таъсири адабиёти тоҷик, ба хусус шеър ба адабу фарҳанги ўзбекист [186, 55]. Баъдтар, ин равиш дар байни шоирони тоҷик низ маъмул шуд ва дар доираҳои адабии ҳар ду халқ то имрӯз идома дорад .

Ҳодисаи вуруди намояндаи ин ё он адабиёт ба адабиёти халқи дигар яке аз шаклҳои зуҳури робитаи адабист. Дар ин замина таъсири адабиёти форсии тоҷикӣ дар ҳавзаи адабиёти ҷаҳон, аз ҷумла адабиёти ўзбек калон аст.

**Дарачаи омӯхта шудани мавзӯ.** Мо медонем, ки дар бисёре аз забонҳо ҷаҳраҳои намоён ва мондагоре зуҳур кардаанд, ки дар ҳавзаи фарҳанг ва адабиёт ном ва мавқеи ҷаҳонӣ ёфтаанд. Баъзан, чунон ҷойгоҳеро соҳиб шудаанд, ки мутааллиқ ба фарҳанги халқи дигар шудаанд, дар ҳар кишваре номе ва шуҳрате ҷовидона ёфтаанд. Андешаҳои онҳо яке аз паси дигаре ба забонҳои мухталиф тарҷума ва нашр шудаанд. Саъдии Шерозӣ яке аз чунин бузургонест, ки адабиёти форсии тоҷикиро дар ҳавзаи фарҳанг ва адабиёт ба дунё арза доштааст.

Ба ин далел нақш ва ҷойгоҳи Саъдии Шерозӣ дар адабиёти ўзбек низ калон аст. Бисёре аз шоирон аз шеъри Саъдӣ истиқбол кардаанд ва таъсири шеъри Саъдӣ бар адабиёти ўзбекӣ назаррас аст. Ин таъсир дар муҳити фарҳангӣ ва адабии ўзбекӣ то ҳадде будааст, ки замоне девони Саъдӣ, ба хусус «Гулистон» дар мактабу мадрасаҳо ба унвони китоби дарсӣ таълим дода мешуд. Шоирони ўзбек ашъори пурҳикмати Саъдӣ,

ба хусус «Гулистон»-у «Бӯстон»-ро меъёри шеър медонистаанд ва дар пайравии Саъдӣ шеър месурудаанд. Дар ин равиш шоирони ўзбек ҳам аз маънӣ ва ҳам аз шакли шеъри Саъдӣ хушмандона истиқбол кардаанд.

Истиқболи шоирони ўзбек даставвал бевосита аз нусхаи асли шеъри Саъдӣ будааст. Баъди тарҷумаи осори Саъдӣ, аз ҷумла «Гулистон»-у «Бӯстон»-и ӯ ин чараён хеле пурмаҳсул шудааст. Вуруди Саъдӣ ба адабиёти ўзбек дар ду тарз сурат гирифтааст: яке ба воситаи истиқболи шеъри Саъдӣ, дигаре тарҷумаи ашъори ӯ. Ҳарчанд ин чараён махсусиятҳои худро дошта, саҳифаи дурахшон дар таърихи робитаҳои адабии тоҷику ўзбек маҳсуб ёбад ҳам, мавзӯи робитаҳои таърихӣ ва адабии тоҷику ўзбек, аз ҷумла тарҷумаи осори Саъдӣ ва пайравӣ ба таълифоти вай ҳанўз ба дараҷае ки лозим аст, тадқиқ нашудааст. Дар ин замина, баъзе тадқиқотҳои муқаддимотӣ аз тарафи донишмандон В.В.Бартолд [69], С.Айнӣ [63,64,65], В.М.Жирмунский [85], Е.Э.Бертелс [70,71,72], И.С.Брагинский [74,75], В.Комиссаров [104], Ж.Шарипов [171, 172, 173], В.Раҳмонов [197], Э.Шодиев [175,176,177,178,179,180], А.Мирзоев [115,116,117], С.Солиев [199] Р.Воҳидов [77], Ш.Шомухаммедов [181,183,184,185], Б.Валихоҷаев ва Р.Воҳидов [76], Ғ.Саломов [137,138,139,140], Н.Комилов [137,140,103,193,194,195], А.Абдуқодиров [55,56,57], М. Зайниддинов [88,191], А.Худойдодов [162,163] ва дигарон анҷом гирифтааст, ки масъалаҳои умумии робитаҳои адабии тоҷику ўзбек ва ҳодисаҳои ҷудогонаи онро арзёбӣ кардаанд.

Мутаассифона, мавзӯи тарҷума ва истиқболи осори Саъдӣ на дар адабиётшиносии ўзбек ва на дар адабиётшиносии тоҷик таҳқиқ нашудааст. Ҳол он ки таҳқиқи ин масъала барои равшан кардани баъзе саҳифаҳои норавшани таърихи робитаҳои адабии ин ду халқ бевосита ёрӣ мерасонад. Ин кор аввалан, дараҷаи тавачҷӯҳи адибони ўзбекро ба адабиёти форсии тоҷикӣ нишон диҳад, сониян, сатҳ ва савияи ин тарҷумаҳоро низ муайян мекунад.

Мо медонем, ки фақат дар се асри охир бисёрии асарҳои намояндагони бузурги назму насри форсии тоҷикӣ ба забони ӯзбекӣ тарҷума ва нашр шуда, дастраси хонандагони ӯзбек шудаанд. Танҳо аз тарафи намояндагони ӯзбеки доираи адабии Хоразм ба забони ӯзбекӣ асарҳои зерини адабиёти тоҷик тарҷума шудаанд: «Шохнома»-и Фирдавсӣ, «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ, «Соломон ва Абсол», «Юсуф ва Зулайхо» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ, «Шоҳ ва Дарвеш»-и Ҳилолӣ, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ, «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд, «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Тӯтинома»-и Зиёуддини Нахшаби, «Чор Дарвеш» ва ғайраҳо.

Дар ин ҷараён ашъори Саъдии Шерозӣ ба тариқи шоиста мавриди истиқболи шоирони ӯзбек қарор гирифта, аз осори ӯ тарҷумаҳои хуб низ анҷом гирифтааст. Дар тӯли асрҳои XIV-XX се бор ба забони ӯзбекӣ тарҷума шудани яке аз шоҳкорҳои адабиёти ҷаҳонӣ - «Гулистон»-и Саъдӣ ҳодисаи камназир мебошад. Таъсири «Гулистон» ба ҳадде будааст, ки дар мактабҳои ӯзбекӣ дар қатори девонҳои Ҳофизу Бедил, «Гулистон»-и Саъдӣ низ таълим дода мешудааст.

Аз муҳаққиқоне, ки ба тадқиқи баъзе масъалаҳои робитаи адабии тоҷикон (форсҳо) ва ӯзбекҳо (туркҳо) машғул шудаанд, пеш аз ҳама, метавон аз В.В.Бартолд ёд кард. Ин донишманд аз оғоз афзалияти унсури форсиро дар адаб ва фарҳанги туркӣ (ӯзбекӣ) таъкид карда, дар ин замина дар ҳеч кучое забони давлат ва фарҳанг шуда натавонистани забони туркиро таъйид кардааст [69, 111]. Ҳарчанд ин донишманд оид ба масъалаи мавриди назар ба таври мушаххас сухан нагуфтааст, вале андешаҳои ӯ дар боби таъсири адабиёти форсии тоҷикӣ ба адабиёт ва фарҳанги ӯзбекӣ арзиши раҳнамоӣ доранд.

Аввалин муҳаққиқе, ки дар боби таъсири эҷодиёти Саъдӣ ба адабиёти ӯзбек ва намояндагони ҷудоғонаи он сухан гуфтааст, Е.Э.Бертелс мебошад. Дар ин замина Е.Э.Бертелс дар рисолаи «Навой»

доир ба таъсири Саъдӣ ба эҷодиёти асосгузори адабиёти ўзбек Алишери Навоӣ суҳан ронда, аз ҷумла навиштааст: «Аз рӯйи мазмун вай («Махбуб-ул-қулуб»-и Навоӣ дар назар аст- М.Ж.) нияти Саъдиро дар «Гулистон»-и машҳураш кашида ва Ҷомӣ дар «Баҳористон» идомадодаро эҳё кард» [71,192]. Вале муҳаққиқ дар ин тадқиқоташ ба таври мушаххас аз Саъдӣ чи таъсир гирифтани Навоӣро таъйид накардааст.

Дар рисолаи «Навоӣ ва Аттор» Е.Э.Бертелс аз назари таълимоти ахлоқӣ наздик будани эҷодиёти Навоӣ ва Саъдиро зикр мекунад [72,417], вале дар ин замина матлабашро тафсир намедихад.

И.С.Брагинский дар мақолаи «Дар бораи омӯзиши робитаҳои адабии ўзбеку тоҷик» аз таъсири Саъдӣ ба шоири ҳикматнависи ўзбек Абдулваҳҳоб Хоҷаўғлӣ Тошҳоча ёд мекунад. Аз баёноти ин донишманд маълум мешавад, ки шоири ўзбек асари «Гулзор»-ро дар пайравии «Гулистон»-и Саъдӣ навиштааст. Муҳаққиқ ба осори Саъдӣ наздик будани дигар аз осори Тошҳоча – «Мифтоҳ-ул-адл»-ро низ ёдрас мешавад. И.С.Брагинский менависад, ки «Доир ба он ки таъсири Саъдӣ ба адабиёти туркзабонҳо чӣ қадар пурзӯр будааст, аз рӯйи асари манзуми шоири асри XVI –и хонигарии Қазон Муҳаммадёр - «Нури судур» низ метавон хулоса кард» [74, 31]. Ҷунонки мебинем И.С.Брагинский доир ба Саъдӣ ва усулҳои истиқболи шеърӣ вай аз тарафи шоирони ўзбек ба таври мушаххас чизе намегӯяд.

Яке аз адабиётшиносоне, ки беш аз дигарон доир ба алоқаҳои адабии тоҷикону ўзбекон тадқиқот бурдааст, Э.Шодиев мебошад. Ин донишманд таърихи робитаҳои адабии ин ду халқро омӯхта, дар ин замина ду рисолаи арзишманд низ ҷоп кард ва дар ҳардуи ин асар вобаста ба дигар масъалаҳои робитаи адабӣ, оид ба таъсири осори Саъдӣ ба шоирони ўзбек баъзе мулоҳизаҳои ҷолиб баён кардааст. Аз ҷумла, муҳаққиқ бобе аз рисолаашро ба муносибати Саъдӣ ва Алишери

Навой ихтисос дода, аз боби таъсирпазирии Навой аз осори Саъдӣ ба таври мушаххас сухан рондааст. Муҳаққиқ қаробатҳои маъноӣ ва шаклии баъзе ғазалҳои Саъдию Навоиро нишон дода, ақидаи Е.Э.Бертелсро оид ба он ки Навой «Маҳбуб-ул-қулуб»-ро дар пайравии «Гулистон» – и Саъдӣ навиштааст, тасдиқ мекунад [177, 50-51], ки поёнтар мо андешаҳои ӯро нақлтахлилу арзёбӣ хоҳем кард.

Дар баъзе мақолаҳои, ки ба таҳқиқи ин масъала бахшида шудаанд, баҳрабардории баъзе аз шоирони ўзбек, ба хусус Навой аз мазмуну мундариҷаи шеъри Саъдӣ мавриди баҳс қарор гирифтаанд. Донишманди тоҷик Р.Мусулмонқулов (Р.Мусулмониён) дар мақолаи «Сайре дар бўстони ҳикмат» доир ба истиқболи Навой аз шеъри форсӣ сухан карда, аз ҷумла менависад: «Навой аз пандҳои аълоӣ дар зиндагӣ санҷидашуда, аз ташбеҳҳои бикри реалӣ, образҳои барҷастаи шеърии бузургони илму адаби тоҷику форс ба вачд омада, мутаассир мегардад ва беихтиёр он маъниву он образҳоро гоҳе айнан, гоҳе бо тағйир ба мардуми туркзабон дастрас менамояд» [122, 43]. Дар ин мақола, доир ба заминаҳои таърихӣ робитаҳои адабии тоҷику ўзбек, ба хусус истиқболи ҳикмати Саъдӣ аз ҷониби Навой, мулоҳизоти ҷолиб ва баҳснок аст, ки дар мавридаш мо ба нақли он боз хоҳем гашт.

Дар китобҳои таърихи адабиёти ўзбек низ доир ба таъсир ва тарҷумаи осори Саъдӣ мулоҳизоти ҷолибе ба назар нарасид [53,54,58,59,60,110,111,153,154,155,156,157,158,160,161,206,211,212,214].

**Мақсад ва вазифаҳои рисола.** Аз таърихи тадқиқи мавзӯ ба чунин натиҷа расидем, ки таърих ва савияи тарҷума ва масъалаи истиқболи осори Саъдӣ аз тарафи шоирони ўзбек, чунонки арзандаи шарофати инсонӣ ва ҳунарии ин пири ҳикмат аст, ба дараҷае ки лозим аст, омӯхта нашудааст. Сабаби ин бетаваҷҷӯҳӣ аввалан ба илми транслатология аст, ки, ҳам дар муҳити адабии ўзбек ва дар тоҷик ба он чандон эътибор намедиҳанд. Ҳол он ки омӯхтани ин масъала барои муайян кардани



зинаҳо ва равишҳои ташаккул ва пешрафти робитаҳои адабии байни ин ду халқ хеле муҳим аст.

Бинобар ин, бо дарназардошти вазъи феълӣ илми тарҷума ва робиташиносӣ, хостем ба шакли тадқиқи монографӣ сатҳ, ва савияи тарҷумаи осори Саъдиро ба забони ӯзбекӣ муайян карда, хусусиятҳои замонӣ ва ҳунарии истиқболи осори ин шоири бузургро дар муҳити адабии ӯзбекӣ то кадри тавоноӣ муайян кунем. Барои ба ин мақсад расидан қарор додем, ки масъалаҳои зеринро ҳал намоем:

1. Таърихи тарҷумаҳои осори Саъдиро ба забони ӯзбекӣ дақиқ муайян карда, хусусиятҳои аслии ин равишро таҳқиқ намоем.

2. Намунаҳои тарҷумаҳои «Гулистон»-ро ба забони ӯзбекӣ муқоиса карда, ҳусну кубҳи онҳоро нишон диҳем.

3. Таърихи тарҷумаи «Бӯстон»-ро омӯхта, сатҳ ва савияи тарҷумаҳои инро қиёсан, санчида бароем.

4. Бурду боҳти тарҷумаҳои ашъори лирикии шоирро муайян кунем.

5. Доир ба мақоми Саъдӣ ва нақши эҷодиёти ӯ дар фазои фарҳангии ӯзбек маълумот дода, заминаҳои маънавии вуруди осори ӯро ба муҳити адабии ӯзбекӣ равшан намоем.

6. Равишҳо ва нақши таъсири Саъдиро ба адабиёти ӯзбек мушаххас намуда, ҳавза ва сатҳу савияи таъсирпазириро аз осори ӯ муайян намоем.

7. Масъалаи таъсири Саъдӣ, истиқболи шоирони ӯзбек ва хусусиятҳои таҳаввули адабиёти ӯзбекро дар алоқамандӣ муайян созем.

**Сарчашма ва маводи таҳқиқ.** Сарчашма ва маводи асосии тадқиқи рисолаҳо чунин манбаъҳои осори Саъдӣ (1.Абдулла Авлонӣ. “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” (Тошкент с.2018). 2.Куллиёти Саъдӣ (Техрон с.1369). 3.Бобур Заҳриддин Муҳаммад. «Мухтасар» (Тошкент с.1971). 4.Саъдии Шерозӣ. “Гулистон” (Душанбе с.2008). 5.Саъдии Шерозӣ. “Бӯстон” (Душанбе с.1977). 6.Саъдии Шерозӣ. “Гулистон” (Душанбе с.1988). 7.Саъдии Шерозӣ. Куллиёт. Иборат аз чаҳор ҷилд (Душанбе

с.1988-1990). 8.Сайфи Саройи. «Гулистон бит туркий» (Тошкент с.1965). 9.Саъдий Шерозий. «Гулистон» (Тошкент с.1993). 10.Навоий А. «Маҳбуб-ул-қулуб, муншаот, вақфия» (Тошкент с.1966). 11.Навоий А. Ҳикматлар (Тошкент с.1968). 12.Навоий А. Ҳикматли сўзлар (Тошкент с.1968). 13.Навоий А. «Хазойин-ул-маоний». 1-кит (Тошкент с.1959). 14. Саъдий Шерозий. «Гулистон». /Тарҷумаи Огаҳий/ (Тошкент с.1993). 15.Саъдии Шерозӣ. Шавқӣ «Гулистон». /Тарҷумаи Муродхоҷа бин Алҳоз Салоҳхоҷаи Тошкандӣ/ (Тошканд с.1909). 16.Саъдий. «Гулистон». /Тарҷумаҳои Ғ.Ғулум, Ш.Шомуҳаммедов ва Р.Комилов/ (Тошкент с.1968). 17.Саъдий Шерозий. Бўстон. /Тарҷумаи Чустӣ (Тошкент с.1960) 18. Маҷмӯаҳои гуногуни тарҷумаи осори Саъдӣ ба забони ўзбекӣ, инчунин зимни таълифи рисола аз кутуби илмӣ-адабӣ ва соҳавӣ [2,3,4,6,7,8,9,10,11,12,14,21,22,25,26,29,32,35,43,44,45,46,47,48,49,52,114,118, 119 ва ғ.] истифода шудааст.

**Методологияи таҳқиқ.** Бо мақсади амалӣ сохтани ин ниятҳо асосан ба усулҳои муқоисавии илмиву таърихӣ, ки тадқиқот ва дастурҳои назарии донишмандон ва муҳаққиқони таърихи тарҷума ва назарияи он О.П.Холмский, А.В.Фёдоров, В.В.Левик, В.М.Жирмунский, И.Кашкин, Г.Л.Гачечиладзе, М.Шакурӣ, С.Табаров, Х.Отахонова, Ҳ.Шодиқулов, А.Давронов, Ш.Шомуҳаммедов, Б.Валихоҷаев, В.Самад, Э.Шодиев, С.Воҳидов, Н.Комилов, Х.Шарифов, Н.Сайфиев, М.Зайниддинов А.Худойдодов ва дигарон асос мебошад, таъия кардем.

**Навоварихои рисола.** Дар рисола нахустин бор масъалаи робитаҳои адабии тоҷикӣ ўзбек дар мисоли истиқболи шеъри Саъдӣ дар муҳити адабии ўзбекӣ ва сатҳу савияи тарҷумаи осори ў мавриди тадқиқ қарор гирифтааст. Дар ин замина, мо ба масъалаҳои ҷузъиёти зиндагиномаи Саъдӣ, вуруди шахсияти ҳунарии ў ба адабиёти ўзбек, тарҷумаи осори ў, бурду боҳти он ки ба мушкилоти назарии тарҷумашиносӣ алоқаманд аст, тавачҷӯҳ карда, хусусиятҳои асосии ин равишро мушаххас намудем.

Аз ин чихат, арзишҳои хоси назарӣ ва амалии тадқиқотро ба тариқи зайл метавон дастабандӣ кард:

- мавод ва натиҷаҳои тадқиқотро метавон дар вақти таълифи таърихи адабиёти тоҷик ва ўзбек, ҳангоми навиштани таърихи тарҷума, адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ, таълиф ва мурағаттаб сохтани китобҳои дарсӣ ва васоити таълим аз таърихи адабиёти тоҷику ўзбек, суҳанрониҳо аз таърихи адабиёт дар макотиби миёна ва олӣ, ҳамчунин чун асоси назарӣ барои мурағаттаб сохтани таърихи адабиёти имрӯзаи тоҷик истифода кард.

- дар чараёни таълифи рисола осори адабии Саъдӣ, осори дар бораи назарияи тарҷума ба масъалаҳои робитаҳои адабӣ, намунаҳои тарҷумаҳои «Гулистон», «Бўстон» ва қасидаҳову ғазалиёт ва китъаоти шоир, ки дар вақтҳои гуногун нашр шудаанд, ҳамчун маъхаз зери назар буданд ва ҳангоми таҳқиқ ва муқоиса аз онҳо истифода кардем.

Боби аввали рисолаҳо ба тадқиқи масоили тарҷумаи осори Саъдӣ ба забони ўзбекӣ бахшидем, ки аз қисматҳои «Тарҷумаҳои ўзбекии «Гулистон» дар марҳалаҳои гуногун», «Тарҷумаҳои ўзбекии «Бўстон» ва «Тарҷумаи ўзбекии ашъори ғиноии Саъдӣ» иборатанд. Дар ин боб ва қисматҳои он таърихи тарҷумаҳо ва хусусиятҳои ҳунарии онҳо, мисли амонатнигаҳдорӣ, ҳифзи сабк ва ғайра мавриди тадқиқ қарор гирифтааст.

Боби дуюм «Эҷодиёти Саъдӣ ва таъсири он дар таҳаввули адабиёти ўзбек» ном гирифтааст. Ин боб аз ду фасл иборат аст, ки фаслҳои «Таъсири осори Саъдӣ ба эҷодиёти Навоӣ» ва «Баҳрабардориҳои Заҳириддин Муҳаммад Бобур аз эҷодиёти Саъдӣ» -ро дар бар мегирад. Дар ин боб ва қисматҳои он кӯшиш карда шудааст, ки омилҳои нуфузи осори Саъдиро вобаста ба истиқлоли ҳунарияш дар муҳити адабии ўзбекӣ нишон диҳем. Ҳамчунин, моҳият ва шаклҳои таъсири адабӣ ҳамчун ҳодисаи судманд дар фароянди робитаҳои адабӣ муайян гардида,

нақши Саъдӣ дар ин равиш ташхис дода шудааст. Вобаста ба масъалаи ҷойгоҳи Саъдӣ дар раванди робитаҳои адабии тоҷику ўзбек, моҳият ва хусусиятҳои равишманди таҳаввули адабиёти ўзбекро дар асрҳои XVI-XIX сарехан дунболагирӣ намудем.

Боби сеюми рисола “Мақоми тарҷумаҳои ўзбекии осори Саъдӣ дар таҳаввули адабиёти ўзбек” номгузорӣ шуда, он аз фаслҳои нақши осори классикони адабиёти форсии тоҷикӣ дар таҳаввули адабиёти ўзбеки асрҳои XVI-XVIII ва мавқеъ ва мақоми тарҷумаҳои адабиёти тоҷикии форсӣ дар доираҳои адабии Қўқанд ва Хива (Хоразм) ба забони ўзбекӣ дар асрҳои XVIII -XIX фароҳам омадааст. Дар ин фаслҳо кўшиш ба харҷ додем, ки вижагиҳои доираи адабии Қўқанд, бахусус мавқеи адибони дузабона (зулисонайн)- ро дар таърихи робитаҳои адабиёти тоҷику ўзбек ва ҳамчунин нақши тарҷума дар доираи адабии Хива (Хоразм), тарҷумаи асарҳои классикони адабиёти форсии тоҷикӣ дар ин доираи адабиёти мавриди пажӯҳиш қарор додем.

Дар хотима нақш ва ҷойгоҳи Саъдиро дар фароянди робитаҳои адабии тоҷику ўзбек ва омилҳои бурду бохти тарҷумаи осори ӯ арзёбӣ кардем.

**Аҳамияти амалии рисола.** Маводи рисола ҳангоми таҳия ва таълифи бахшҳои аз кутуби таърихи адабиёти форсу тоҷик ва ҳамзамон таърихи адабиёти ўзбек, маводи таълимии равобити адабиёти форсу тоҷик бо адабиёти ақвоми туркзабон, нигориши рисолаҳои докторӣ, номзадӣ, дипломӣ ва корҳои курсӣ истифода бурда мешавад.

**Апробатсияи кор.** Рисола дар маҷлиси кафедраи назария ва таърихи адабиёти факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ 23.10. соли 2018, тибқи суратчаласи №3 баррасӣ гардида ба ҳимоя рухсат дода шуд.

Ҷанбаҳои муҳими тадқиқот ва моҳияти мундариҷаи он дар 4 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои шомил ба рўйхати Комиссияи Олии

Аттестационии Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия ба таъ  
расонидааст.

Мувофиқи маводи диссертатсия унвончӯ дар семинарҳои илмӣ-  
назариявии кафедраи назария ва таърихи адабиёт ва конференсияҳои  
донишгоҳи ширкат ва баромад намудааст.

**Сохтори рисола.** Рисола аз муқаддима, се боб, 7 фаслу 5 зерфасл ва  
хулосаю китобнома иборат аст.

## БОБИ I. ТАРЧУМАИ ОСОРИ САЪДӢ БА ЗАБОНИ ӢЗБЕКӢ

### Фасли 1.1. Тарчумаҳои “Гулистон” дар марҳалаҳои гуногун

Агар ба назар гирем, ки маънии ҷомеаи пайвандҳои адабӣ вуруди як адабиёт ба дунёи адабиёти дигар аст, пас ин воридшавӣ метавонад, дар шаклу шеваҳои гуногун воқеъ шавад [105, 319]. Аз асри XVI ба ин тараф, робитаҳои адабии тоҷику ӯзбек дар шаклҳои гуногун зухур кардааст, ки тарчума яке аз намудҳои муфид ва сермаҳсули ин зухурот будааст.

Чунонки маълум аст, оғози тарчума аз баргардонидани навишта ё гуфтае аз забоне ба забони дигар будааст. Муҳаққиқон матлубтарин нави интиқолро аз он иборат донистаанд, ки ҳеҷ бахше аз сурат ва маънии асари тарҷумашаванда аз миён наравад. Аммо гурӯҳе аз мутахассисон бар онанд, ки ин амр имконпазир нест. Ба иборати дигар, ҳеҷ асареро (хоҳ шеърро хоҳ наср), бидуни тағйир, айнан наметавон ба забони дигар тарҷума кард. Муҳаққиқон коҳишҳо ва афзоишҳоро дар матни тарҷума иҷтинобнопазир медонанд. Ин коҳишҳо ва афзоишҳо метавонад ҳам, дар паёми аслии муаллифи аввал ва ҳам дар шакли ин паём воқеъ шавад. Вале масъалаи тарҷумаи матни тоҷикӣ ба ӯзбекӣ, ба хусус осори классикон, аз чанд ҷиҳат мураккабтар аст. Мушкилоти ин тарҷума миёни ду забон мутааллиқ мешавад, ба ду фарҳанги комилан, мутафовит ва дур аз якдигар, ки дар заминаҳои гуногуни сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба вучуд омада, рушд кардаанд. Илова бар ин, собиқаи фарҳангии ин ду халқ омилест, ки ба ҷараёни тарҷума таъсир гузошта, қори тарҷумонро аз бисёр ҷиҳат душвор менамояд. Чунин ҳолатҳо дар ҷараёни тарҷумаи осори Саъдӣ, аз ҷумла «Гулистон», ба назар расид, ки мо поёнтар дар ин боб муфассал сухан хоҳем кард.

«Гулистон»-и Шайх Саъдӣ нахустин бор аз тарафи Сайфи Саройӣ ба забони ӯзбекӣ (туркии қадим) тарҷума шудааст. Зодгоҳи мутарҷим

Хоразм будааст. Дар бораи сарнавишти ӯ дигар маълумоти дақиқе вучуд надорад. Фақат ҳамин қадар маълум аст, ки Сайфи Саройӣ «Гулистон»-ро дар соли 793х. (1390-1392м.) тарҷума кардааст. Ба қавли донишманди ўзбек Ж.Шарипов: «Забони тарҷума сода ва ширадор буда, одамро ба худааш қалб мекунад» [172,48].

Ҳамин тарик, «Гулистон» нахустин асари Саъдӣ ва дувумин осори адабии форсу тоҷик буд, ки ба забони ўзбекӣ тарҷума шудааст. Пештар аз «Гулистон» Қулиби Хоразмӣ «Хусрав ва Ширин»-и Низомии Ганҷавиро ба забони ўзбекӣ гардонда буд.

Сайфи Саройӣ «Гулистон»-ро тарҷума карда, онро «Гулистон бит туркий», яъне «Туркча Гулистон»-гӯён ном бурдааст [27,7]. Шоири асри XIX-и ўзбек Оғаҳӣ аз ин тарҷума беҳабар, бори дувум «Гулистон»-ро тарҷума мекунад. Баъдтар, мударрис ва шоири тошкандӣ Муродхоча бинни Алҳоч Салоҳхочаи Тошкандӣ онро бори сеюм ба ўзбекӣ мегардонад. Соли 1968 «Гулистон» дар тарҷумаи тозаи Ш.Шомухаммедов, Ғ.Ғулом ва Р.Комилов аз чоп баромад.

Тарҷумаи нахустини «Гулистон», чунонки мутарҷим низ ишора кардааст, ба забони туркӣ анҷом гирифтааст. Забони туркии асри XV забони ўзбекӣ нест. Шояд ба сабаби ба ўзбекон фаҳмо набудани он ин тарҷума ҳеҷ гоҳ чоп нашудааст. Барои ўзбекон масъалаи дарки пурраи туркии қадим то ҳоҷе ҳассос аст, ки ҳатто баъзе аз осори Навоӣ, аз ҷумла «Маҳбуб-ул-қулуб»-ро дар шакли тарҷума нашр намудаанд ва навиштаанд: «Ҳозирги адабий тилимизга яқинлаштирилган текст» [14,181]. Ин ҳарф барои ўзбекони имрӯза дар мавриди тарҷумаи Сайфи Саройӣ низ дуруст аст.

Сайфи Саройӣ дар муқаддимаи тарҷумаи «Гулистон» худро «Ҷаҳон орифларининг хоки пойи» [27,49] ҳисобида, худро «уларнинг уш бири» медонад ва хоксорона менигорад:

Ани сан жумла шоир камтари бил,

Қамар юзга ҳамиша муштарий бил [27, 49].

Сайфи Саройӣ «Гулистон»-ро пурра тарҷума кардааст, ки он аз ҳашт боб иборат аст. Мутарҷим бобҳои асарро ба туркӣ чунин номгузорӣ кардааст: Боби аввал – «Подшоҳларнинг хислати». Вале, муҳаққиқи ўзбек нусхҳои тоҷикии ин бобро ба шакли «Дар сифати подшоҳон» овардааст, ки саҳеҳ нест [27, 49]. Боби дуюм – «Дарвешларнинг ахлоқи» («Дар ахлоқи дарвешон»), боби сеюм – «Қаноатнинг яхшилиги» («Дар фазилати қаноат»), боби чорум – «Хомушликнинг фойдаси» («Дар фавоиди хомӯшӣ»), боби панҷум – «Ишқ ва ёшлик» («Дар ишқ ва ҷавонӣ»), боби шашум-«Нотавонлик ва қарилик» («Дар заъфа ва пирӣ»-саҳеҳаш «Дар заъф ва пирӣ»-М.Ж.), боби ҳафтум- «Тарбиятнинг таъсири» («Дар таъсири тарбият») ва боби ҳаштум – «Сухбат одоби» («Дар одоби сухбат»).

Чунонки мебинем, тарҷумон номи бобҳоро саҳеҳ ба туркӣ гардонда, дар тарҷумаи матн ва пораҳои шеърӣ низ амонатнигаҳдор аст. Вале, чунонки муҳаққиқи ўзбек Ж.Шарипов низ иқро кардааст, тарҷумон гоҳо аз қолаби бобҳои нусхҳои асл берун рафта, гоҳо ҳикояҳоро мухтасар мекунад ва гоҳи дигар ба он меафзояд. Вожаи ҳикоятро низ тарҷумон соқит кардааст. Ҳамчунин вожаи ҳикматро низ «қиссадан хисса» меоварад, ки саҳеҳ нест [27, 50].

Мо барои дар бораи тарҷума таассуроти комил ҳосил кардан, матни яке аз ҳикояҳои «Гулистон»: ҳикояти бисту ҳафтуми боби аввал – «Дар сирати подшоҳон»-ро бо матни тарҷума, ки онро донишманди озарӣ Р.Алиев ба чоп расонидааст, муқоиса мекунем.

Матни ҳикояти бистуҳафтумро аз нашри тозаи «Гулистон», ки дар асоси матни таҳиякардаи Саҳобиддин Сиддиқов ва Мубашшири Акбарзод ба чоп тайёр кардаанд, интиҳоб намудем.

Ҳикоят. Яке дар санъати гӯшті гирифтани саромад буд, 360 банди фунун бидонистӣ ва ҳар рӯз ба навъе аз он гӯшті гирифтӣ, магар гӯшаи



хотираш бо чамоли яке аз шогирдон майле дошт, сесаду панчоҳу нӯх бандаш даромӯхт, магар як банд, ки дар таълими он дафъ андохтӣ ва таъхир кардӣ. Филҷумла, писар дар қуввату санъат саромад ва касеро бо ӯ имкони муқовимат набуд, то ба ҳадде ки пеши малики он рӯзгор гуфта буд: «Устодро фазилате, ки бар ман аст, аз рӯй бар бузургист ва ҳаққи тарбият, вагарна ба қувват аз ӯ камтар нестам ва бар санъат ба ӯ баробарам».

Маликро ин тарки адаб нописанд омад, фармуд, то мусораат кунанд. Мақолаи муттасеъ тартиб карданд ва аркони давлату аъёни ҳазрат ва зӯроварони рӯи замин ҳозир шуданд.

Писари ҷавон чун пили маст андаромад ба салобате, ки агар кӯҳи оҳанин будӣ, аз ҷой баркандӣ. Устод донист, ки ҷавон ба қувват аз ӯ бартар аст. Бад-он банди ғариб, ки аз вай ниҳон дошта буд, бо ӯ даровехт. Писар дафъи он надонист. Устод ба ду даст аз заминаш болои сар бурду фурӯ кӯфт. Ғирев аз халқ бархост.

Малик фармуд, то устодро хилъату неъмат доданд ва писарро заҷру маломат кард, ки бо парварандаи хеш даъвои муқовимат кардӣ ва ба сар набурдӣ.

Гуфт:

- Эй подшоҳи рӯи замин, ба зӯроварӣ бар ман даст наёфт, балки маро аз илми гӯштӣ дақиқае монда ва аз ман дарег ҳамедошт. Имрӯз бар он дақиқа бар ман ғолиб омад.

Устод гуфт:

- Бале аз баҳри чунин рӯзе, ки зиракон гуфтаанд: Дӯстери чандон қувват мадеҳ, ки гар душманӣ кунад, натавонад. Нашундай, ки чӣ гуфт он ки аз парвардаи хеш ҷазо дид?

Ё вафо худ набуд дар олам,

Ё магар кас дар ин замона накард.

Кас наомӯхт илми тир аз ман,

Ки маро оқибат нишона накард [28, 46-47].

Тарчумаи ин ҳикоят аз тарафи Сайфи Саройӣ:

Ҳикоят: Бир курашчи паҳлавон уч юз олтмиш турли кураш илмин булур эрди, текма бир кун бир турли илм билан курашур эди. Шогирдларидан бир соҳибжамол ўғлон билан хотири мутааллиқ бўлуб, уч юз эллик тўққуз турли кураш илмин онга ўргатди. Ўғлон ул ғоятқа еттиким, бу вилоятда не қадар курашчи бор эди, барчасин бости. Бир кун султон хизматина келиб, ер ўпуб айтти: «Устодимнинг меним уза тарбиат ҳаққи бор, йукса қуватда ва санъатда ман андан ортуқман». Бу сўз султонға хуш келмади. Буюрдиким, курашсунлар. Мақом тартиб қилдилар, аркони давлат ва аъёни ҳазрат, умаро ва вузаро ҳозир бўлдилар. Ўғлон усрук фил каби майдонга кириб, тасаввур этти ким, темурдан тоғ бўлса еридан кўпарғайман. Устои дағи билдиким, ўзиндан ортуқ турур. Ул бир илмниким мундан гезлаб (яширган –М.Ж.) эди, они амалга кетурди, ўғлон дафъ эта билмади, ўғлонни кўтартиб хаводан ерга урди. Халқдан ғирив кўпти. Султон буюрди, устоина хилъат ва неъмат бердилар; дағи ўғлонни маломат қилдиларким: «Сан ўз устоинг билан даъвий қилдинг, даъвинг ботил бўлди». Ўғлон айтти: «Ул меним уза қувват билан ғолиб бўлмади, балки кураш таълимидан бир дақиқани гезламиш, анинг билан ғолиб бўлди». Устои айтти: «Бали, ул дақиқани бу кун учун гезлаб эдим». Оқиллар масали турур: дўстқа ул қадар ёри қилғилким, душман бўлса санга, зафар топмағай» [27, 52].

Хулосаи донишманди ўзбек Ж.Шарипов дар бораи ин тарчума ин аст, ки: «Ба чуз баъзе камбудихо, Сайфи Саройӣ ин ҳикоятро ниҳоят саҳеҳ тарчума кардааст» [172, 52].

Вале чун барои таҳқиқ ба тарчума бингарем ва матнҳоро муқоиса бикунем, мебинем, ки баъзе коҳишҳо ва афзоишҳои тарчумон маънӣ ва салосати сухани Саъдиро пойин бурдаанд. Чунончи, мутарчим фақат маънии зоҳирии чумлаи «Филчумла писар дар қуввату санъат саромад ва касеро бо ў имкони муқовимат набуд, то ба ҳадде, ки пеши малики он

рӯзгор гуфта буд...» [28, 46]. Дар сухани баъдӣ низ нуқтаи муҳими сухани писар «аз рӯи бузургист» дар тарҷума соқит шудааст, ки ноҷояст. Дар ҷумлаи баъдӣ – «Мақоми муттасеъ тартиб карданд» низ бо фуру гузоштани вожаи «муттасеъ» дар тарҷума шахомат ва нафосати сухани Саъдӣ коҳиш ёфтааст. Дар ҳамин ҷумла, ибораи «зӯроварони рӯи замин» низ аз тарҷума афтадааст. Дар қисмати дигари матни тарҷума низ норавшаниҳо, ихтисор ва афзудаҳои нописанд ба назар мерасад.

Бо вучуди камӣю котиҳо тарҷумаи Сайфи Саройӣ даричаи ҳикмати Саъдиро ба рӯи олами туркзабонҳо боз намуд. Саъдӣ бо пой худ ба дунёи андеша ва орои халқ ва адабиёти халқи дигар ворид гардид.

Мо суханро дар бораи ин тарҷума дар ҳамин ҷо ба поён бурда, доир ба тарҷумаи дигари асар, ки аз ҷониби Муҳаммадризои Огаҳӣ анҷом гирифтааст, муфассал сухан хоҳем кард.

Муҳаққиқон тарҷумаи Муҳаммадризо Огаҳиро аз ҷиҳати бадеият, равонии забон ва ифодаи рӯҳияи шоирона афзал донистаанд. Огаҳӣ аз 187 ҳикояти «Гулистон» 25 тоашро фуру гузошта, аз ҳазор мисраъ шеър 522 байтро ба шеър гардонда, боқимондаашро бо наср ифода кардааст. Бисёре аз матнҳои арабиرو низ ба ўзбекӣ тарҷума кардааст.

Донишманди ўзбек В.Зоҳидов дар бораи фазилати тарҷумаи Огаҳӣ чунин менависад: «Тарҷумаҳои бадеии Огаҳӣ ба маънии томи сухан бо хусусияти эҷодияш таҳқиқи хоси илмиро тақозо мекунад. Шоир дар матни тарҷумаҳояш гоҳо ҳикоятҳо ва шеърҳои худаашро ворид сохтааст. Огаҳӣ бо тарҷумаҳои нодираш забони адабии ўзбек ва сабки онро ғани сохт» [92, 141].

Муҳаммадризо Огаҳӣ дар муқаддимае, ки ба тарҷумаи «Гулистон»-и Саъдӣ навиштааст, менигорад, ки «...Шаҳзода Муҳаммад Раҳимтӯра... ба банда фармуданд, «Гулистон»-и Саъдиро, ки китоби арзишманд аст, ба забони туркӣ тарҷума кунам... Ҳарчанд ин фақир, дар ин айём бар асари бемории шадид нотавон ва хастачон шуда будам, аммо аз ин

марҳамати олиҷаноб сихат, балки лаззати шарбати қувватро чашида, ба хар ҳол ба ин кор ҷидду ҷаҳд кардам» [33, 9].

Огаҳӣ унвони бобҳои «Гулистон»-ро ба тариқи зайл тарҷума кардааст:

«Аввалги боб: “Подшоҳлар сийрати зикрида” (Саъдӣ «Дар сирати подшоҳон»);

Иккинчи боб: “Дарвешлар ахлоқи зикрида” (Саъдӣ: «Дар ахлоқи дарвешон»);

Учинчи боб: “Қаноат фазилати зикрида” (Саъдӣ: «Дар фазилати қаноат»);

Тӯртинчи боб: “Хомӯшлик фавоиди зикрида” (Саъдӣ: Дар фавоиди хомӯшӣ);

Бешинчи боб: “Ишқ ва йигитлик зикрида” (Саъдӣ: «Дар ишқу ҷавонӣ»);

Олтинчи боб: “Қарилғи заъфи зикрида” (Саъдӣ: «Дар заъф ва пирӣ»);

Еттинчи боб: “Тарбият таъсири зикрида” (Саъдӣ: «Дар таъсири тарбият»);

Саккизинчи боб: “Сухбат ва хизмат одоби зикрида” (Саъдӣ: «Дар одоби сухбат»).

Аз тарҷумаи номи бобҳои «Гулистон» сабки тарҷумонии Огаҳиро метавон ташхис дод. Огаҳӣ бо мақсади оммафаҳм баромадани тарҷумааш, асосан, кӯшиш кардааст, ки ба тафсил ҳам бошад, маънии сухани Саъдиро равшан ифода кунад. Дар ин ҳол, ӯ пойбанди маънӣ шуда, аз тафсилоти ноҷо ва гоҳо зиёнбор бар канор наместонад. Ҳатто баъзан, ба гуфтаи Саъдӣ меафзояд. Масалан, дар таҳрири Саъдӣ боби ҳаштум унвони «Дар одоби сухбат»-ро дорад. Огаҳӣ бар сухбат хизматро афзудааст, ки хилофи сабки Саъдист.

Зимнан, бояд бигӯем, ки дар бораи шеваи тарчума сухан бисёр гуфтаанд ва аксарият бар ин назаранд, ки мутарчими хуб касе ҳаст, ки се шартро дар худ чамъ дошта бошад: а) афзалият бар забоне, ки аз он тарчума мекунад; б) тасаллут ба забоне, ки ба он тарчума мекунад; в) тасаллут бар мавзӯи мавриди баҳси китоб. Донишмандони назарияи тарчума, илова бар ин се шарт, риояти нусхаи асло аз шартҳои муҳими тасаллут дошт. Вале то кучо вай дар тарчумаи худ риояти амонат кардааст ё худ сабки Саъдиро ҳифз кардааст, гапи дигар аст.

Ҳадафи Огаҳӣ дар тарчумаи «Гулистон», пеш аз ҳама, баёни равшан ва фаҳмои мақсуди Саъдист. Зимни тарчума ӯ кӯшидааст ва низ тавонистааст, ҳар чи равшантар мақсади Саъдиро ба забони дигар баён кунад. Вале, чун ҳадафи аслии мутарчим ҳар чи дақиқтар ва равшантар ва оммафаҳмтар баён кардани муҳтаво будааст, сабки Саъдӣ дар ин тарзи тарчума зарар дидааст. Барои ин масъаларо равшан кардан, мо матни тарчумаи ҳикояти 27 «Гулистон»-ро, ки дар боло дар тарчумаи Сайфи Саройӣ зикр карда будем, низ меоварем. Сипас, баъзе қисматҳои ин ду тарҷумаро ба ҳам муқоиса мекунем.

Огаҳӣ панҷ аср баъд аз Сайфи Саройӣ ба тарчумаи «Гулистон» даст зад. Инак, ҳикояти 27-и «Гулистон» дар тарчумаи Огаҳӣ:

Ҳикоят. «Бир киши кураш тушмоқ илмида бағоят олим эрди ва уч юз олтмиш амал билур эди. Иттифоқо, ӯз шогирдларидан бирининг жамолига хотира майл этиб, ҳар кун зиёдароқ тарбият қилур эрди ва таълим берур эрди. То уч юз эллик тўққиз амални ӯргатди. Аммо бир амалнинг таълимида таъхир қилиб, тааллулға солди. Алқисса, шогирд қувват ва суръатда барча полвондин баланд бўлди ва онинг била кураш тутмоқға ҳеч кишида қувват ва мажол қолмади, то бир кун подшоҳнинг олдида дедиким: «Устодимнинг мендин зиёдалиги тарбиятда улуғлик жихатиндур, йўқ эрса қувватда ман ондин кам эрмасман ва санъатда баробардурман». Подшоҳга бу сӯз оғир келиб, буюрди, то иккови кураш

тутғайлар ва бир улуг майдонни таъйин этдилар. Подшоҳ бошлик аркони хазрат, барча шахру сахронинг халоиқи ва ер юзининг пахлавлари – барча ҳозир бўлдилар. Шогирд фили мастдек бир навъ садмат била майдонга кирдиким, агар олдига кўхи оҳанин бўлса эрди, бир хамлада жойидин кўпорур эрди. Устод билдиким, қувватда ўзидин зиёдадур. Ҳамул ўргатмай пинҳон сақлағон амали била кураш тутди. Шогирд они дафъ эта олмай ожиз бўлди. Устод они икки қули била ердин кўториб, боши устига чиқариб ондоқ ерда урдиким, халойиқ ғирев ва ғулғула садосин авжидин ошурди ва подшоҳ устодга хилъат ва неъмат берди ва шогирдга зажр ва маломат қилди ва деди: «Нечун тарбият қилғон устодинга бевафолик қилиб, муқобил бўлдинг?» Шогирд ер ўпуб деди: «Эй подшоҳ, устод зўрлик била мени йикмади, лекин кураш илмида бир амални мендин дариғ тутуб ўргатмамиш эрди. Бугун ҳамул амал била мени йикди». Устод деди: «Ул амални мундоқ бир кун учун ургатмай сақлаб эрдим, нединким, ҳақимлар дебдурлар: «Дўстга андоқ қувват бермагилким, бир вақт сенга душманлик қилса, муқобил бўла олмағайсан». Эшитмадингмуким, бир киши ўзининг парвариш қилғон шогирдидин жафо кўруб на сўз айтубдур. Қитъа:

Вафо йўк эрдиму оламда ҳаргиз,

Ва ё худ қилмади аҳли замона.

Ки ҳар ким отмоқ ўқ ургани мендин,

Мани ул оқибат қилди нишона».

Подшоҳга устоднинг бу достони бағоят хуш келиб, буюрди, кўб неъматлар еткурдилар. Шогирдга сарзаниш қилиб, таъна таёғин урдилар, то мундин сўнгра устоди ҳақида бевафолиғ қилмағай ва ўзгаларга доғи танбеҳ бўлғай» [33, 32-33].

Албатта, дар қиёс бо тарчумаи Сайфи Саройи ин тарчума хеле сода, равон ва оммафаҳм аст. Огаҳӣ, пеш аз он ки суҳанони Саъдиरो хеле тафсил додааст, баъди қитъаи шеър чанд ҷумлаеро дар шарҳи дарунмоияи

хикояти Саъдӣ афзудааст. Дар ин маврид, оё мо метавонем бигӯем, ки тарҷумон риояти амонат кардааст?

Дар ин маврид, лозим донистем, ки як тавзеҳоти бисёр муфиди донишманди эронӣ Абулҳасани Начафиро, ки дар мақолаи ӯ «Масъалаи амонат дар тарҷума» баён шудааст, иқтибос кунем. Ӯ мефармояд: «Ҳар навиштае, ки барои тарҷума интиҳоб кунем, дар ҳар ҳол ба забоне навишта шудааст, ки дар он ё калом вобаста ба воқеият, ё қалам ба худ ба қор рафтааст. Забони муҳовара, хабари рӯзнома, гузориши вақоъ, тафсири сиёсӣ, таҳқиқи иҷтимоӣ ва ҳатто бисёре аз китобҳои таърих ва тазкира ва хотирот ва албатта, китобҳои илмӣ ва фаннӣ аз навъи авваланд. Дар инҳо муҳтаво аз сабақ ҷудост ва вазифаи мутарҷим дар ваҳлаи нахуст ин аст, ки мӯҳтаворо ҳарчи дақиқтар ва рӯшантар аз забони мабдаъ (забоне, ки аз он тарҷума мешавад-М.Ж.) ба забони мақсад (забоне, ки ба он тарҷума мешавад, - М.Ж.) мунтақил кунад ва дар ваҳлаи баъд, сабаки нависандаро фақат дар сурате бояд баргардонд, ки латмае ба фаҳми мӯҳтаво назанад. Аммо осори тахайюл ва ба тариқи аввали осори шеърӣ, ҷунонки гуфта шуд, аз навъи дувуманд. Дар инҳо мӯҳтаво аз сурат ҷудо нест ва мутарҷим бояд сайъ кунад, ки ҳам ин ва ҳам онро ба забони мақсад баргардонад» [124, 6].

Тарҷумаи Огаҳиро мо ғайриамин (тарҷумаи бад) гуфта наметавонем. Мо вақте он тарҷумаеро ғайриамин (бад) медонем, ки мутарҷими он бар фаҳми матни асли дучори лағзиш шуда ва то охир дарк накарда бошад. Ин навъи лағзиш аз асл дурравӣ метавонад аз надониستاني забони мабдаъ сарчашма гирад ва дар мавриди надониستاني маънии вожаҳо ба миён ояд. Тарҷумаи Муҳаммадризо Огаҳӣ гувоҳ аст, ки аз ин навъи лағзишҳо ва аз мақсад дур рафтаҳо бар канор будааст, зеро вай забони тоҷикиро медонист, ба маънии матн сарфаҳм мерафт ва забони мақсад низ забони модариаш буд. Аз матни тарҷума низ бармеояд, ки вай дар дарки маънии вожаҳо низ мушкиле

надоштааст. Ба назари мо, шароите ки дар Хоразм барои равнақи забони туркӣ ва сода кардани забон ба вучуд омада буд, яке аз оинҳои асосии содагароӣ ва тафсил додани тарҷумаи матн нусхаи аслии мебошад. Ин омил реша дар он дорад, ки дар он рӯзгор, ки Огаҳӣ «Гулистон»-ро тарҷума кард, ин китоби арзишманд дар мадорис ба сифати китоби дарсӣ истифода мешуд. Бинобар ин ҳам, барои ба омма дастрас шудани асар тарҷумон, илова ба тарҷума, ба тафсил ва ба шарҳу баст низ даст додааст, ки илова ба мисоли боло, ин ҳолат дар матни тарҷума хеле зиёд ба назар мерасад. Дар чадвали зер мо аз забони Саъдӣ ва ҳар ду тарҷумон як ҷумларо барои қиёс иқтибос мекунем:

Матни асл	Тарҷумаи Сайфи Саройӣ	Тарҷумаи Огаҳӣ
Устодро фазилате, ки бар ман аст аз рӯи бузургист ва ҳаққи тарбият, вагарна ба қувват аз ӯ камтар нестам ва ба санъат бо ӯ баробар.	Устодимнинг меним уза тарбият ҳаққи бор, йўқса қувватда ман ондан ортуқман.	Устодимнинг меним зиёдалиги тарбиятда улуғлиқ жиҳатидандур. Йўқ эраса қувватда ман ондин кам эрмасман ва санъатда баробар- дурман.

Дар мавриди нақди ин ду пора дар тарҷумаи Сайфи Саройӣ ва Муҳаммадризо Огаҳӣ метавон сухан зиёд гуфт. Вале мо ҳоло як нуктаи муҳимро, ки дар ҳар ду тарҷума ва низ тарҷумаи Ғ.Ғулом, Ш.Шомуҳаммедов ва Р.Комилов ба он эътибор дода нашудааст, зикр карданием. Ин масъала марбут аст ба он ки «Шухрати бузурги «Гулистон» мадҷони хунароҳи каломӣ аст, ки дар он ба кор рафтааст» [94,50]. Беш аз ин, «насири «Гулистон» омезае аст аз содагӣ ва санъаткорӣ, ки аз он ба саҳли мумтанеъ таъбир шудааст. Насри «Гулистон» ҳам, ба қавли худӣ ӯ, «мутақаллимонро ба кор ояд ва мутарассилонро балоғат



афзояд» [31,10]. Саъдӣ гоҳ насри мурсал ва маснӯъро ба ҳам пайванд мезанад ва забоне ибтикорӣ падида меоварад. Интихоби навъи наср ба иқтизои калом, мавзӯи сухан ва мақсад бастагӣ дорад. Сухани Саъдӣ, ба гуфтаи Фурӯғӣ, «гузашта аз фасохат, балоғат, саломат, эъҷоз, матонат, истехком ва зарофат, ҳамаи ороишҳои шеърро ҳам дар бар дорад» [94,51].

Ҳоло метавон суол кард, ки сирри ин муваффақияти Саъдӣ дар чист?

Ба назари донишманди эронӣ Юсуфӣ: «Ҳунари бузурги Саъдӣ ин аст, ки насри форсиро аз чанги такаллуф ва тасаннӯъ ва ороишсароихои зананда ва калимот ва таркиботи дур аз зеҳн ва фазлфурӯшӣ наҷот дода ва бад-он эътидоле матбӯъ ва мавзун бахшидааст» [84,35].

Масъалаи аввал ва муҳиме, ки ба тарҷумаи «Гулистон»-и Саъдӣ марбут мешавад, аввалан падида овардани ҳунари ва сабки Саъдӣ дар тарҷумаи асари ӯ ба забони дигар мебошад, баъдан сирри муваффақияти Саъдиро, ки Юсуфӣ ишора кардааст, ба забони дигар ифода кардан, зиёда аз ин масъалаи муҳимтари дигаре ба миён меояд, ки ба тарҷума ва тавзеҳи қиссае ва тамсилот ва талмеҳоти фаровони «Гулистон», ки бе он на «Гулистон» гулистон мешаваду на Саъдӣ Саъдӣ марбут мешавад.

Мутаассифона, дар ҳар ду тарҷумаи зикршуда ҳамаи хусусиятҳои муҳими «Гулистон», ки чеҳраи аслии нависандагӣ, шоирӣ ва ҳунарии соҳибашро барои хонандаи забони дигар муаррифӣ мекунад, сарфи назар шудааст. Агар Сайфи Саройӣ то ҷое ба мушаххас баён кардани мазмун ва ба ин васила як дараҷа ба ҳифзи сабки Саъдӣ муваффақ шуда бошад, Огаҳӣ барои «аниқ ва ба тафсил ифода кардан ҳаракат карда» [172,144], вале хусусияти аслии сабки нигориши Саъдиро ифода карда натавонистааст. Аз ин ҷиҳат, чунин тавсифи донишманди ўзбек Ж.Шарипов, ки фарқи тарҷумаҳои Сайфи Саройӣ ва Огаҳӣ зиёд нест, фақат дар сабки онҳост [172,114] мегӯяд, дар исботи фикрҳои болост.

Мо дар боби дарозгӯйии тарҷумон (Огаҳӣ) киёсан, бо матни тарҷумаи Сайфи Саройӣ дар боло мисол овардем. Акнун, як нуктаро таъкид карданием, ки Огаҳӣ аҳён-аҳён дар тарҷумаи ҳикоятҳои «Гулистон» аз зиёдаравӣ даст кашида, содагӣ ва санъатгарии насри Саъдиро ифода карда тавонистааст. Зайли намуна ҳикояти чордахуми боби чаҳоруми «Гулистон»-ро дар тарҷумаи Огаҳӣ, Ғафур Ғулом, Ш.Шомухаммедов ва Р.Комилов оварда, нақд мекунем.

Аз «Гулистон»:

Ҳикоят. Нохушовозе ба бонги баланд Қуръон ҳамехонд. Соҳибдиле бар ӯ бигзашта бигуфт:

-Туро мушоҳира чанд аст?<sup>1</sup>

Гуфт:

- Ҳеч.

Гуфт:

- Пас чаро захмати худ ҳамедихӣ?<sup>2</sup>

Гуфт:

-Аз баҳри Худо мехонам.

Гуфт:

-Аз баҳри Худо махон!

Гар ту Қуръон бар ин наमत хонӣ,

Бибарӣ равнақи мусулмонӣ! [28, 127].

Аз тарҷумаи Огаҳӣ:

Ҳикоят. Бир бадовоз киши Қуръонни баланд садо билан ӯқур эрди. Бир соҳиби дил ани эшитиб, анга деди: «Сенинг на миқдор вазифанг бордур?». Ул деди: «Ҳеч вазифам йӯкдур». Соҳиби дил деди: «Бас, не учун ӯзунга бунча захмат берурсен?». Ул деди: «Аз барои Худо ӯқурман». Онда соҳиби дил деди: «Аз барои Худо, ӯқумоғил» [28, 72].

---

<sup>1</sup> Мутаассифона, дар нашри тозаи «Гулистон» (28 – 127) вожаи мушоҳира мушоҳида хонда шудааст, ки ғалат аст ва маънии ҳикоят таҳриф шудааст.

<sup>2</sup> Дар нашри зикршуда ин фикра низ ба шакли ғалати «Пас захмати худ чандин чаро ҳамедихӣ?» омадааст (28 - 127).

Аз тарчумаи Ғ.Ғулом, Ш.Шомуҳаммедов ва Р.Комилов:

Ҳикоят. Овози ёқимсиз бир одам шанғиллаб Қуръон ўқирди. Унинг ёнидан ўтиб бораётган бир соҳибдил ундан: «Сен ойига қанча маош оласан?» -деб сўради. «Ҳеч нима», -деб жавоб берди Қуръон ўқиётган одам. Соҳибдил деди: «Ундай бўлса, нега ўзингни шунчалик қийнайсан?». «Худо йўлига ўқияпман». Соҳибдил деди: «Худо йўлига ўқима!»

Шул йўсунда ўқир эсанг Қуръонни ҳам,

Муслмонлик равнақиға бергинг барҳам» [34,123].

Чунонки мебинем, Оғаҳӣ дар ин тарчума на фақат мазмуни ҳикояти Саъдиरो аниқ ба ўзбекӣ ифода карда тавонистааст, балки санъати сухани Саъдиरो низ дар матни ўзбекӣ ҳифз намудааст. Агар аз тарафи Оғаҳӣ фурӯгузор шудани байти Саъдиरो истисно кунем, дигар мутарчим ин чо комилан, амонатниғаҳдор аст. Мутаассифона, ин ҳарфро нисбати ба хамаи тарчума гуфта наметавонем.

Агар ба матни тоҷикии ин ҳикоя тавачҷӯҳ кунем, зоҳиран чунин менамояд, ки ҳеч санъате дар ин ҳикоят нест. Насре аст, сода ва бетакаллуф, сахл ва мумтанеъ. Чун дақиқ нигарем, санъати назаргирро дар такрори «аз баҳри Худо» ва муқоисаи «мехонам» ва «мехонд» мушоҳида мекунем. Ба ифодаи Ҳасани Зулфиқорӣ: «бо ин васф танзи латиф дар ҳикоят ва содагии забон, дostonро хонданӣ ва мондагор кардааст» [94, 51].

Чунонки аз муқоиса бармеояд, Оғаҳӣ дар вақти тарчума ба назокати сухани Саъдӣ хуб сарфаҳм рафтааст. Ҳамон танзи латифи ҳикоят ва содагии забони асарро бо дарёфти муодили саҳеҳи ўзбекӣ ба таври аҳсан ифода карда тавонистааст. Яъне, такрори ифодаҳои «аз барои Худо» ва муқоисатан овардани феълҳои «ўқурман» ва «ўқумоғил» ифодагари танзи латифи Саъдӣ ва маънии дақиқи ҳикоят аст, ки Оғаҳӣ дода тавонистааст. Фақат тарчумаи Оғаҳӣ маънии нозуки суоли «Туро

мушоҳара чанд аст»-ро ифода накардааст, ки шояд ба сабаби дақиқ нафаҳмидани маънии ин калимаи арабӣ воқеъ шуда бошад. Маънии ин калима, ки моҳона, музди якмоҳа ва маошро [151,788] ифода мекунад, ба тарҷумаи ўзбекии «сенинг на миқдор вазифанг бордур» мувофиқат намекунад. Тафсили «ҳеч»-и Саъдӣ ба «Ҳеч вазифам йукдур» низ гузаштан аз мўъҷазбаёнии «шайхи ачал» аст.

Беш аз ин Огаҳӣ шояд ба мақсади ҳифзи сабки Саъдӣ ва муодили аниқи ўзбекии ифодаи «аз баҳри Худо»-ро наёфтган, шакли дигари тоҷикии ин ифода «аз барои Худо»-ро қорбасти кардааст, ки василаи барои тарҷумаи хуб будан аст. Мутассифона, тарҷумаи Ғ.Ғулом, Ш.Шомухаммедов ва Р.Комилов фақат мазмуни ҳикояти Саъдиро дар бар мегирад. Эъҷози сухани Саъдӣ ва танзи латифи ҳикоятро мутарҷимони сонӣ аз байн бурдаанд. Ба назари мо, яке аз омилҳое, ки мутарҷимони сониро дар тарҷумаи Саъдӣ номуваффақ кардааст, ҳамоно надоштани тавоноии баёни адабӣ мебошад. Агар мутарҷим ин фазилатро надошта бошад, шинохти комили забон ва мавзӯот зомини тарҷумаи хуб шуда наметавонад.

Дар ин маврид, метавон аз назарияи донишманди рус В.Комиссаров ёд кард. Вай эътиқод дорад, ки дар тарҷума се унсурҳои муҳим ҳафт: интиқоли иттилоъ, интиқоли маъно (додани муодилҳои дақиқ) ва интиқоли сохти наҳви синтаксиси муносиб. Бахши аввали назарияи ин донишманд шомили мўҳтаво ва бахшҳои дуюму сеюм, яъне додани муодилҳои дақиқ дар сатҳи вожагон ва наҳв дарбаргирандаи сурат аст. Назарияи муодилёбии В.Комиссаров муодилҳоро дар панҷ сатҳ табақабандӣ мекунад: воҳидҳои вожагонӣ, таркиботи ҳамнишин (collocation), иттилоъ, мавқеъият ва ҳадафи иртиботӣ [104,68]. Риояти дақиқи муодилҳо дар раддаҳои панҷгонаи фавқ ба манзалаи тазмини интиқоли комили сурат ва муҳтавост.

Агар аз ҳамин мавқеъ тарҷумаҳоро арзёбӣ кунем, мебинем, ки ҳар дуи он дар зинаи пасти назарӣ қарор доранд. Албатта, дар заминаи ин ду тарҷума, ки яке дар садаи XIX ва дигаре дар солҳои шастуми садаи XX ба чоп расид, оид ба риояти «радаҳои панҷгона»-и В.Комиссаров сухан гуфтан барвақт аст, вале риоят накардани оддитарин шартҳои тарҷума аз ҷониби тарҷумонҳои сонӣ ҳайратангез аст. Барои таъйиди назар ҳикояти бисту шашумро аз боби сеюми «Гулистон» дар тарҷумаи Ғ.Ғулом, Ш.Шомуҳаммедов ва Р.Комилов қиёсан, бо маънии асли аз назар мегузаронем.

Аз «Гулистон»:

«Ҳикоят: Аблахеро дидам симин, хилъате самин дар бар ва қасабе мисрӣ бар сар ва маркабе тозӣ дар зери рон ва ғуломон аз пай давон.

Касе гуфт:

- Саъдӣ чун мебинӣ ин дебои мӯълам бар ин ҳайвони лояълам?

Гуфтам:

- Хатте зишт аст, ки ба оби зар набиштааст:

Қад шобаҳа бил варо ҳиморун,

Ичлан заладан лаҳу хуворун.

(Тарҷумаи байт: Ҳамоно харе ба одамӣ монанд шудааст,

Гӯсолаест, ки садои гов дорад).

Як хилқати зебо беҳ аз ҳазор хилъати дебо.

\*\*\*

Ба одамӣ натавон гуфт монанд ин ҳайвон,

Магар дурраву дастору накши берунаш.

Нигар ту дар ҳама асбоби мулку ҳастии ӯ,

Ки ҳеҷ чиз набинӣ ҳалол чуз хунаш.

\*\*\*

Шариф агар мутазаъиф шавад, хаёл мабанд,

Ки пойгоҳи баландаш заъиф хоҳад шуд.

В-ар остонаи симин ба меҳи зар бизанад,

Гумон мабар, ки яҳудӣ шариф хоҳад шуд” [28, 109-110].

Аз тарҷумаи Ғ.Ғулом, Ш.Шомуҳаммедов ва Р.Комилов:

“Ҳикоят. Бир семиз аблахни кӯрдим, эғнида башанг либос, остида тулпор от, бошига эса Миср шоҳисидан салла ӯраган эди. Биров менга деди: «Саъдий, бу бефаҳм ҳайвоннинг эғнидаги гулдор шоҳи либосга нима дейсан?»

Мен шундай жавоб бердим: «Олтин суви билан ёзилган хунук хатдир».

Яхши хулқ минг яхши либосдин аъло,

Одамга ӯхшамас, бу ҳайвон асло.

Магарким, демасанг тӯну салласин,

Синаб кӯр борлиғин: тан, қалб, калласин,

Ҳеч ҳалол жойи йӯк, қонидан ӯзга” [34, 103-104].

Ин тарҷума ба назар равон намояд ҳам, ба қимати фидо кардани маънӣ ва мафҳуми матни асл ҳосил шудааст. Онро ҳеч гоҳ наметавон тарҷумаи дақиқ гуфт. Зеро аввалан, мутарҷим мазмун ва маънии матни аслиро ифода карда натавонистааст; сониян, вай қасдан ё амдан ҳикоят ва пораҳои шеърро ихтисор кардааст; ниҳоят, дар тарҷума сабки баён ва назокатҳои хунарии Саъдӣ низ сарфи назар шудааст. Дар мисоли чунин тарҷума наметавон дар бораи ҳифзи сабк ва амонати маънӣ сухан ба миён овард.

Ҳикояти зикршудаи «Гулистон» (боби сеюм, ҳикояти бисту шашум) низ [29, 84] монанди ҳикояти қаблӣ танзомез аст, аммо каломи пурсанъат аст. Ҳадаф ва чобачои феъл, ташбеҳи мураккаби «дебои мӯълам барин ҳайвони лояълам», ба «хате зишт ба оби зар набишта», истиора гирифтани «ҳайвон» барои «аблах», сачъ ва чиноси «самин» ва «симин», сачъи «давон» ва «рон», сачъ ва чиноси иштиёқи «мӯълам» ва «лояълам», тавсифҳои кӯтоҳи «қасабе мисрӣ бар сар ва маркабе тозӣ дар зери рон ва ғуломе аз пай давон», овардани таъбири тасвирии «дар зери рон» ба

чойи «савор бар» барои сачъ бо «давон» ва чӣ басо зарифкориҳои дигар, аз чумла ба тарзи шукӯхманд чилва додани зоҳири аблах.

Роҳе, ки Саъдӣ ба воситаи «Гулистон» кушодааст, ин омезиши насри мурассал ва маснӯъ ва риояти ҳадди эътидол аст. Ба қавли Муҳаммад Чаъфари Маҳчуб: «нахустин касе, ки тавонист дар насрнависӣ содагиро бо санъатгарӣ даромезад ва аз ҳар як ба андозаи лозим суд чӯяд ва ба роҳи ифрот ё тафрит наравад, шайхи аҷал Саъдӣ аст» [112, 325].

Мо дар матни тарҷума содагароии аз андоза беруни тарҷумонро, ки тафсири авомона ва беҳунаронаи насри пурэҷозии Саъдист, мебинему бас. Мутарҷимон ҳикояти Саъдиро на фақат ноӯҳдабароёна ихтиёр кардаанд, аз баҳри тарҷумаи байту қитъаоти шеърӣ, ки маънии ҳикоятро тақвият бахшидаанд, низ гузаштаанд.

Яке аз шартҳои тарҷума интиҳоби вожаҳо ва муодилҳои муносиб дар забонест, ки асар ба он тарҷума мешавад. Агар аз ин мавқеъ ба хунари Саъдӣ нигарем, вай хунарманди беназир аст. Саъдӣ дар вожагузинӣ маҳорати хос дорад. Вожаҳоро дуруст интиҳоб мекунад ва дар чойи худ менишонад. Ҳеҷ вожаи зиёдате дар насри вай дида намешавад. Сухани Саъдӣ хоҳ қарини эҷоз бошад, хоҳ қарини итноб (дароз кардани сухан) (ҳикояти бозаргон дар боби савум ё ҳикояти муштзан дар боби панҷуми «Гулистон») ҳолӣ аз ҳашв аст. Ҳар гоҳ ба итноб (дарозгӯӣ) мегарояд, вачҳе дорад. Дар ҳикоятҳои зерини «Гулистон», ки воқеан, эҷоз аст, ба тарҷумаи он таваҷҷӯҳ кунед (Боби ҳафтум, ҳикояти 13):

1. Ҳиндӯе нафтандозӣ ҳамеомӯхт. Ҳакиме гуфт:

-Туро, ки хона найин аст, бозӣ на ин аст!

То надонӣ, ки сухан айни савоб аст, мағӯй,

В-он чи донӣ, ки некӯш ҷавоб аст, мағӯй [29, 129]!

2. “Мӯсо алайҳиссалом Қорунро насихат кард, ки «Ухсин камо аҳсана-л-лоҳу илайка» (некӣ кун, чунонки Худо ба ту некӣ кардааст), нашунид ва оқибаташ шунидӣ.

Он кас ки ба динору дирам хайр наяндухт,  
Сар оқибат андар сари динору дирам кард.  
Хохӣ, мутаматтӯъ шавӣ, аз дунйиву уқбо,  
Бо халқ карам кун, чу Худо бо ту карам кард” [28,183].

Ҳикояти аввалро Огаҳӣ тарҷума накардааст, вале ҳикояти дуюмро ба ихтисори қитъаи шеър ва шарҳи маънии ҳикоят тарҷума кардааст, ки эъҷози саъдиёнаи ҳикоят аз байн рафтааст.

Ҳикояти дуюм дар тарҷумаи Огаҳӣ:

“Мӯсо алайҳиссалом Қорунға панд ва насихат этдиким «Ҳақ таоло сенга кӯб мол эҳсон этди. Сен доғи халқға андоқ эҳсон эт”. Бу насихатни Қорун қабул қулоқи билан эшитмай, инот зоҳир этди. Эшитдинким, анинг охири не ерға етди.

Байт:

Агар нафъ истасанг молу дирамдин,  
Халойикға худой учун карам қил” [33, 95].

Саъдӣ ин ҳикоятро дар така ба ривояти Куръон навишта ва он бо фикраи арабии «аҳсана камо аҳсаналлоҳу алайка» мустанад аст. Чунонки мебинем, тарҷума аз матни асли хеле дур буда, эъҷози Саъдӣ дар кӯтахбаёнӣ сарфи назар шудааст. Аз қитъаи Саъдӣ низ тарҷумон фақат байти охирро тарҷума кардаасту бас.

Ҳикояти сздаҳуми боби ҳафтумро, ки аввал нақл кардем, Ғ.Ғулом, Ш.Шомухаммедов ва Р.Комилов тарҷума кардаанд. Ин мутарҷимон ҳикояти дуюми боби ҳаштумро тарҷума накардаанд. Инак, ин тарҷума:

“Ҳикоят. Бир ҳинди нефт ёқиб отишни машқ қиларди. Бир доно уни кӯриб, деди: «Уйинг ясалгандир қамишлар босиб, бу ўйин эмасдир сенга муносиб»:



Сӯз айни савоблигин билмагунча гапирма,  
Унга соз жавоблигин билмагунча гапирма” [34, 152].

Тарҷумонҳо маънии байтро дуруст додаанд, вале суол ин ҷост: оё таносубе миёни маънии байт ва ҳикоят вучуд дорад? Рамз ва мӯъҷазбаёнии Саъдӣ, ки ҳунари ӯст, аз тарҷума фурӯ афтидааст. Ин ҳолат дар аксари тарҷумаҳои “Гулистон” аз тарафи Огаҳӣ ва мутарҷимони сонӣ анҷом гирифтааст ба назар мерасад.

Дар «Гулистон» феъл ва корбурдҳои вижаи он дар офариниши ҳунари Саъдӣ нақши муҳимме доранд. Дар тарҷума фурӯ гузоштани ин унсури услубӣ хусусиятҳои бадеии асарро коҳиш додааст. Ҳол он ки риояти ин омили сабкӣ аз василаи аслии ҳифзи сабк дар тарҷума мебошад. Ин ҳолатро дар мисоли ҳикояти дувоздахуми боби чаҳоруми «Гулистон» таҳлил мекунем [28, 126]:

«Ҳикоят. Хатибе карехуссавт худро хушовоз пиндоштӣ ва фарёди беҳуда бардоштӣ.

Мардуми қаря ба иллоти ҷоҳе, ки дошт, балияташ ҳамекашиданд ва азияташро маслиҳат намедиданд, то яке аз хутабои он иқлим, ки бо ӯ адовате ниҳонӣ дошт, боре ба пурсиши вай омада буд, гуфт:

- Туро хобе дидаам, хайр бод!

Гуфто:

- Чӣ дидӣ?

Гуфт:

- Чунон дидаме, ки туро овозе хуш буд ва мардумон аз анфоси ту дар роҳат буданд.

Хатиб андар ин лаҳте биандешиду гуфт:

- Ин муборак хобест, ки дидӣ, маро бо айби худ вокиф гардондӣ. Маълум шуд, ки овози нохуш дорам ва халқ аз баланд хондани манн дар ранҷ. Тавба кардам, ки аз ин пас хутба нагуям, магар ба оҳистагӣ:

Аз суҳбати дӯсте ба ранҷам,

К-ахлоқи бадам ҳасан намояд.

Айбам хунару камол бинад,  
Хорам гулу ёсуман намояд.  
Ку душмани шўхчашми нопок,  
То айби маро ба ман намояд?

\*\*\*

Ҳар он кас, ки айбаш нагўянд пеш,  
Ҳунар донад аз чоҳилӣ айби хеш” [28, 126].

Ин ҳикоятро Огаҳӣ ба таври зайл тарчума кардааст:

“Ҳикоят. Бир бадовоз хатиб ўзин ўз хаёлиға хушовоз билур эрди ва бефойда фарёд қилур эрди ва андоғ бадовоз эрдиким, гўё «инна анкарал-асват...» ояти онинг шаънида нозил эрди ва қариянинг одамлари анча ёқувлик иллатидан кўб балият чекар эрдилар ва анго изо откурмакни маслаҳат кўрмас эрдилар. То бир кун ул иқлимнинг хатибларидин бирисинким, анга пинҳоний адовати бор эрди, он кўрмакка келиб, деди: «Мен андоқ бир туш кўрмишманким, сен бағоят хушовоз бўлмишсен ва халоиқ сенинг нафсингдин хама роҳатдадурлар». Хатиб бу сўзни эшитиб, бир лаҳза андиша этиб, деди: «Бу бир муборак тушдурким, кўрмишдурсен ва мени айбимдин хабардор қилдинг. Энди маълум бўлдимким, менинг овозим бағоят нохуш эркандур ва халқ они эшитиб кўб ранж чекар эрканлар. Мен эмди аҳд этдимким, мундим буён хутба ўқумоғоймен. Агар ўқусам, охистароқ ўқиғоймен».

Қитъа:

Қочормен ўйла ноқис дўстинким,  
Менга айбим хунар кўргузғусидир.  
Борурман, ўйла душманнинг қошиға,  
Ки деб, айбимни ҳолим тузғусидур” [34, 71-72].

Аз тарчумаи Ғ.Ғулом, Ш.Шомуҳаммедов ва Р.Комилов:

“Ҳикоят. Овози хунук бир хатиб ўзини жуда хушовоз деб ҳисоблар ва бўлар – бўлмасга овозини барала қўйиб қичқираверар эди...

Қишлоқ аҳли бу азобга чидар, лекин баланд мартабасидан чўчиб, уни хафа қилишга юраклари дов бермасди. Кунлардан бир куни ўша юртда яшовчи, мазкур хатибга пинҳоний адовати бўлган бошқа бир хатиб уни кўргани келди. Учрашган вақтда келган хатиб деди: «Сени тушимда кўрдим, яхшиликка ёйилсин!». «Нима кўрдинг?» деб сўради, ёқимсиз овозли хатиб. «Тушимда кўрсам, сенинг овозинг ниҳоятда ёқимли эмиш, одамлар хонишингни эшитиб ҳузур қилишаётганмиш!». Хатиб андак ўйлаб тургач, деди: «Сен жуда яхши туш кўрибсан, чунки менинг нуқсонимни кўрсатиб бердинг, овозим ёқимсиз экани ва халойиқ менинг бақириб қироат қилмишимдан азоб чеккани аён бўлди, тавба қилдим, энди хутба ўқисам ҳам паст овозда ўқийман».

Ҳанграр эрса Абулхатиб Фаворис,

Истахрни бузар овози олис.

\*\*\*

Дўстлар суҳбатидан дилим сиқилди,

Ёмон феълимни ҳам яхши деюрлар.

\*\*\*

Айбимни ҳунару камол деб англаб,

Тиканимни гулу суман билурлар.

\*\*\*

Ох, қайда ў, ҳаёни билмаган ёв,

Айбими ўзимга фан қилурлар” [34, 121].

Мо дар матни тоҷикии ин ҳикоят зери феълҳо беҳуда хат накашидаем. Яъне, фақат матни насрӣ бисту шаш феъл дорад. Ин хусусияти хоси тамоми «Гулистон» аст. Аз ин бисту шаш феъл, ҳаждах феъл мозӣ, ду феъл музореъ, як феъл амр ва се феъл аснодӣ аст. Ҳаждах феъл мозии мутанавеъ аст аз ҳайси амал, шахс (мутакаллим, мухотаб, гоиб), замон (гузашта, ҳол ва оянда), вачҳ (ахборӣ, истимрорӣ, истифҳомӣ, амрӣ, гузориши руъё бо ё-и иншоӣ ва дуоӣ) ба сиғаҳои эҷобӣ

ва салбӣ. Илтифот, танаввуъи афъол, кӯтоҳии чумалот вижагиҳои сабке аст, ки моёи пӯёӣ ва таҳарруки навиштаҳои Саъдӣ шудааст.

Намунаи дигари ҳикоеъи даҳсатрии «Ғуломи дарёнадида» (боби аввал, ҳикояти хафтум) аст, ки сиву панҷ феъл дорад. Дар ин ҳикоя афъол аз тариқи маҷоз ва киноя маъноӣ зиёд пайдо мекунад. Масалан, гирифтан ба маъноии зер ба қор рафтааст:

оғоз қардан: машқро дашном додан гирифт;

асар қардан: ҳар чи ғӯяд, нагирад андар қас;

фарз қардан: гирам, ки ғамат нест;

сироят қардан: гирифт оташ дар доманаш;

қардан: бо бадон он беҳ, ки кам гири ситез;

қасб қардан: табиати эшон гирифт;

барғузидан: ҳар рӯз ҷоё гирад;

мусаххар қардан: диёри Машриқ ба ҷӣ гирифтӣ?

масдуд қардан: сари чашма бояд гирифтан ба пил.

Мутаассифона, ҳам Оғаҳӣ ва ҳам мутарҷимони дигар, асосан ба тарҷумаи маъноӣ диққат додаанд, хунари Саъдӣ аз назари хонандаи забони дигар пинҳон мемонад ва дар аксар маврид маъноии тахтони ҳикоятҳои Саъдӣ ошқор намегардад. Мутарҷимон унсурҳои забониро дар сабки нигориши Саъдӣ билқул сарфи назар қардаанд ва ин боиси заъфи чиддии тарҷума шудааст.

Дар мавриди ҳикояти чоруми боби панҷуми «Ғулистон» [28, 129] суҳанони зиёдтар аст. Оғаҳӣ дар тарҷумааш ба андаке ихтисор мазмуни ин ҳикоятро дода тавонистааст [33,74-75]. Ш.Шомухаммедов, Ғ.Ғулом ва Р.Қомиллов аз як ҳикояи ду саҳифагӣ понздаҳ сатр ҳикоя сохтаанд, ки ҳеҷ қаробате ба ҳикояи Саъдӣ надорад [34, 126].

Насри Саъдӣ ғолибан, ҳислати забони шоирона ё шеърӣ мансур пайдо мекунад ва ин дар «Дебоча» ва боби панҷуми чашмрас аст. Ин хусусияти насри ўро тарҷумаҳои ўзбекӣ ифода нақардаанд.

Ба қавли Ҳасани Зулфиқор, сачъ ва мувозинаи сухани Саъдӣ муסיқии дарунӣ падида меоварад [94, 56]. Ба ин сатрҳо таваҷҷӯҳ кунед: «Мавзеи хуш ва хуррам ва дарахтони дарҳам. Гуфтӣ, ки хурдаи мино бар хокаш рехта ва икди Сурайё аз токаш даровехта» [28, 9].

Ҳасани Зулфиқор тавсифи Саъдиро чунин тафсир кардааст: «Гӯй бар мавзеъ нарм саворем. Фарозу фуруди овоҳо ва кӯтоҳу баланд шудани мусавватҳо, тақорунҳо ва таносубҳо лаззати самоъро дучандон месозад. Ин танин у оҳанг чунон мавзун у дилнавоз ва ин таносуб у тақорун чунон ҳандасӣ ва муназзам аст, ки агар калимае дар сухан чо ба чо шавад, тамоми лутфи он аз миён меравад» [94, 56].

Порчаи дар боло нақлшударо, ки чунин хусусияти наҳвӣ ва услубӣ дорад, Огаҳӣ тарҷума накардааст. Вале Ғ.Ғулом, Ш.Шомуҳаммедов, Р.Комилов чунон тарҷума кардаанд, ки ба навиштаи Саъдӣ қаробате ҳам надорад: «Дӯстларимиздан бирининг боғида тунаб қолишга тўғри келди. Бу жуда ажойиб бир жой бўлиб, ғоятда сафобахш, дилрабо, дарахтлари бир-бирига айқашиб кетган, ерига ранго-ранг шиша парчалари тушалганга ўхшар, тепадан осилиб турган узум бошлари эса, Сурайё юлдузлар туркумини эслатарди ...» [34, 14].

Мутарчимон дар ин тарҷума барои матни забони ўзбекӣ ҳеҷ муодили саҳеҳ наёфтаанд. Ҳатто икди Сурайёро, ки галаситораи Парвин аст, ба ибораи «Сурайё юлдузлар» иваз кардаанд. Ин саҳлангорӣ ба он овардааст, ки тавозун, наздикӣ ва таносубҳои матни асл билкул аз байн биравад ва пораи насрии берӯҳу бечон ҳосил шавад.

Мо аз муқоиса ва нақди тарҷумаҳои Муҳаммадризо Огаҳӣ ва Ғ.Ғулом, Ш.Шомуҳаммедов, Р.Комилов ба натиҷаҳои зерин расидем:

- ин тарҷумаҳо тарҷумаи дақиқ нестанд;
- ҳам тарҷумаи Огаҳӣ ва ҳам баъдӣ тарҷумаи интихобии «Гулистон»-и Саъдиянд;
- дар ҳар ду тарҷума сабки Саъдӣ ҳифз нашудааст;

- унсурҳои забонӣ, насри шоирона, сачъ ва тавозуни «Гулистон», ки танзи кушандаи Саъдиро ифода кардаанд, низ ба воситаи тарҷума ифода нашудааст;

- тарҷума ба хонандаи ўзбекзабон дар бораи хунари Саъдӣ, насри бадеии вай тасаввуроти саҳеҳ намедихад.

Ба назари мо, аз миёни тарҷумаҳои ба ўзбекӣ анҷом гирифтаи «Гулистон» тарҷумаи Муродхоча ибни Алҳоҷ Солеххоча Эшони Тошкандӣ ба матни асл наздиктар аст. Муаллифи китоби «Ўзбекистонда таржима тарихидан» Ж. Шарипов бори аввал дар бораи ин тарҷума хабар дода, дар Тошканд нашр шудан ва бомуваффақият анҷом гирифтани онро ёд кардааст [172, 79]. Вале ин муҳаққик, доир ба сифати ин тарҷума чизе намегӯяд. Муродхоча ибни Алҳоҷ Солеххоча Эшони Тошкандӣ «Гулистон»-и Саъдиро тарҷума карда, бо номи «Шавқи «Гулистон» дар матбааи Ғуломияи Тошканд, ки мутааллиқ ба Ғуломхусайн Орифҷонови тотор будааст, ба нашр расондааст. Мутарҷим дар тарҷумаи худ муқаддимаи муфассал навишта онро «Сабаби тарҷумаи «Гулистон» номидааст. Мутарҷим дар муқаддима зарурияти тарҷумаи «Гулистон»-ро таъйид карда, аз тарафи Сирочиддин Махдум дар мадраси Бекларбек ба итмом расидани онро таъйид намудааст.

Аз муқаддимаи мутарҷим бармеояд, ки вай ё аз ду тарҷумаи қаблӣ, яъне тарҷумаҳои Сайфи Саройӣ ва Муҳаммадризо Огаҳӣ хабар надоштааст ё ба онҳо истинод накардааст. Муродхоча эҳтиёҷоти маънавии толибилмони мадорисро ба назар гирифта, ин асарро ба ўзбекӣ тарҷума карда будааст [33, 7].

Муҳимтарин фазилати ин тарҷума он аст, ки мутарҷим дар баробари матни тарҷума матни аслии «Гулистон»-ро, ки ба мушоҳидаи мо аз нусхаи саҳеҳ гирифтааст, низ дар як чилд нашр мекунад. Муродхоча шахсияти огоҳ ва донишманде будааст ва дар вақти тарҷума аз шарҳҳои маъруфи форсиву арабии «Гулистон», аз ҷумла, шарҳи Судӣ

«Баҳори борон», шарҳи Сирочиддин Алихони Орзу, шарҳи Сурурӣ, шарҳи Кошонӣ ва ғайра истифода кардааст. Мутарчим дар ҳошияи китоб шарҳе навиштааст, ки шояд аввалин тафсири мукаммали «Гулистон» ба забони ўзбекӣ бошад. Дар тафсири ҳошия мутарчим дар маҷмӯъ, маънии вожаҳо, маънии рамзии байту фикраҳо, талмеҳот ва ғайраро шарҳ додааст. Масалан, вожаи сарочаро, ки муодили онро дар ўзбекӣ пайдо кардааст, дар ҳошия чунин шарҳ додааст: «Сароча: саройидан муҳаффаф бўлған лафзининг тасғиридур, ки хона демак» [42, 10].

«Шавқи «Гулистон» чопи мусаввар буда, бо хатти хонои настаълик оро ёфтааст. Дар саҳифаи дуюми муқова низ бо ҳуруфи тасвирии настаълик, номи китоб ба шакли «Шавқи «Гулистон»-и мусаввар» тазмин шудааст. Қитъаи машҳури Саъдӣ:

Ба чӣ кор оядат зи гул табақе?

Аз «Гулистон»-и ман бибар варақе.

Гул ҳамин панҷ рӯзу шаш бошад,

В-ин «Гулистон» ҳамеша х (в)аш бошад [28, 10] – ро, ки дар «Дебоча»-и «Гулистон» сабт шудааст, Муродхоча ба тариқи зер ба ўзбекӣ гардондааст ва дар ҳошияи унвони китоб чоп шудааст:

“Табақе гул дилингни қилмас чоғ,

«Гулистон»имдин ол бир яфроғ.

Гул замоне беш, олти кундур бас,

Бу «Гулистон» ҳамеша покнафас” [42,2].

Зимнан, бояд ёдовар шавем, ки мутарчимони тарҷумаи чоруми «Гулистон» Ғ.Ғулом, Ш.Шомухаммедов ва Р.Комилов хангоми тарҷумаи дебочаи «Гулистон» ба ҷуз ибораи «шоҳаи гул», ки онро ба “ҳар нечук гул» иваз кардаанд, қитъаи зикршудаи Саъдиरो аз тарҷумаи Муродхоча айнан, иқтибос кардаанд, вале ба исми соҳиби тарҷума ишора ҳам накардаанд [34, 15]. Масъалаи тарҷумаи шеърҳои «Гулистон» ба забони

ўзбекӣ ба мавзӯи сирқат марбут мешавад, ки аз доираи баҳси мо берун аст.

Дар бораи фазилати ин тарҷума чанд нуктаи умумиро гуфтан ҷоиз аст:

- тарҷумаи пораҳои шеърӣ ба беҳтарин шакле сурат гирифтааст;
- насри «Гулистон», талмеху саноеъи лафзӣю маънавийи онро мутарҷим ҳифз кардааст;

- дебочаи мутарҷим шарҳи мукаммали дебочаи «Гулистон» ба забони ўзбекист.

Барои таъкиди ин назар ки пораҳои шеърӣ ба тарзи хуб тарҷума шудаанд, овардани ин чанд байт кифоя аст:

Асл:

З-он гаҳ ки туро бар мани мискин назар аст,  
Осорам аз офтоб машҳуртар аст [28, 6].

Тарҷума:

Аввал вақт ки сендин мани мискинға назардур,  
Кундин асарим шуҳрати маълуми башардур [42,8].

Асл:

Гар худ ҳама айбҳо бад-ин банда-дар аст,  
Ҳар айб ки султон биписандад, хунар аст [30,6].

Тарҷума:

Гарчанд ҳама айб бу банданигара муқаррар,  
Ҳайр айб, ки султон севар аввал айни хунардур [42,8].

Боз:

Эй, ки панҷоҳ рафту дар хобӣ,  
Магар ин панҷрӯза дарёбӣ [28,10]?

Тарҷума:

Эй, ки ғафлатсул кети иллик йил,  
У шу беш кунини қил магар ҳосил [42,10].



Ва боз:

Ҳар ки иморате нав сохт,

Рафту манзил ба дигаре пардохт [30,7] .

Тарчума:

Кимки янги иморати ити,

Манзилин бошқаға қўйуб кети [42,11].

Чунонки маълум аст, пораҳои шеърӣ дар тарҷумаи Муродхоҷа ҳам шаклан, ҳам мазмунан, ба асл наздик аст, хусни шеъри Саъдиरो низ тарҷумон ҳифз кардааст.

Барои равшан шудани хидмати тарҷумонии Муродхоҷа мо унвони баъзе бобҳои «Гулистон»-ро дар асл ва дар тарҷума пасу пеш меоварем:

- боби аввал: «Дар сирати подшоҳон»;
- биринчи боб: «Подшоҳларнинг одати баёнидадур»;
- боби дуввум: «Дар ахлоқи дарвешон»;
- иккинчи боб: “Дарвешларнинг ахлоқи баёнидадур”;
- боби саввум: «Дар фазилати қаноат»;
- учинчи боб: “Қаноатдан бўлғон фазилат баёнидадур”;
- боби чаҳорум: “Дар фавоиди хомӯшӣ”;
- тўртинчи боб: “Сукутда бўлғон фавоид баёнидадур”.

Бо камоли итминон метавон гуфт, ки ин тарҷума матни комили «Гулистон»-и Саъдиро фаро гирифта, дар шакли худ беназир аст. Бисёр афсӯс, ки ин тарҷума то имрӯз ба ҳуруфи имрӯзаи ўзбекӣ нашр нашуда ва муҳаққиқони таърихи тарҷумаи Ўзбекистон низ аз он сарфи назар кардаанд [172, 149]. Ва мо ин ҷо аз ин беш дар бораи ин тарҷума ва хусусиятҳои фарқкунандаи он аз тарҷумаҳои қаблӣ чизе нагуфта, ба овардани ин андешаҳои фавқ дар бораи хусну кубҳи ин тарҷума иктифо мекунем.

## Фасли 1.2. ТАРЧУМАҲОИ ӮЗБЕКИИ “БӮСТОН”

«Бӯстон»-и Саъдӣ нисбат ба «Гулистон» ба забони ӯзбекӣ дертар тарчума шудааст. Вале ин маънои онро надорад, ки «Бӯстон» дар муҳити адабии ӯзбекӣ нуфуз нашофтааст ё камтар мавриди таваҷҷуҳ будааст. Баръакс «Бӯстон» ҳам баробари «Гулистон» таъсир амиқ дар равнақи адабиёти ӯзбек доштааст.

Аз баёноти Алишери Навоӣ дар «Лисон-ут-тайр» бармеояд, ки «Бӯстон» низ дар радифи «Гулистон» дар замони ин шоири бузург дар мадорис ва берун аз он мавриди омӯзиш қарор дошта будааст. Дар ин замина Навоӣ мегӯяд:

Ёдима мундоқ келур бу можаро,  
Ким туфуллият чоғи мактаб аро.  
Ким чекар атфол марҳуми забун,  
Ҳар тарафдин бир сабақ забиға ун.  
Истабон ташхиси хотир устод,  
Назм ӯкутурким равон ӯлсун савод.  
Насрдин баъзи ӯқур ҳам достон,  
Бу «Гулистон» янглиғу ул «Бӯстон» [177, 49].

Таъсири «Бӯстон» ба эҷодиёти Навоӣ ва дигар шоирони ӯзбек, ба хусус Хожа («Гулзор»), мавзӯест, ки бояд ба алоҳидагӣ таҳқиқ шавад. Таъсири концепсияи ахлоқии Саъдӣ дар эҷодиёти Навоӣ, махсусан дар осори ӯ «Ҳайрат-ул-аброр» масъалаи нуфузи маънавии «Бӯстон»-ро дар шаклгирӣ ва рушди адабиёти таълимии ӯзбекӣ матраҳ месозад. Зайли намуна як байти Навоӣро қиёсан, ҳамроҳ бо байти Саъдӣ меорем:

Аз Саъдӣ:

Ту к-аз меҳнати дигарон беғамӣ,  
Нашояд, ки номат ниҳанд одамӣ [36, 25]

Аз Навоӣ:

Одамий эрсанг демагил одамий,

Ониким йўқ халқ ғамидин ғами [206, 180] .

«Бўстон»-и Саъдӣ аз замони таълифаш то ба имрӯз чун беҳтарин маснавии ахлоқӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ шинохта шудааст. Ҳанӯз устод Садриддин Айни дар соли 1945 ин асари гаронарзишро ба чоп омода карда, дар муқаддимаи он суханони зерини донишманди турк Зиёпошои Усмониرو иқтибос карда буд: «Фирдавсӣ барои ба вучуд овардани «Шоҳнома» 30 сол ранҷ кашид. Дар ҳақиқат, як асари намурданӣ ба вучуд овард. Тулӯи офтобро дар 120 ҷой 120 ранг тасвир кард, ки яке бар дигаре монанд нест. Аммо бо ҳамаи ин «Шоҳнома» ба омма он манфиатро намедиҳад, ки «Бўстон»-и Саъдӣ медиҳад. Саъдӣ дар «Бўстон» ҷаҳонро, ҷаҳони зиндаро тасвир кардааст. Агар мақсад аз меҳнати адабӣ нафъи омма бошад, ҳар сухани «Бўстон» як дурри ноёб – як гавҳар ва ҳар байташ як хазина аст» [63, 103].

«Бўстон» нахустин бор ба забони ўзбекӣ аз тарафи Чустии Фарғонӣ тарҷума шуда, соли 1960 дар Тошканд бо тиражи 35 000 нусха чоп гардид. Вале, ин тарҷума то ба имрӯз нақду баррасӣ нашудааст.

Тарҷумаи ўзбекии «Бўстон»-ро бо матни аслии муқоиса карда, ба ҳулоса омадем, ки мутарҷим онро қисман, ба ўзбекӣ гардонда, ба қадри қудрат ҳифзи амонат кардааст.

Мо дар боло дар мисоли «Гулистон» оид ба баъзе хусусиятҳои осори насрии тарҷумавӣ ишораҳо доштем. Акнун дар бораи тарҷумаи «Бўстон» ҳамчун осори манзум баъзе нуқтаҳоро гуфта ба маврид аст.

Муҳаққиқони назария ва таърихи тарҷума бар ин боваранд, ки барои тарҷумаи дақиқи шеър ҳатто шинохти комили забонҳо, мавзӯот ва огоҳӣ аз пешинаи фарҳангӣ кофӣ нест. Дар ин замина тарҷумон, пеш аз ҳама бояд тавоноии баёни адабиро дошта бошад. Шоири рус В.Набоков дар ин бора гуфтааст: «Мутарҷими чирадаст бояд ба андозаи нависандае, ки асарашро барои тарҷума баргузидааст, завқ дошта бошад ва ё завқаш аз навъи завқи нависандаи аслии бошад» ва низ «иншоӣ

беҳтарини мутарчимон ҳамвора дурахшиши асили матнеро дошта аст, ки тарчума кардаанд» [125, 24].

Шарқшиноси маъруф Ҷ.Арберри ҳамин дидгохро дар мисоли тарҷумаи ашъори Ҳофиз матраҳ карда, аз ҷумла иқроӣ мешавад: «Ҳеч тарҷумае, ҳарчанд донишмандона аст, вале аз арзиши воқеӣ бархурдор нест, ҳеч набошад, бахше аз лаззати матни аслиро ба хонанда бидиҳад. Қарнҳост, ки девони Ҳофиз дар шумори бузургтарин лаззоти адабии Шарқ будааст. Оё тарҷумаи хуб он аст, ки чизеро, ки барои Шарқ сарчашмаи лаззат будааст, ба чизе баргардонем, ки барои Ғарб мояи ранҷ аст» [125, 24]? Ин ишораи Ҷ.Арберри дар мавриди тарҷумаи шеъри Ҳофиз ба забонҳои аврупоӣ аст. Вале тарҷумаи шеъри классикии мо ба забони ўзбекӣ ба хотири пешинаи ягонаи фарҳангӣ заминаи мусоидтаре дорад. Дар ҳар сурат, ин ҷо як меъёр метавонад омили муваффақият бошад ва он ҳам аз қарихаи адабӣ баҳравар будани мутарчим аст.

Тарҷумаи шеър ба кадом забоне бошад, «аз тарҷумаи наср таркиби саршортаре аз дамсозӣ ва сабкпарварӣ металабад» [125, 24]. Бинобар ин вачҳ, гурӯҳе тарҷумаи шеър, ба хусус ашъори ғиноиро «хусни тасодуф дар интибоқи ҳолати рӯҳӣ ва таҷрибаи мутарчим бо ҳолати рӯҳӣ ва таҷрибаи шоир дар лаҳзаи офариниши он шеър» донистаанд. Беш аз ин, аҳли таҳқиқ исрор варзидаанд, ки дар тарҷумаи ҳар шеър аз як забон ба забони дигар мутарчим бояд аз масоили фаннӣ ва маҳдудиятҳои мавҷуд огоҳ бошад. Танҳо дар ҳамин сурат метавонад, бо чашмони боз он чиро ва фақат он чиро, ки зарурӣ аст, қурбонӣ кунад» [125, 25].

Тарҷумаи шеъри тоҷикӣ, ба хусус шеъри классикӣ ба забони ўзбекӣ махсусиятҳои худро дорад. Ин ҷо ду омили муҳиме ҳаст, ки тарҷумонро дамсози матни асл ва ба истилоҳ сабкпарвар кардааст. Омили аввал, ягонаи пешинаи фарҳангӣ мебошад ва омили дуюм таъсири шеърӯ адаби форсии тоҷикӣ аст.

Дар ин замина барои тарҷумоне, ки шеъри форсии тоҷикиро ба ўзбекӣ тарҷума мекунад, ҳеҷ гуна мушкилоти фанӣ вучуд надорад, зеро табъи тарҷумон дар заминаи суннатҳои таърихии адабӣ, ки унсурҳои шаклӣ, аз ҷумла вазн, қофия ва радиф ҷузъи он мебошад, парвариш ёфта ва дасташ кушода шудааст.

Ҷунонки ишора шуд, агар баъзе байту пораҳои ҳикматноки «Бӯстон»-ро, ки аз тарафи Сирочиддин Маҳдуми Шавкат тарҷума шудаанд [172, 227-228], истисно кунем, тарҷумаи Ҷустӣ нахустин ва ҷомеатарин тарҷумаи «Бӯстон» ба забони ўзбекӣ аст. Солҳои ҳафтодуми асри гузашта матни пурраи «Бӯстон» аз тарафи Ш.Шомӯхаммедов тарҷума ва ҷоп шуд, ки хеле арзишманд аст [44,1-166].

Мутарҷими аввал аз шоирони кӯҳансоли ўзбеки замони Шӯравӣ буд ва табъу забонаш дар матни адабиёти классикии тоҷику ўзбек парвариш ёфта буд. Ба дараҷаи лозимӣ донишмандони ҳар ду забон ва огоҳии комил аз пешинаи фарҳангии соҳиби «Бӯстон» ин мутарҷимро дар тарҷумаи ин асари ахлоқӣ комёб сохтааст.

Ҷустӣ қисмати «Дар сабаби назм ва таълифи «Бӯстон», «Дар баёни мундариҷа ва феҳрасти «Бӯстон» ва «Хитоб ба хонандагон»-ро зеро як ном-«Китобнинг ёзилиш сабаби» тарҷума кардааст. Ин қисмати «Бӯстон» аз тарафи ӯ пурра тарҷума нашудааст. Аз ҷумла, қисматҳои хитоби Саъдӣ ба подшоҳ ва насихати ӯ аз тарҷума берун мондааст. Бобҳои дигар низ ба тариқи ихтисор тарҷума шуда, боби даҳум тарҷума нашудааст.

Ш.Шомӯхаммедов низ «Бӯстон»-ро пурра тарҷума накардааст. Аз дебочаи ин асар ҳамагӣ бисту ду байтро ба ўзбекӣ гардондааст, ки ҷузъи ками матни асл аст. Ҷамчунин боби даҳуми асар низ тарҷума нашудааст. Аз муқоисаи ин ду тарҷума мо ба хулоса омадем, ки ҳанӯз тарҷумаи комил ва барозандаи ин асари гаронбаҳои Саъдӣ ба забони ўзбекӣ вучуд надорад.

Албатта, шояд нақши замон низ дар ин тарзи тарчума таъсиргузор бошад, зеро ҳар ду тарчума дар замони Шӯравӣ анҷом гирифтааст ва идеологияи он давр маҳдудиятҳое дар наشري осори классикон ҷорӣ карда буд, ки марбут ба масоили мазҳабӣ ва аҳкоми шаръӣ мешавад. Масалан, тарчума нашудани боби охири «Бӯстон», ки муноҷоти Саъдист, ҳамин гуна мисол аст. Ҳатто дар нашрҳои замони Шӯравии Тоҷикистон, аз ҷумла наشري устод Айнӣ низ ҳамин ҳолат рафтааст [21,137]. Ҳар ду тарҷумаи ўзбекии «Бӯстон» бо дарназардошти талабҳо ва сензураи Шӯравӣ сураат гирифтааст.

Шоири ўзбек Чустӣ «Бӯстон»-ро охири солҳои панҷоҳум тарчума кардааст ва он як бор, он ҳам соли 1960 дар Тошканд ба адади зиёд (35 000) нашр шудааст. Тарҷумаи Ш.Шомуҳаммедов бошад, охири солҳои ҳафтодум анҷом гирифтааст.

Ҳар ду тарҷумон «Бӯстон»-ро ба вазне, ки Саъдӣ навиштааст, яъне мутақориб тарчума кардаанд.

Вазне, ки Чустӣ тарчума кардааст:

Қўлимда агар бўлмаса қанд ҳам,

Сўзим бор, шакардан эмас таъми кам [26,5].

V - - / V - - / V - - / V -

V - - / V - - / V - - / V -

Вазне, ки Ш.Шомуҳаммедов тарчума кардааст:

Саодатли кунда асар бўлди тахт,

Таърихи қўш ҳайит ўртасида бахт [44,5].

V - - / V - - / V - - / V ~

V - - / V - - / V - - / V ~

Заъфҳои фаровоне дар ҳар ду тарҷума вучуд дорад, ки аз доираи баҳси мо берун аст. Аз ҷумла, зиҳофи мутақориб дар бештарин ҳолатҳо аз талаботи фаннии арӯз берун рафта, боиси касолати вазни маснавӣ гардидааст.

Чунонки ишора шуд, ҳар ду тарҷумон аз дебочаи маснавӣ байтҳоеро интихобан тарҷума кардаанд, ки ҳадафи аслии Саъдиро ифода намекунанд. Саъдӣ дар дебочаи маснавӣ сарехан, сабаби назм ва таълифи «Бӯстон», мундариҷа ва феҳристи онро баён карда, сипас дар қисмати «Хитоб ба хонанда»-и маснавӣ аз ҳусни таълифаш, дар бораи подшоҳони замон, хитоб ба онҳо ва насихати онон суҳан мегӯяд. Аз ҳар ду тарҷума муроди Саъдӣ аз таълифи дебоча ошкор намешавад.

Дар мисоли тарҷумаи дебоча доир ба ҳар ду тарҷума баъзе мулоҳизаҳои муқаддимотиро гуфтан мумкин аст.

Аз 218 байти дебочаи Саъдӣ, ки ба қисматҳои алоҳида чудо шуда, ҳар кадоме унвони алоҳида дорад, Чустӣ зери сарлавҳаи «Китобнинг ёзилиш сабаби»-ро тарҷума кардааст ва табиист, ки ҳамаи хостаҳои Саъдиро фаро намегирад. Ин ҳолат дар тарҷумаи Ш.Шомуҳаммедов низ вучуд дорад. Вале аз ҷиҳати миқдори байтҳо тарҷумаи Чустӣ нисбат ба тарҷумаи Ш.Шомуҳаммедов зиёд аст. Яъне, тарҷумаи Чустӣ 34 байт ва тарҷумаи сонӣ 22 байти маснавиро дарбар мегиранд, ки нисбат ба нусхаи асл каманд.

Чанд байти ин ду тарҷумаро қиёсан бо нусхаи асл арзёбӣ мекунем.

Аз Саъдӣ:

Дар ақсои олам бигаштам басе,

Ба сар бурдам айём бо ҳар касе.

Таматтӯъ зи ҳар гӯшае ёфтам,

Зи ҳар хирмане хӯшае ёфтам.

Чу покони Шерози хокиниҳод

Надидам, ки раҳмат бар-ин хок бод [64,5]!

Аз Чустӣ:

Кезиб қанча вақт юрдим оламаро,

Умр ўтди ҳар турли одамаро.

Неча баҳра топдим жаҳонни кезиб,

Юриб қанча хирмондан олдим насиб.  
Бу Шероз элидек киши кўрмадим,  
Бу покиза юртимга раҳмат дедим... [26, 5].

Аз тарчумаи Ш.Шомуҳаммедов:  
Кўп узоқ элларга қилдим саёҳат,  
Турли одам билан бўлдим ҳамсуҳбат.  
Ҳар бурчакдан топдим бир лукма томоқ,  
Ҳар хирмондан олдим биттадан бошоқ.  
Шерознинг покиза элига таҳсин,  
Ундай эл кўрмадим, раҳмат ёғилсин... [44, 5].

Аз қиёси тарчумаи Чустӣ бо тарчумаи Ш.Шомуҳаммедов бармеояд, ки тарчумони аввал маънии Саъдиро дақиқтар ифода карда тавонистааст. Вале Ш.Шомуҳаммедов дар тарчума аз маънии асл гурез чустааст. Аниқтараш маънии таркибҳои «ақсои олам», феъли «бигаштам» ва мисраи «Ба сар бурдам айём бо ҳар касе»-ро амиқ дарк накардааст ва дар натиҷа, ба ҷои паёми шоиронаи Саъдӣ, ки дар он аз сафараш дар гирди ҷаҳон ва ошноияш «бо ҳар касе» сухан мегӯяд, комилан таҳриф шуда, тарчумон аз он маъние берун овардааст, ки аз асл хеле дур аст. Саъдӣ ба таври мушаххас дар бораи саёҳаташ дар гирди ҷаҳон ва ошноияш бо одамони гуногун ҳарф мезанад, вале тарчумон дар бораи «кўп узоқ элларга» «саёҳат» кардан, «турфа одам билан» ҳамсуҳбат шудан нақл мекунад. Дар тарчума ҳарорати сухани шоиронаи Саъдӣ, ки отифаи равонӣ дорад, низ ҳис намешавад. Таъкидан мегӯем, ки тарчумаи Чустӣ дар мисоли ҳамин пораи шеър аз тарчумаи сонӣ дақиқтар ва ба асл наздиктар аст.

Аз намунаи тарчумаи ин ду тарчумон метавон натиҷа гирифт, ки Чустӣ ҳамчун шоир дар тарчумааш бештар комёб шудааст, дар сурате ки тарчумони дуҷум худ муҳаққиқи адабиётшинос аст, нозуқиҳои матни аслро дар тарчума ифода карда натавонистааст. Агар чунин назарро ба



эътибор гирем, ки матлубтарин навъи тарҷума он аст, ки ҳеч бахше аз сурат ва маънӣ аз миён наравад [147, 17]. Чунончи, аз таҳлили ин ду тарҷума бармеояд, мутарҷимон «бидуни дасткорӣ ва ҳазф ва изофа» натавонистаанд, ки паёми Саъдиро ба хонандаи ҳамзабонашон бирасонанд. Ба ифодаи дигар, ин ду ҷумлаи Ҷустӣ тарҷумаи лафз ба лафз бошад, тарҷумаи Ш.Шомҳаммедов нисбатан озод аст.

Дар ин миён тарҷумаи дигаре низ ҳаст, ки мутахассисон фақат ҳамонро тарҷумаи дуруст шинохтаанд. Дар мавриди шарҳ ва таърифи ин навъ тарҷума иқтибоси суҳанони зерини Роже Койоро зарур донистем: «Хуб тарҷума кардани осори Шекспир ё Пушкин ба ҳар забоне, яъне навиштани матне, ки Шекспир ё Пушкин агар ба ҷои имконоти забони англисӣ ё русӣ имконоти зиёди забони дигареро дар ихтиёр медоштанд, онро менавиштанд. Пас, тарҷумаи хуб на тарҷумаи лафз аст ва на тарҷумаи адибона (аммо ғайри амин), балки иборат аст аз ибдоъи матне (ба фарогирӣ аз вожагон ва ҷумлабандӣ ва сабк), ки нависанда, агар забони модариаш ҳамон забони мутарҷим мебуд, онро менавишт. Чунин тарҷумае мусталзами дониш ва ҳуш ва тахайюли бисёр аст ва албатта, бояд онро камоли матлуби тарҷума донист. Ман иддао намекунам, ки чунин тарҷума таҳаққуқпазир бошад, аммо мегӯям, мутарҷими хуб касест, ки мекӯшад, то ҳар чи бештар ба он наздик шавад» [202, 754].

Агар ҳамин нуктаро ба ҳисоб гирем, ки дар осори Саъдӣ, аз ҷумла «Гулистон» ҳарфи зиёдатӣ нест ва ҳама чиз дар ҳадди эъҷоз аст, пас ихтисоран тарҷума кардани «Бӯстон»-ро чӣ гуна метавон таъбир кард? Дар ин замина. боз тарҷумаҳоро қиёсан бо матни асл таҳлил ва арзёбӣ мекунем.

Боби аввали «Бӯстон» дар таҳрири Саъдӣ «Дар бораи адл ва тадбири ҷаҳондорӣ» ном гирифтааст ва Саъдӣ дар дебоча дар тафсири ин боб низ байти волое дорад, ки ин аст:

Яке боби адл асту тадбири рой,

Нигаҳбонии халқ асту тарси Худой [39, 14].

Чун ҳар ду мутарчим қисмати «Дар баёни мундариҷа ва феҳрести «Бӯстон»-ро тарҷума накардаанд, табиист, ки ин байтро низ фурӯгузор кардаанд. Вале унвони боби зикршударо Чустӣ мазмунан чунин тарҷума кардааст: «Мамлакатни идора қалиш тадбири, одиллик ҳамда тўғри фикрлаш ҳақида» [26, 8]. Ин тарҷума тафсири муфассали маънии Саъдӣ ба забони ўзбекӣ асту бас.

Унвони тарҷумакардаи Ш.Шомуҳаммедов аз матни Саъдӣ хеле фосила гирифтааст ва чунин аст: «Адлу инсоф хусусида» [44, 7]. Дар унвони ин тарҷума аз боби «Тадбири ҷаҳондорӣ», ки як рӯки концепсияи ахлоқии Саъдӣ дар «Бӯстон» аст, чизе дар назар нест.

Ҳам Чустӣ ва ҳам Ш.Шомуҳаммедов қисми даромади ин бобро, ки дар таҳрири Саъдӣ 80 байт аст, ихтисоран тарҷума кардаанд: Чустӣ 77 байти онро ва Ш.Шомуҳаммедов ҳамагӣ 45 байтро. Яъне, мутарчимон маънии аслии маснавиро тарҷума накардаанд, ки ин амал дурӣ аз матни асл аст.

Ҳар ду тарҷумон муҳимтарин байтҳои дар оғози боби аввалро фурӯгузор кардаанд. Аз ҷумла, байтҳои

Чӣ ҳоҷат, ки нӯҳ курсии осмон

Ниҳӣ зери пои Қизил Арслон.

Мағӯ, пои иззат бар афлок нех,

Бигӯ, рӯи ихлос бар хок нех [39,20] - ро, ки ифодагари концепсияи ахлоқии Саъдианд, тарҷума накарда, яқбора ба тарҷумаи талмеҳи Саъдӣ ба Ҳурмузу Нӯшервон гузаштаанд. Суханони ба Ҳурмуз гуфтаи Нӯшервонро Чустӣ нисбат ба Ш.Шомуҳаммедов дақиқтар тарҷума кардааст. Барои ифода намудани ҳунари ин ду тарҷумон ин чанд байтро киёсан, бо навиштаи Саъдӣ аз назар мегузаронем.

Аз «Бӯстон»-и Саъдӣ:

Шунидам, ки дар вақти назъи равон,

Ба Ҳурмуз чунин гуфт Нӯшервон,  
Ки хотир ниғаҳдори дарвеш бош,  
На дар банди осоиши хеш бош.  
Наёсояд андар диёри ту кас,  
Чу осоиши хеш чӯиву бас.  
Наёяд ба наздики доно писанд,  
Шубон хуфтаву гург дар гӯсфанд.  
Бирав, поси дарвеши мӯҳтоҷ дор,  
Ки шоҳ аз раият бувад тоҷдор.  
Раият чу беҳанду султон дарахт,  
Дарахт, эй писар, бошад аз беҳ сахт.  
Мақун то тавонӣ дили халқ реш,  
В-агар меқунӣ, меқанӣ беҳи хеш [39, 22].  
Тарҷумаи Чустӣ:  
Жаҳондан кетар пайтда Нӯширавон,  
Бу сӯзларни Ҳурмузга этмиш баён:  
«Ҳамиша ғариблар дилин овлагил,  
Сен ўз роҳатинг кӯзлаган бўлмагил.  
Агар роҳатингни қиларсан ҳавас,  
Қўл остингдагилар сира тинчимас.  
Ақликка маъқул эмас ҳеч қачон  
Еса қўйни бўри, ётиб қўйчивон.  
Чиқор ҳожатин ҳамма муҳтожни,  
Шулар қўйди шоҳ бошига тожни.  
Дарахт бўлса шоҳ, халқ илдиз эрур,  
Бил, ўғлим, томирла дарахт улғаяр.  
Элинг қалбин оғритма, берма зарар,  
Қурур илдизинг ранжиса эл агар...» [26, 8].  
Тарҷумаи Ш.Шомуҳаммедов:  
Нӯшервон дунёдан юмар экан кӯз,

Ҳурмуз ўғлин чорлаб демиш шундай сўз:

«Нотавонларни ёд айла муттасил,

Ўз роҳатинг ўйлаб бандда қолмагил!

Агар ўз тинчингни кўзласанг фақат,

Диёрингда кимса тополмас роҳат.

Ақлга сиғарми, ҳечам бундай иш,

Чўпон уйқуда, кўй бўрига емиш.

Қанотинга олгил ғариб, муҳтожни,

Раият кўяр шоҳ бошига тожни.

Султон дарахт бўлса, раият томир,

Томирдан, эй ўғлим, дарахт куч олур.

Халқ дилин оғритма борича имкон,

Илдизинг кўпариб бўлма пушаймон...» [44, 7-8].

Аз муқоисаи маънӣ ва сохти ҳар ду тарҷума метавон чунин хулоса баровард, ки тарҷумонҳо тавонистаанд, мазмуни байтҳои Саъдиро ҳаддалимкон ба забони ўзбекӣ ифода кунанд. Вале ин чо масъалаи муҳими дигаре ҳаст, ки мавриди тавачҷўҳи мутарҷимон набудааст ва ин масъала ҳифзи сабки шоире чун Саъдӣ аст. Албатта, масъалаи ҳифзи сабки шоир ё нависанда дар оғози таърихи тарҷума чандон мавриди инояти мутарҷимон набудааст. Вале дар даҳсолаҳои охири асри гузашта ин масъала тавачҷўҳи мутарҷимон ва назариётчиёни тарҷумаро чиддан қалб карда буд ва дар ин замина қорҳои шоистае низ анҷом гирифт. «Дар замони мо фақат кофӣ нест, ки хонанда бидонад шоир ё нависанда чӣ гуфтааст, балки ба ҳамон андоза низ муҳим аст, ки бидонад он шеър ё наср чӣ гуна гуфта шудааст. Дар тарҷумаи ўзбекии «Бўстон» мутарҷимон саъй кардаанд, ки ба суоли Саъдӣ чӣ гуфтааст, ба қадри ҳол посух гўянд. Яъне, маънии мавриди назари Саъдиро ба забони дигар интиқол дода тавонистаанд. Вале ҳифзи тарзи Саъдӣ ба ҳар ду тарҷумон даст наодоаст. Ҳатто гоҳо аз ифодаи маънии мавриди назари Саъдӣ низ хеле

дур рафтаанд. Оё ин иллати аслии тарҷумаи «Бӯстон»-и Саъдист? Ба ҳар ҳол, агар некбин бошем, бояд иқрор шуд, ки ҳар ду тарҷумон ҳам кореро анҷом додаанд, ки барои ҳамзабонашон муҳим ва арзишманд будааст.

Дар асл шояд масоили тарҷумаро дар як ё чанд асли назарӣ ё дастуруламал хулоса кард. Тарҷума як кори амалӣ аст ва ҳарчанд монанди ҳар кори дигаре конуну қоидаҳои хоси худро дорад, аммо ин конуну қоидаҳоро таҳти чанд унвони кулӣ гирд овардан, ба тарзе ки барои ҳама қобили иҷро бошад, мушкил аст. Вале барои тарҷумоне, ки осори мисли Саъдӣ бузургонеро тарҷума мекунад, ҳифзи амонат ҳам дар маънӣ ва ҳам дар сабки нигориш муҳимтарин меъёр аст.

Ба назари мо, ҳар ду тарҷумон шароити лозимро барои тарҷумаи «Бӯстон» доштаанд. Аз таҷрибаи онҳо бармеояд, ки агар яке аз шароитҳои лозимӣ барои тарҷума дониستاني забону мабдаъ (яъне забони Саъдӣ) бошад, онҳо ба он мусаллат будаанд. Ба хусус Чустӣ, ки дар муҳити фарҳангу адабиёти форсии тоҷики қабл аз инқилоб парвариш ёфта, таълими мадраса низ дидааст.

Ҳар ду тарҷумон забони мақсадро (ӯзбекӣ) низ хуб балад будаанд, ки ин омил метавонист, сабаби муваффақияти онҳо дар тарҷума гардад.

Аммо муҳаққиқони таърих ва назарияи тарҷума бар ин боваранд, ки дониستاني забон чизи дигар асту баҳраманд будан, аз дониши хос дар хусуси як мавзӯи муҳим чизи дигар. Дар мавриди тарҷумаи «Бӯстон» доираи ин масъала фарохтар ва пурмоятар мегардад ва ба мушкилоти фалсафаи ахлоқии Саъдӣ, тасаввуф, усули давлатдорӣ, таърих ва ҳаводиси он, нақлу ривоят ва моҳияти ахлоқии он пайванд мегирад. Дар ин замина, дамсозӣ рӯҳияи нависанда ё шоир ба тарҷума алоқаи бунёдӣ дорад. Баҳраманд будани тарҷумон аз пешинаи фарҳангии Саъдӣ низ метавонист, аз омилҳои комёбии тарҷумонон бошад.

Ба назари мо, маънӣ ва сурати тарҷума ҳамон вақт комилан падида меояд, ки агар он ба наср баргардонда, сипас бо тарҷума муқоиса карда

шавад. Мо ҳафт байти аз Саъдӣ иқтибосшударо ба наср мегардонем ва сипас онро бо мазмуни ҳафт байти тарҷумаи ўзбекӣ муқоиса мекунем: «Дар лаҳзае ки Нӯшервони одил ин ҷаҳони фониро тарк мекард, ба писараш Хурмуз чунин гуфт: “Ба фароғату осоиши худ зиёд гирифта машав, балки мардуми бечораро меҳрубониву сарпарастӣ намо. Агар ту ҳамчу подшоҳ танҳо дар фикри роҳату осоиши ҳештан бошӣ, мулк вайрон мегардад ва касе дар ин гуна мамалакат осоиш намеёбад.

Подшоҳ монанди чӯпон бар оммаи мардумон аст, барои мардуми оқил писандида нест, ки чӯпон дар хоби ғафлат бимонад ва гург дар миёни гӯсфандон дарафтад.

Бирав, мардуми мӯхтоҷро навозиш бикун, ки ба шарофати онҳо ту подшоҳ ҳастӣ.

Мардумони оддӣ ҳамчун дарахт ҳастанд ва шоҳ тангаи он дарахт мебошад.

Эй, писар, бидон, ки дарахт бо решааш мустаҳкам аст!

То ҷое, ки имкон дорӣ, дили мардум ба даст ор, дилҳои одамонро бо рафтори нописанди худ ғамгину маҷрӯҳ масоз, аммо агар дили халқро реш кунӣ, бидон, ки решаи худро меканӣ» [127, 22].

Нигориши насрии ин ҳафт байти Саъдиро аз ривояти васияти Нӯшервон дар дами марг бо писараш бо тарҷумаҳои ўзбекии он муқоиса карда, метавон ба хулосаҳои зер омад:

- ба ҳар ҳол мутарҷимон маънии ривоятии Саъдиро ба забони ўзбекӣ ифода карда тавонистанд;

- дар вақти тарҷума аносири муҳими дигар, монанди ибораҳои ташбеҳӣ ва истиорӣ, ҳамчунин талмеҳоту рамзу кинояҳои хоси сабки Саъдӣ ба назар гирифта нашудаанд, ки ин боиси сабки Саъдиро ҳифз карда натавонистани мутарҷимон шудааст;

- ноогоҳӣ аз асли мавзӯ дар баъзе мавридҳо тарҷумонҳоро дучори лағзиш кардааст, ки таҳрифи афкори ахлоқии Саъдист;

- мушаххас ва малмус (конкрет) будани нақл ва тасвир хоси Саъдист, вале дар тарчума гоҳо ин хусусияти ҳунари нигорандагии ӯ ба эътибор гирифта нашудааст;

- ҳар ду тарчума мухтасари тарчумаи «Бӯстон» аст ва ин асари бузург, то имрӯз ба таври комил дастраси хонандаи ўзбекзабон нашудааст;

- ин тарчумаҳо на тахтуллафзианд, на равон, комилан тарчумаи дақиқи маъноӣ нестанд.

### **Фасли 1.3. Тарчумаи ўзбекии ашъори ғиноии Саъдӣ**

Чунончи дар қисмати қаблӣ ишора кардем, тарчумаи «паёмҳои шахсӣ» ё ба истилоҳ, ашъори ғиноӣ аз тарчумаи наср дида, мураккабтар ва дорои вижагиҳои маъноӣ сохторӣ мебошад. Аз ин нигоҳ, баъзе муҳаққиқон ва назарияпардозони тарчума ҳар тарчумаи муваффақе дар доираи ашъори ғиноиро «хусни тасодуф дар интибоқи ҳолати рӯҳӣ ва таҷрибаи мутарҷим бо ҳолати рӯҳӣ ва таҷрибаи шоир дар лаҳзаи офариниши он шеър» доништаанд [125, 24]. Мисоли фанӣ ва маҳдудиятҳои мавҷуд низ аз мушкилоти тарчумаи шеър барои тарҷумон мебошад.

Дар ин замина, агар мутарҷим илми луғат, сарф, наҳв, баён, маонӣ, бадеъ ва баъзе аносири динӣ, аз ҷумла аҳодисро надонад, дар тарчумаи шеъри классикӣ, ба хусус осори Саъдӣ, муваффақ шуданаш ғайри имкон аст. Ҳамчунин масоили дигаре ҳаст, ки дар тарчумаи шеъри классикии мо доништан ва корбаст кардани он муҳим аст. Аз ҷумла:

- огоҳӣ аз забон ва адабиёти форсии тоҷикӣ;
- донишдони Қуръон ва аҳодиси набавӣ;
- бархурдорӣ аз тафсири муҳим ва ҷомеъ;
- тасаллути комил бар забон ва хатти форсӣ;

- таҷрибаи кофӣ дар заминаи таҷрибаи тарҷумаи шеъри форсии тоҷикӣ;

- эҳтиёти адабӣ ва илмӣ.

Ғазалиёт, қасоид ва дигар анвои шеъри Саъдӣ аз асрҳои XV сар карда то асри XX, чунин адабу фарҳанги ўзбекӣ будааст. Ҳарчанд ин анвои шеъри «шайхи аҷал» то солҳои ҳафтодуми асри гузашта, «ба сурати пароканда ба ўзбекӣ тарҷума гардидааст» [34, 2], вале таъсири афкор ва осори Саъдӣ ба шеър ва адабиёти ўзбекӣ бузург будааст ва мо дар боби дуюм дар масъала баҳс хоҳем кард.

Ибтидои солҳои ҳафтодум шарқшиноси маъруфи ўзбек ва донандаи хуби адабиёти форсии тоҷикӣ Ш.Шомуҳаммедов бо тарҷумаи осори Саъдӣ, аз ҷумла «Гулистон» ва «Бӯстон», ҷиддан машғул шуд ва дар ин радиф қисмате аз ғазалиёт, қасоид, рубоиёт, муфрадот ва ҳикматҳои ин шоири бузургро ба ўзбекӣ тарҷума кард.

Баъдтар шоири тоҷикзабони самарқандӣ Ҳаёт Неъмат бахше аз ғазалҳои Саъдиро ба ўзбекӣ тарҷума ва нашр намуд.

Ҳоло ҷомеътарин ашъори Саъдӣ ҳамон аст, ки ин ду тарҷумон тарҷума ва нашр намуданд.

Ш.Шомуҳаммедов дар китоби осори манзуми Саъдӣ, ки бо номи «Шеърятидан» дар Тошканд нашр шудааст [44], қисмате аз ғазалиёт, қасоид ва дигар анвои шеъри Саъдиро тарҷума ва ҷоп кардааст, ки маънии нусхаи асло ба таври боварибахш ба ўзбекӣ ифода кардааст.

Пеш аз он ки доир ба сифати ин тарҷумаҳо баъзе мулоҳизаҳоро баён кунем, доир ба баъзе фазилатҳои тарҷумаи Ш.Шомуҳаммедов чанд нуктаи асло баён мекунем:

1. Ҳунари тарҷумонии ин тарҷумон бар он така доштааст, ки ҳеҷ таркибу ташбеҳот ва истиороти шеъри Саъдӣ сарфи назар нашудааст ва мутарҷим барои онҳо муодилҳои дақиқи ўзбекӣ овардааст.



2. Тарҷумаи ӯ дар аксари маврид дар заминаи назарияи тарҷумаи меъёр анҷом гирифта, сабки Саъдӣ ҳифз шудааст.

3. Тарҷумон дар мавридҳои зарурӣ калимот ва ибороти тоҷикиро, ки ба забон ва адаби ӯзбекӣ унсият пайдо кардаанд, ниғаҳ доштааст, ки ин василае будааст, барои ҳифзи асолати шеъри Саъдӣ дар тарҷумаи ӯзбекии он.

4. Ҳифз кардани сиға ва сохтори калимаҳои форсии тоҷикӣ ва арабӣ дар тарҷума низ аз вижагиҳои кори ин мутарҷим буда, барои ҳифзи сабки шеъри Саъдӣ, ки вазну қофия ва радиф ҷузъи он аст, ёрии бузурге расонидааст.

5. Тарҷумон дар тарҷума ба ҳамгунии баъзе калимаю таркибҳо, ки дар шеъри Саъдӣ мақоми маънавӣ ва ҳунари доштаанд, риоят карда, дар мавриди наёфтани муодили ӯзбекии онҳо асли тоҷикиашро овардааст. Мисли «Эй сорбон...».

6. Ш.Шомӯхаммедов имконоти зехние, ки дар фарогирии сарчашмаҳои адабию таърихӣ ва илмӣ дошт, дар таҷрибаи тарҷумониаш истифода карда, дар бисёр мавридҳо сурати аслии маънавӣ ва суварии шеъри Саъдиро ба забони ӯзбекӣ дода тавонистааст. Дар ин замина, қорбурди муодилҳои ӯзбекӣ ва асл дар тафсили талмеҳоти таърихию фарҳангӣ ва мазҳабӣ аз дастовардҳои ӯ дар тарҷумаи шеъри Саъдист.

7. Дигар аз вижагиҳои тарҷума ин аст, ки Ш.Шомӯхаммедов дар сурати наёфтани муодили дақиқи ӯзбекӣ тавсифҳои Саъдӣ-изофати тавсифии тоҷикиасро (мисли ороми жоним, ул дилситоним, дилдан ниҳоним, рӯҳи равоним ва ғайра) ҳунаромандона ба қор бурдааст.

8. Дар тарҷумаҳо, агар баъзе лаҳзаҳоро истисно кунем, маънӣ ва ҳунари Саъдӣ бо ҳифз ва тақмили дастовардҳои шеъри ӯзбекӣ ҳамсон афтадаанд, ки мутаассифона, ин вижагии ҳунари ӯро мо дар тарҷумаи «Бӯстон»-и Саъдӣ мушоҳида накардем.

9. Маълум аст, ки шеъри классикии мо аксаран, аз рӯи тарҷумаи таҳтуллафзӣ ба забону адабиёти халқҳои собиқи Шӯравӣ тарҷума шуда ворид шудааст, ки ин падидаи хуб аст. Вале дар ин замина тарҷумаҳои берӯху рамак низ кам нестанд. Бартариин тарҷумаи мавриди назари мо дар он аст, ки мутарҷим онро аз нусхаи асл анҷом додааст. Ин ҳам аз вижагиҳои усули тарҷумонии Ш.Шомуҳаммедов аст.

### 1.3.1. Тарҷумаи ғазалиёти Саъдӣ

Дар ин равиш Ш.Шомуҳаммедов яке аз ғазалҳои машҳури Саъдӣ «Эй сорбон...» - ро бо камоли маҳорат тарҷума кардааст, ки ба нусхаи асл хеле наздик аст. Мутарҷим тавонистааст, маънӣ ва ҳунари Саъдиरो дар тарҷума дақиқ ифода кунад.

Мо медонем, ки ин ва бисёре аз ғазалҳои дигари Саъдӣ мабдаи олии тасвирий доранд. Мусиқии шеър, образнокӣ, лафзу киноя, муқоисаи маънавии таърихӣ аз хусусиятҳои хоси шеъри форсии тоҷикӣ, аз ҷумла анвои шеъри Саъдӣ мебошад. Дар ин маврид унсури вазн низ аз омилҳои муҳими кашфи аслияти шеър аст.

Ш.Шомуҳаммедов дар мисоли тарҷумаи ғазали Саъдӣ «Эй сорбон...» асли ҳунарии Саъдиро, ки ном бурдем, риоят ва қорбасти кардааст. Вазни шеър, маънию образҳо, усули тасвири матни ўзбекӣ бо ғазали Саъдӣ таносуби комил доранд. Барои дар бораи тарҷумаи ин ғазал тасаввуроти комил ҳосил намудан мо нусхаи аслро оварда, онро дар асоси тарҷумаи Ш.Шомуҳаммедов бо тарҷумаи ҳамин ғазал аз тарафи Ҳаёт Неъмат муқоиса мекунем.

Ғазали Саъдӣ:

Эй сорбон, оҳиста рон, к-оромӣ ҷонам меравад,

В-он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам меравад.

Ман мондаам маҳчур аз ӯ, бечораю ранчур аз ӯ,

Гӯӣ, ки неше дур аз ӯ дар устухонам меравад.

Гуфтам, ба найрангу фусун пинҳон кунам реши дарун,  
Пинҳон наместонад, ки хун бар остонам меравад.  
Маҳмил бидор, эй сорбон, тундӣ макун бо корвон,  
К-аз ишқи он сарви равон гӯӣ равонам меравад.  
ӯ меравад доманкашон, ман захри танҳой чашон,  
Дигар мапурс аз дил нишон, к-аз дил нишонам меравад.  
Баргашт ёри саркашам, бигзошт айши нохушам,  
Чун мичмаре пуроташам, к-аз сар духонам меравад.  
Бо ин ҳама бедоди ӯ в-ин аҳди бебунёди ӯ,  
Дар сина дорам ёди ӯ, то бар забонам меравад.  
Боз ою бар чашмам нишин, эй дилситони нозанин,  
К-ошӯбу фарёд аз замин, бар осмонам меравад.  
Шаб то сахар менағнавам в-андарзи кас менашнавам,  
В-ин раҳ на қосид меравам, к-аз каф инонам меравад.  
Гуфтам, бигирям, то ибил, чун хар фурӯ монад ба гил  
В-ин низ натвонам, ки дил бо корвонам меравад.  
Сабр аз висоли ёри ман, баргаштан аз дилдори ман  
Гарчи набошад кори ман, ҳам кор аз онам меравад.  
Дар рафтани чон аз бадан гӯянд ҳар навъе сухан,  
Ман худ ба чашми хештан, дидам, ки чонам меравад.  
Саъдӣ, фиғон аз дасти мо лоиқ набуд, эй бевафо,  
Тоқат намеорам чафо, кор аз фиғонам меравад [39, 290-291].

Тарҷумаи Ш.Шомуҳаммедов:

Эй сорбон, оҳиста юр, ороми жоним борадур,  
Тандин дилу жоним олиб, ул дилситоним борадур.  
Қолурмен олис бўлиб, бечораю маъюс бўлиб,  
Қалбим фироқ тиғи тилиб, то устухоним борадур.  
Дердим қилиб найранг-фусун, сиррим этай пинҳон бу кун,  
Пинҳон бўлолмас, чунки хун дилдан ниҳоним борадур.

Саркаш нигоримдин жудо, айшу қарорим бебако,  
Манқалда оташдек каро дуд бирла қоним борадур.  
Чексамда зулм бедодини, ҳам ваъдалар барбодини,  
Кӯксимда тутгум ёдини, токи забоним борадур.  
Тӯхтат бир оз, эй сорбон, корвонни қилма тез чунон,  
Сарви равон ишқида жон, руҳи равоним борадур.  
Қайт, кӯзларимга қўй оёқ, эй дилфириб, кетма йироқ,  
Эй нозанин, кӯкка бу чоқ оху фиғоним борадур.  
То субҳки, уйқу билмадим, носихни кӯзга илмадим,  
Аммо атайлаб қилмадим, қўлдан иноним борадур.  
Сабр айла дер менга жарас, ёр васлини қилма ҳавас,  
Бу менга лойиқ иш эмас, чун хонимоним борадур.  
Ундай чиқар жону бу тан, сабил қолур деб, кӯк суҳан,  
Тинглаган эрдим, энди ман кӯрдимки жоним борадур.  
Қилма фиғон, эй Саъдиё, ҳеч арзимас ул бевафо!  
Тоқатни қўймас бу жафо, ақлу имоним борадур [44, 131].

Тарчумаи Ҳаёт Неъмат:

Эй сорбон, оҳиста сур, к-ороми жоним борадур,  
Дил менда бор эрди, олиб ул дилситоним борадур.  
Мен қолдим ундан айрилиб, бечораю ранжур бўлиб,  
Ундан олис хор санчилиб, ул устухоним борадур.  
Найрангу афсунла ҳар он, дил захмини тутсам ниҳон,  
Қолмас ниҳон, чун остиним узра қоним борадур.  
Маҳмилни сақла, сорбон, жавр кӯрмасин то корвон,  
Ишқин солиб сарви равон, руҳи равоним борадур.  
У боргай доманин тортиб, менга ҳижрон захрин ортиб,  
Мендан нишон сӯрма қайтиб, дилдан нишоним борадур.  
Қайтар нишони саркашим, ҳам ўтди айши ноҳушим,

Бошим ўчоқ, пур оташим, дуди фиғоним борадур.  
Ёрим ҳама бедодидан, ҳам аҳди бевунёдидан,  
Айрилмайин ҳеч ёдидан, дилу забоним борадур.  
Кўз олдиға келгин чунин, эй дилситони нозанин,  
Ким, доду фарёдим замин то осмоним борадур.  
Тун то сахарлар ухламай, ҳеч кимса пандин тингламай,  
Бу йўлни қасдан танламай, қўлдан иноним борадур.  
Ёрим висоли сабридан, кечмоқ дилдор баҳридан,  
Келмас қўлимдан гар бу иш, ишдан имконим борадур.  
Нечоғлик жон тандин кетар, кўп сўзлагай халқу башар,  
Кўрдим кўзим-ла сарбасар, нечоғ бу жоним борадур.  
Саъдий, фиғон қилмоқ раво бизга эмас, эй бевафо,  
Йўқ тоқатим қилса жафо, дилдан фиғоним борадур [35,29-30].

Аз сенздаҳ байти ин ғазали Саъдӣ Ш.Шомуҳаммедов ёздаҳтоашро ба ўзбекӣ гардонда ду байти дигарашро тарчума накардааст. Ҳаёт Неъмат ҳамаи сездаҳ байтро тарчума кардааст. Вале тарчумаи Ш.Шомуҳаммедов нисбат ба тарчумаи Ҳаёт Неъмат имтиёз дорад. Имтиёзи аввал ин аст, ки ин тарчума ҳам маънан ва ҳам шаклан ба асли худ наздик аст. Вазн, мусиқӣ ва аносири хунарии тарчума низ ба шеъри Саъдӣ қаробат дорад.

Ҳаёт Неъмат ғазалро баъд аз Ш.Шомуҳаммедов тарчума кардааст ва табиист, ки аз тарчумаи аввал беҳабар набуд. Бинобар ин, дар бисёр мавридҳо барои он ки аз тарчумаи аввал дурӣ чўяд, номуваффақона қаринаи худро дар тарчума хостааст авлавият диҳад, ё натавонистааст, ё беихтиёр ба нусхаи тарчумаи аввал наздик кардааст. Масалан, мисраи аввали байти ғазали Саъдиро бо иваз кардани вожаи “юр” ба “сур” тарчума кардааст, ки нусхаи Ш.Шомуҳаммедов ба феъли “рон”, ки Саъдӣ офаридааст, қарин аст.

Дар тарҷумаи мисраи дуоми ин байт низ Ҳаёт Неъмат муваффақ нашудааст. Фикраи «.. в-он дил, ки бо худ доштам...»-и Ш.Шомуҳаммедов ба шакли «тандин дилу жоним олиб...» тарҷума кардааст, ки оҳанг ва маънии фикраи Саъдиро хеле дақиқ ифода мекунад. Вале интихоби Ҳаёт Неъмат бар сари фикра «дил менда бор эрди...» афтодааст, ки аз асл фосила гирифта, нармӣ ва назокати шеъри Саъдиро надорад.

Байти дуом дар тарҷумаи ҳар ду нукс дорад. Ш.Шомуҳаммедов дар мисраи аввали ин байт ба вожаҳои Саъдӣ «махҷур» ва «ранҷур» муодили муносиб наёфтааст. Вай ба воситаи таркиби “бечораю маъюс” хостааст, маънии Саъдиро ифода кунад. Вале натавонистаст, зеро маънои ранҷур маъюс нест. Мисраи дуоми ин байтро Ш.Шомуҳаммедов огоҳона ва устодона тарҷума кардааст. Вале Ҳаёт Неъмат ба ҷои таркибҳои «неше дур аз ӯ», «дар устухонам меравад» ифодаҳои «Ундан олис хор санчилиб»-ро ба қор бурдааст, ки бо тақозои матни асли нест. Ҳаёт Неъмат аксаран, ҳангоми тарҷумаи калима ба маънии забони он эътибор додааст.

Бо вучуди ин, Ҳаёт Неъмат баъзе байтҳоро нисбат ба Ш.Шомуҳаммедов дақиқтар тарҷума кардааст. Аз ҷумла, Ш.Шомуҳаммедов байти ёздаҳуми ғазалро аз асл дур тарҷума карда, ҳатто вожаи «жарас» (ҷарас) ва «хонумоним борадур» ҳам (қор аз онам меравад)-ро ба он афзудааст, ки дар матни асл нест. Ба сабаби аз матни асл дурӣ гардидан, маънии байти Саъдӣ дар тарҷума ифода нашудааст. Баръакс, тарҷумаи ин байт аз тарафи Ҳаёт Неъмат дақиқ ва ба сабки Саъдӣ қариб аст.

Аз таҷрибаи ин ду мутарҷим метавон ба хулосае расид, ки шояд барои тарҷумаи дилхоҳ ва дақиқ ҳамкориҳои тарҷумонҳо низ муҳим бошад. Яъне, яке камбудии дигареро метавонад ислоҳ кунад.

Ғазали дигари Саъдиро, ки бо мисраи «Зинда бе дӯст хуфта дар ватане» сар мешавад, низ Ш.Шомуҳаммедов ва Ҳаёт Неъмат тарҷума кардаанд. Яке аз хусусиятҳои ғазалиёти Саъдӣ саршори ҳикмат будани онҳост. Беш аз ин, баъзе байту мисраъҳо ба сурати зарбулмасалу мақол даромадаанд. Аз ҷумла, дар ин ғазал байти аввал ҳамин хусусиятро дорад:

Зинда бе дӯст хуфта дар ватане –

Масали мурдаест дар кафане [41, 71].

Тарҷумаи Ш.Шомуҳаммедов ба асл наздиктар аст:

Дӯстсиз ётмоқ ватанда,

Мисли мурда кафанда [44, 133].

Ҳаёт Неъмат ин байтро чунин тарҷума кардааст:

Тирик ётмоқ дӯстсиз бир ватанда,

Гӯёки, бир ӯлик эрур кафанда [35, 157].

Чунонки равшан аст, тарҷумаи аввал аз ҷихати маънӣ ва сурат бо асл пайванди қавӣ дорад. Ҳамчунин хусусияти зарбулмасалии байти Саъдиро тарҷумон ифода карда тавонистааст. Дар тарҷумаи сонӣ зиёдаравӣ ва ангориш ҷашмрас буда, хусусияти сабки Саъдӣ низ риоя нашудааст.

Бартариин тарҷумаи Ш.Шомуҳаммедовро байти зер низ собит мекунад:

Аз Саъдӣ:

З-он шикан бар шикан қабои́ли зулф,

Ки балоест зери ҳар шиканаш [41, 71].

Тарҷумаи Ш.Шомуҳаммедов:

Сочларинг ҳалқа-ҳалқа,

Бало бор ҳар шиканда [44, 133].

Тарҷумаи Ҳаёт Неъмат:

Ва ул зулфи кажи ҳар ҳалқасида,

Ким офатдир шикан андар шиканда [35, 157].

Дар хотимаи ин ғазал, Саъдӣ аз ҳунари хеш ифтихор карда, ишорат ба он мекунад, ки ёр ба қадри ӯ намерасад ва сабаби инро дар ду чиз мебинад: ё дили ӯ санг аст ва ё гӯшаш кар. Ин маъниро нисбат ба Ш.Шомуҳаммедов [44, 133] тарҷумони дуюмӣ – Ҳаёт Неъмат [35, 158] равшантар ва ба асл наздиктар ифода карда тавонистааст.

Зимнан бояд гуфт, ки Ҳаёт Неъмат шеърҳои тасвирии Саъдиро хеле наздик ба асл тарҷума карда, хусни тасвиrho хифз кардааст. Дар ин маврид, оҳанги наҳви забони тоҷикӣ бар тарҷума нуфуз карда, бисёр таркибу вожаҳо ва ибораҳои ташбеҳию истиорӣ низ бо мақсади саҳеҳ ифода кардани мазмун ва хифзи сабки тасвир дар асли тоҷикиашон корбаст шудааст.

Намунаи тарҷумаи Ҳаёт Неъмат дар ин замина ғазали зерини Саъдист:

Дидор менамоиву парҳез мекунӣ,  
Бозори хешу оташи мо тез мекунӣ!  
Гар хуни дил хӯрӣ, фараҳафзой мехӯрӣ,  
В-ар қасди чон кунӣ, тарабангез мекунӣ!  
Бар талхайшии ман агар ханда оядат,  
Шояд, ки хандаи шакарomez мекунӣ!  
Ҳайрони дасту дашнаи зебот мондаям,  
К-оҳанги хуни ман чӣ диловез мекунӣ!  
Саъдӣ, гулат шукуфт, ҳамоно ки субҳдам,  
Фарёди булбулони сахархез мекунӣ! [41, 90].

Тарҷумаи Ҳаёт Неъмат:

Дидор кӯрсатарсану парҳез этасан,  
Ўз бозорингу оташимиз тез этасан.  
Гар қони дилимни ичасан, ичорсан хушҳол,  
Жон қасдини қилсанг, тарабангез этасан.  
Аччиқ ҳолима гарчи сенинг келади кулгинг,  
Хандангни магарким, шакарomez этасан.



Қолдим қўлингу ханжари зебоига ҳайрон,  
Ичмоққа қоним қасдин диловез этасан.  
Саъдий, гулинг очилди, ҳамоноки субҳдам,  
Фарёди булбулларки, сахархез этасан [35, 185-186].

Ҳаёт Неъмат маълум, ки ҳар ду забонро ба қадри кофӣ медонад. Азбаски забони модариаш тоҷикист, таъсири он дар тарзи ифода ё худ сохти наҳвии байту мисраъҳо равшан ба назар мерасад. Муҳим он аст, ки ин мутарчим дар тарҷумаи сад ғазали Саъдӣ ҳам маъниро бо камоли масъулият дуруст ифода кардааст, ҳам ҳусни каломи «шайхи аҷал»-ро риоят намудааст.

Ш.Шомуҳаммедов, илова ба қисме аз ғазалҳо, қасидаи «Баҳория», тарчеъбанд, пораҳое аз «Соҳибия», қисме аз рубоиёт, муфрадот ва ҳикматҳои Саъдиرو низ тарҷума кардааст. Ин тарҷумаҳо дар маънӣ ва сурат яқсон нестанд. Вале ба ҳар ҳол, тарҷумон кўшидааст, ки чехраи аслии шоирии Саъдиرو ба хонандаи ўзбек намоён кунад. Аз чумла, китъаи машҳури зерини Саъдиرو хеле табиӣ ва дилчасп тарҷума кардааст:

Мардаке ғарқа буд дар Чайхун,  
Дар Самарқанд буд, пиндорам.  
Бонг мекарду зор менолид,  
Ки дарего, кулоҳу дасторам [37, 339].  
Тарҷума:  
Самарқандлик этдим мен гумон,  
Жайхунга чўкарди бир одам.  
Дод солиб, зор йиғлаб бўкирар:  
«Оҳ кетди қалпоғим, оҳ саллам» [44, 148].

### 1.3.2. Тарҷумаи рубоиёт ва муфрадоти Саъдӣ

Ш.Шомуҳаммедов аз чумлаи рубоиёти Саъдӣ фақат шонздаҳ рубоиро интихобан, тарҷума кардааст. Рубоиёти Саъдӣ бо хусусияти

тасвириаш фарқ дорад, яъне санъатҳои шеърӣ, ба хусус истиораю киноя дар онҳо мақоми хос доранд. Мутарҷим, ба ҳар ҳол, муваффақ шудааст, ки ҳамин хусусияти сабки Саъдиро хангоми тарҷумаи рубоӣҳои ӯ ҳифз кунад.

Рубоии Саъдӣ:

Ваҳ-ваҳ, ки қиёмат аст ин қомати рост,  
Бо сарв набошад ин латофат, ки турост.  
Шояд ки ту дигар ба зиёрат биравӣ,  
То мурда нагӯяд, ки қиёмат бархост [37, 347].

Тарҷума:

Ваҳ, ваҳ қиёматдир бу тикка қомат,  
Сарвда топилмайдур бундай латофат.  
Зиёратга борма қабристон томон,  
Қабр аҳли бошига солма қиёмат [44, 149].

Ва ё:

Аз Саъдӣ:

Гӯянд ҳавои фасли озор хуш аст,  
Бӯи гулу бонги мурғи гулзор хуш аст.  
Абрешими зеру нолаи зор хуш аст,  
Эй беҳабарон, ин ҳама бо ёр хуш аст [37, 348].

Тарҷума:

Дерлар: «Обу ҳаво баҳор билан хуш,  
Гул иси, қуш куйи гулзор билан хуш.  
Муסיқа овози гулёр билан хуш,  
Эй беҳабар! Булар дилдор билан хуш» [44, 150].

Ш.Шомуҳаммедов интихобан, аз муфрадот ва ҳикматҳои Саъдӣ низ тарҷума кардааст. Муфрадоти Саъдӣ мисли бештарин осори ӯ хусусияти таълимӣ дорад ва тарҷумони огоҳ хангоми тарҷума ин тарзи сухани шоирро бояд риоя кунад. Илова бар ин, фардбайтҳои Саъдӣ вазн

ва қофияву радиф доранд, ки дар мачмӯъ, сабки нигориши ўро таъйин мекунанд.

Мутарчим дар бештарин ҳолат кӯшидааст, ки маънии фардбайтхоро ба хонандаи забони мақсад расонад ва аксаран, ба ин комёб ҳам шудааст. Чунончи, байти зерини Саъдиро хеле наздик ба асл тарчума кардааст:

Донӣ, чӣ гуфтаанд бани авф дар араб,  
Насл бурида бех, ки маволиди беадаб [37, 385].

Тарчума:

Арабларда бир сӯз бор яхши бок,  
Одобсиз боладан йӯқ яхшироқ [44, 152].

Ҳарчанд мисраи охир маънии шоирона ва пурғунҷоиши байти Саъдиро ифода намекунад, яъне хеле камзарф аст, ба ҳар ҳол тарҷумон мазмуни байтро ифода карда тавонистааст.

Дар тарҷумаи баъзе фардбайтҳо мутарчим аз маъноии дархӯри назари шоир фосила гирифтааст. Дар инҳо вай ё маънии байтро дарнаёфтааст ё қасдан маънии худхостаро ифода кардааст. Байти зерини Саъдӣ:

Хайре, ки бароядат ба тавфиқ аз даст,  
Дар ҳаққи касе кун, ки дар ў хайре ҳаст [37, 385] – ро

Ш.Шомухаммедов чунин тарҷума кардааст:

Яхшилик ёрдамин яхшиларга қил,  
Яхшига яхшилик яхши буни бил [44, 152].

Мутарчим хусусияти таълимии фардбайти Саъдиро ифода карда тавонистааст. Вале тафовутро миёни вожаи хайр, таъбири дар ў хайре ҳаст ва яхшилик, ёрдамин ва яхшига яхшилик яхши пай набурдааст. Пешинаи фарҳангии маънии вожаи “хайр” аз назари тарҷумон пӯшида мондааст. Мисраи тарҷумон «Нокас мол йиғишда ўғлондан ўтар» [44,

152] низ маънии «Гар сифла ба молу чоҳ аз озода беҳ аст» - ро [37, 385] ифода намекунад.

Ҳамчунин, ин тарҷумон қитъаеро аз «Гулистон» ва ҳикматҳоро аз осори дигари Саъдӣ тарҷума ва нашр кардааст, ки хидмат ва кӯшиши арзандаи ӯро дар роҳи шинохти осори Саъдӣ собит месозад.

Қабл аз тарҷумаи Ш.Шомуҳаммедов шахсияти дигар – Сирочиддин Махдуми Шавкат ҳикматҳои Саъдиро тарҷума карда, таҳти унвони «Раҳимо тарҷумаи каримо» чоп кардааст. Ин китоб, ба чуз дебочаю хотима, аз бисту як боб иборат буда, ба тартиби зайл дастабандӣ шудааст:

1. Карамнинг мадҳи баёнида.
2. Саховатнинг сифати баёнида.
3. Бахилнинг мазаммати баёнида.
4. Тавозӯънинг сифати баёнида.
5. Такаббурнинг мазаммати баёнида.
6. Илмнинг фазилати баёнида.
7. Жоҳилларнинг суҳбатидан қочмоқ хусусида.
8. Адолатнинг сифати баёнида.
9. Золимнинг мазаммати баёнида.
10. Қаноатнинг сифати баёнида.
11. Ҳирснинг мазаммати баёнида.
12. Ибодатнинг сифати баёнида.
13. Шайтоннинг мазаммати баёнида.
14. Муҳаббат шаробининг баёнида.
15. Вафонинг сифати баёнида.
16. Шукрнинг фазилати баёнида.
17. Сабрнинг фазилати баёнида.
18. Ростликнинг сифати баёнида.
19. Ёлғоннинг мазаммати баёнида.
20. Ҳақ таолонинг сифоти баёнида.

21. Махлуқотдин умид узок баёнида [172, 227].

Аз ин 21 боб 4 боби он (бобҳои 1, 12, 13, 20) масъалаҳои диниро фаро гирифта, 17 боби дигар масъалаҳои ахлоқ, илму фан, ишқу муҳаббат вафо, адолат, ростӣ ва ғайраро фаро гирифтааст. Дар ҳар боб мутарҷим ибораҳо, вожаҳоро шарҳу тавзеҳ додааст. Чизи ҷолиби ин китоб тарҷумай ҳикматҳои Саъдист, ки Сирочиддин Шавкат бо камоли диққат тарҷума кардааст. Ин гуна ҳикматҳои Саъдиरो Ш.Шомухаммедов низ тарҷума карда буд ва мо намунаи онро нақду арзёбӣ карда будем. Дар мавриди тарҷумай ҳикматҳои Саъдӣ аз тарафи Сирочиддин Шавкат метавон гуфт, ки мутарҷим маънии ҳикматҳои Саъдиरो дақиқ ба ўзбекӣ ифода карда тавонистааст.

Сирочиддин Шавкат касе будааст, ки забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекиро ба дараҷаи олий медонистааст. Ҳангоми нақли байтҳои Саъдӣ гоҳо аввал нусхаи аслро оварда, сипас тарҷумай онро забт мекунад. Аз ҷумла, байти:

Бидеҳ соқиё, оби оташлибос,

Ки мастӣ кунад, аҳли дил илтимос [38, 229] - ро оварда, баъд аз паси он тарҷумай ўзбекиашро нақл мекунад:

Кетур, соқиё, оби оташлибос,

Ки масти қилур аҳли дил илтимос [172, 229].

Барои он ки ҳолати тарҷума ошкор шавад, намунаҳои ҳикматҳои Саъдиरो дар тарҷумай Шавкат меоварем:

Аз Шайх Саъдӣ:

Такаббур макун зинҳор, эй писар,

Ки рӯзе зи дасташ даройӣ ба сар [136, 228].

Тарҷумай Сирочиддини Шавкат:

Такаббурдин, албатта, қил ўзни пок,

Ки бир кун қўлидан ўларсен ҳалок [172, 228].

Аз Шайх Саъдӣ:

Маёмӯз чуз илм гар оқилӣ,

Ки бе илм будан бувад чоҳилӣ [136, 228].

Тарчумаи Сирочиддини Шавкат:

Ўқуш айламоқ жойим оқил иши,

Ки беилм бўлмоқ – бу жоҳил иши [172, 228].

Аз Шайх Саъдӣ:

Чу чоҳил касе дар чаҳон хор нест,

Ки нодонтар аз чоҳилӣ кор нест [136, 228].

Тарчумаи Сирочиддин Шавкат:

Жаҳонда чу жоҳил киши хор йӯқ,

Ки жоҳил каби бир ёмон кор йӯқ [172, 228].

Тарчумаи ҳикматҳои Саъдӣ аз тарафи Сирочиддин Шавкат аз тарчумаҳои баъдӣ билкул бартарӣ дорад, вале мутаассифона, он тарчумаҳо мавриди дастрас ва омӯзиши муҳаққиқон ва мутолиаи хонандагон қарор нагирифтаанд.

## БОБИ II. ЭҶОДИЁТИ САЪДИ ВА ТАЪСИРИ ОН ДАР ТАҲАВВУЛИ АДАБИЁТИ ЁЗБЕК

### Фасли 2.1. Таъсири осори Саъдӣ ба эҷодиёти Навоӣ

Адабиёти форсии тоҷикӣ аз ибтидои ташаккул то ба замонҳои баъд бо адабиёти халқҳои дигар робитаи кавӣ ва судманде дошт. Ин робита дар шаклҳои гуногун, аз ҷумла истиқбол аз мазмун ва шаклҳо ва тарҷумаю таъсирпазирӣ аз он зоҳир гаштааст. Муҳаққиқон собит кардаанд, ки мазмунҳои созида ва шаклҳои дилписанди адабиёти ҳинду суриёӣ, руму юнонӣ, араб ва халқҳои дигар ба адабиёти форсии тоҷикӣ таъсири бафайзе расонида, дар рушду такомули он мусоидат намудааст. Аз ҷониби дигар, ба сабаби қадимӣ ва пурсарват будани адабиёти форсии тоҷикӣ ба бисёре аз адабиёти дунё таъсири файзбахше расонидааст.

Ин таъсири мутақобилаи адабиёт дар ҳамаи замонҳо дар шаклҳои гуногун зоҳир гардида, боиси пайдоиши шаклу равияҳои нав дар ин ё он адабиёт гардидааст. Ҳамчунин, ин ҳодиса дар ташаккули бисёре аз адабиёт ҳам дар мазмуну ҳам дар сохти хунарӣ мусоидат кардааст.

Вале масъалаи таъсири адабиёти форсии тоҷикӣ дар ҳавзаи фарҳангии туркӣ (ӯзбекӣ) арзиши бештаре пайдо мекунад. Агар ин мавзӯро аз ҷаҳорҷӯбаи «хайсият ва худхоҳии наслҳо, низоъ ва даъвои бартаричӯӣ» [168,87] берун кашем, он вақт ҳақиқати мусаллам дар таърихи робитаҳои адабии тоҷику ӯзбек ин аст, ки барои ин ду халқ то замони Шӯравӣ «дониш, фарҳангу маънавиёт, ҳамзамон дар хизмати созидагӣ ва оғози ваҳдати ягонагӣ» [168, 87] будаанд. Азбаски адабиёт маҳаки холис буд ва ҳар чизи арзишмандро мегирифтун медод, дар ин замина доду ситадҳои тоҷикон ва халқҳои дигар сатҳи волотар ва пуарарзиштаре дошт. Бинобар ин, «дар заминаи фарҳанги аҳди Сосониён ташаккул» [168, 88] ёфтани адабиёти классикии араб ва баръакс, «мавриди пайравӣ ва татаббӯӣ шеърҳои форсии дарӣ қарор» [168,88]

гирифтани шеъри араб ҳодисаи табиӣ ва мусбат мебошад. Дар ин замина Х.Шарифов дуруст мегӯяд, ки: «Дар навбати худ адабиёти форсӣ дар қарнҳои X то XV мелодӣ ба мақоми инкишофи классикии худ расида, ҳамчун меъери инкишофи адабиёти ўзбекӣ хизмат кард; шоирони туркман ва қазок дар навбати худ ба дастовардҳои адабиёти ин ду миллат таъя карда, асоси шеъри худашонро гузоштаанд» [168,88].

Вале ин ҳодисаи фарҳангӣ барои халқи ўзбек ва адабу фарҳанги он тақдирсоз омад. Халқе, ки дар ҳоли бадавӣ зиндагӣ дошт, на фақат сарзаминҳои ориёиро абадан аз худ кард, балки бар асари ҳамзистии тўлонӣ равиши аслии адабу фарҳанги халқҳои эронинаҷод, ба хусус форсҳову тоҷиконро пазируфт ва дар ҳамин замина адабиёти худро ба вучуд овард [69, 89-113].

Агар асри XI-ро даврони пайдоиши адабиёти қадими ўзбекӣ (староузбекской литературы) [74, 154] шуморем, он вақт бо итминон метавон гуфт, ки таъсири шоирони бузурги форсу тоҷик – Фирдавсӣ, Хайём, Носири Хусрав, Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Қомӣ ба адабиёти ўзбек, ки «дар он давра ба форсӣ ва туркӣ эҷод мекарданд» [74, 154], хеле бузург будааст.

Ба назари мо, яке аз чеҳраҳои адабие, ки ба адабиёти ўзбек аз дигарон бештар таъсир гузоштааст, Саъдӣ Шерозист, оне, ки муҳаққиқи фаронсавӣ Ҳенрӣ Массе Саъдиро «шаҳриёри шоири турк ва эронӣ» [136, 107] гуфтааст, дар таъйиди мақоми ин «ҳакими ахлоқӣ ва азизу меҳрубон» [136, 115] будааст.

Таъсири Саъдӣ ба адабиёти ўзбек дар ду шакл сурат гирифтааст: яке ин, ки истиқболи шоирони ўзбек аз шакл ва мазмуни шеъри Саъдӣ, дигаре, тарҷумаи осори шоир. Таъсири бевоситаи осори Саъдиро ба эҷодиёти Навоӣ, Сайфи Сароӣ, Ҳофизи Хоразмӣ, Лutfӣ, Атой, Саккоӣ ва дигарон баъзе аз муҳаққиқон эътироф кардаанд. Аз ҷумла, Е.Э.Бертелс дар тадқиқоти худ «Навоӣ ва Аттот» нахустин бор қаробати



ахлокии осори ин ду шоир ва ба Саъдӣ наздик расидани Навоиро [72, 417] таъкид карда буд. Муҳаққиқ фақат тафовутро дар қаробати Саъдию Навоӣ дар он мебинад, ки «таҷрибаи Саъдӣ маҳорати ба вазъияти мутобиқшавии ӯ дар Навоӣ дида намешавад» [72, 415]. Ин донишманд чунин тафовутро дар сабки эҷоди ин ду хунарманд ба мақоми иҷтимоии онҳо вобаста медонад, ки яке вазир буд, дигаре оворагард.

И.С.Брагинский дар пайравии «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ назира навиштани адибонро қайд карда, вале мушаххас дар бораи он чизе намегӯяд [74, 155]. Ҳамчунин, ин донишманд бар ин бовар аст, ки Саккоқӣ қасидаи бадеъ навишта, аз суннати Саъдӣ низ андешаҳояшро дар бораи зиндагӣ гуфтааст ва низ пайравӣ кардааст [74, 157].

Пеш аз он ки масъалаи таъсири Саъдиро дар фароянди адабиёти ўзбекӣ дақиқтар матраҳ кунем, зарур донистем, ки сари чанд нукта равшанӣ андозем. Донишманди ўзбек Э.Рустамов дар атрофи масъалаҳои муносибати адабиёти тоҷик ва ўзбек дар асри XV сухан ронда, ду лаҳзаи асосии ташаккул ва инкишофи адабиёти асри XV ўзбекро қайд мекунад: «яке аҳамият ва нақши эҷодиёти даҳонакии халқ дар инкишофи адабиёти ўзбек ва дигаре муносибати дутарафаи адабиёти тоҷик ва ўзбек» [198,79]. Муҳаққиқ ин ду сарчашмаи пайдоиш ва ташаккули адабиёти ўзбекро таъкид карда, дар тавсифи эътирофи сарчашмаи аввал ба ифрот роҳ медиҳад. Азбаски назари муҳаққиқ синфӣ ва то андозае миллатдӯстона аст, ба иқрори ҳақиқати таърихӣ, ки донишмандони рус В.В.Бартолд, Е.Э.Бертелс, В.М.Жирмунский, И.С.Брагинский ва дигарон собит кардаанд, ҳимматаш намерасад ва дар шинохти мақоми адабиёти халқи ўзбек дар такомули забон ва адабиёти ин халқ муҳолифа мекунад. Вай менависад: «Агар забони турк, ўзбек ҳам як давраи зарурии такомулро намепаёмуд, малакаҳои дарқории адабиёро ба даст намеовард ва агар халқ дар он забон эҷодиёти бои даҳанакӣ ба вучуд оварда, ба ин восита ин забонро ҷило ва сайқал намедод, он вақт

дар ин забон низ ба вучуд омадани адабиёти дарбориро тасаввур кардан аз имкон берун буд» [198, 80]. Бадбинӣ нисбат ба ҳамин «адабиёти дарборӣ», ки он адабиёти тоҷик аст, ӯро аз шинохти ҳақиқати ҳаёти адабӣ, аз ҷумла робитаи таърихии адабиёти тоҷику ӯзбек дур бурдааст. Сабаби фосила гирифтани муҳаққиқ аз ҳақиқати адабӣ, пеш аз ҳама, кӯтоҳандешии илмӣ ва диди иҷтимоъгароии ӯст.

Адабиётшинос пайванди таърихии адабиёти тоҷику ӯзбекро танҳо дар контексти ҳаёти иҷтимоии синфийтгаро маънидод карда, бунёди ҳунари ва завқи онро, ки ба истеъдоди шоирони алоҳида восбаста аст, эътироф намекунад. Дар ин замина Э.Рустамов менависад: «Чуноне ки маълум аст, ӯзбекон ва тоҷикон аз дер вақт боз дар як ҷо зиндагӣ карда, тақрибан ба як андоза дар шароити душвор воқеъ буда ва ба як андоза ба истисмори бераҳмона, ба таҳқир ва таъқибҳои табақаҳои болоии ҳукмрони тоҷик ва ӯзбек дучор ва гирифтор будаанд» [198, 81]. Ба андешаи ӯ, ин шароити саҳт ва душвор ҳанӯз дар аввали инкишофи адабиёти тоҷик дар асарҳои Фирдавсӣ, Умари Хайём ва аз ин қабил шоирони дигар ифода ёфта будаанд. Акнун онҳо дар адабиёти ӯзбек низ ифода шудани ҳудро талаб мекардаанд. Аз ин ҳулоса бармеояд, ки танҳо асарҳои иҷтимоӣ заминасози пайвандҳои мутақобилаи ин адабиётҳо, аз ҷумла ҳодисаи таъсирпазирии адабиёти ӯзбек аз адабиёти тоҷик будааст. Ба андешаи ӯ: «адабиёти ӯзбек ҳаргиз натиҷаи тақлид ва назира ба адабиёти тоҷик ё форс» [198, 81] набудааст, «вай ба таври механикӣ ва бо сабабҳои тасодуфӣ ба вучуд наомада, бо ташаббуси табақаҳои болоии феодалӣ ва дарборӣ, бо азму кӯшиши он ва ё ин як ҳукмрон ва ё адабиётро ҳимоякунандаи турк низ эҷод нашуда, балки дар натиҷаи раванди инкишофи дохилӣ ба вучуд омадааст» [198, 81-82]. Муҳаққиқ омили асосии ба вучуд омадани адабиёти ӯзбекро «аз талаботи дохилии ҷамъияти синфӣ, аз ҳаёти иҷтимоӣ ва маишии халқи ӯзбек» [198, 82] вобаста медонад. Э.Рустамов дар ин контекст «вобастагии адабиёти

туркиро аз адабиёти форсӣ, ки санади ба ҳама маълум аст ва на як бору ду бор ҳам филологҳои Шарқ ва ҳам Ғарб таъйид кардаанд» [72, 377], нодида мегирад.

Э.Рустамов дар таҳқиқи масъалаи таъсири адабиёти форсии тоҷикӣ ба ҳамон усуле содиқ будааст, ки онро Е.Э.Бертелс номукамал шинохта, пешниҳод карда буд, ки дар таҳқиқи ин масъала «аз фарогирии умумӣ даст кашида, ба таҳқиқи ҷузъиёт гузаштан лозим аст, диққатро ба асари алоҳида мутамарказ карда, камтарин хусусияти онро бояд ба эътибор гирифт. Фақат бо ҳамин усул мо метавонем мавқеи адабиёти туркро дар ҳавзаи фарҳанги исломӣ муайян карда, нақши намоёндагони ҷудоғонаи онро ташхис диҳем» [72, 378]. Е.Э.Бертелс дар вақташ бо ҳамин усул арзиши асари Навоӣ «Лисон-ут-тайр»-ро, ки дар пайравии «Мантиқ-ут-тайр»-и Фаридуддини Аттор таълиф ёфтааст, муайян карда буд [72, 377-420].

Э.Рустамов аз усули саҳеҳи таҳқиқ, ки Е.Э.Бертелс пешниҳод карда буд, фосила гирифта, дар мисоли таъсири ба истилоҳ «ғазали соф»-и Саъдӣ ба рушди ғазал дар адабиёти ўзбек ба хулосаи барғалат меояд. Вай менависад: «Агар Саъдӣ ба «ғазалҳои соф» асос монда, «яке аз аввалин касҳо шуда ғазалро ба дараҷаи баланди такомул бароварда бошад» (муҳаққиқ ин иқтибосро аз рисолаи Е.Э.Бертелс «Навоӣ», саҳ. 25 гирифтааст – М.Ж.) ва лирикони бузурги асри XIV Ҳофиз ва Камоли Хучандӣ ин кори Саъдиро то ба дараҷаи камоли мантиқии он расонда бошанд, - шоирони асри XV-и ўзбек ин жанри лириқии адабиёти классикии форсу тоҷикро бо эҷодиёти манзуми даҳанақии халқҳои туркизабон боз ҳам бойтар карда, онро дар адабиёти классикии ўзбек истифода кардаанд [198, 84].

Дар тафсири ин донишманд кӯшиши ҷиддӣ «аз таъсири анъанаҳои адабии форсӣ» [198, 88] халос кардани адабиёти ўзбек комилан равшан аст. Мо сари ин мавзӯ баҳсро давом надода, барои исботи бебунёдии он

суханони зерини Е.Э.Бертелсро иқтибос мекунем: «Чун пешгузаштагонаш – Саккокӣ, Атой ва Лутфӣ, Султон Ҳусайн қатъан аз арӯзи арабу форс истифода мекард, ҳеч вақт бо вазни ҳиҷоии халқӣ эҷод накардааст» [71, 61]. Ба ифодаи дигар, вуруди адабиёти форсии тоҷикӣ дар асли худ ё худ нусхаи асли (нусхаи мабдаъ) ба адабиёти ўзбек яке аз аввалин шаклҳои робитаи адабии тоҷику ўзбек аст, ки ба воситаи эҷодиёти шоирони форсии тоҷик сурат гирифтааст. Ва бешак, Саъдии Шерозӣ дар ин саф аз аввалинҳост. Осори Саъдӣ ба адабиёти ўзбек, пеш аз ҳама, дар нусхаи асл ворид шудааст, мисли шеърӣ Ҳофиз, Бедил, Ҷомӣ ва дигар намояндагони адабиёти форсии тоҷикӣ.

Барои аксари онҳое, ки баъди Ҳофизу Саъдӣ ба туркӣ (ўзбекӣ) асари бадеъ эҷод кардаанд, асари адабӣ, илмӣ ва таърихӣ тоҷик дар шакли аслиаш дастрас ва мавриди истифода қарор дошт. Ин шароитро барои адабиёти ўзбек вазъи имтиёзноке, ки забон ва адабиёти форсу тоҷик аз асри X сар карда ба баъд дошт, муҳайё карда буд [71, 46]. Ин замоне буд, ки забони форсии тоҷикӣ дар муҳити туркгуён ба дараҷаи фавқулода нуфуз дошт ва забони ўзбекӣ ҳанӯз ба қудрат ва фазои истифодае соҳиб нашуда буд, ки ба андешаи ботили Э.Рустамов, эҷодиёти намояндагони ин адабиёт таъсири бузург низ [198, 88] бахшида тавониста бошад. Ҳақиқат он буд, ки дар замоне, ки Э.Рустамов дар борааш бо муболиға ҳарф мезанад, «ҳанӯз дар шаҳри Ҳирот хондани нусхаи туркии «Маҷолис-ун-нафоис» барои ашхоси баргузида душвор будааст. Бо вучуди ин ки Ҳирот аз ибтидои ҳукмронии Мирзо Шоҳрух (соли 800 х.) то соли тарҷума шудани китоб (соли 928х.) пойтахти теуриён, иқоматгоҳи сардорони чағатой буд, забони форсӣ дар ин ҷо ба андозае паҳн шуда ва ба андозае бартарӣ дошт, ки дар давоми ин муддати зиёдтар аз 150 сол ин аҳвол (яъне, ҳукуматдории туркон) ба хонандагони Ҳирот тақрибан, ҳеч таъсир накарда буд» [73, 155-156]. Донишманди эрон Алиасғари Ҳикмат ба ёддошти аввалин тарҷумони

тазкираи Навоӣ «Маҷолис-ун-нафоис» таъя карда навишта буд: «ӯ (Фахрӣ – М.Ж.) таассуф меҳӯрдаст, ки баъзе ашхоси олиқадр ва мӯхтарам, ки забони туркиро намедонанд ва бинобар ин, аз фаҳмидани зебоиҳои мавҷҳои сухани ин баҳри чизҳои камӯб ва амиқи маъноӣ ин укӯнуси санъат маҳрум ва бенасиб мебошанд» [198, 87-98].

Ин ҷо сухан аз замоне меравад, ки на фақат забони расмии дарбори Темуриён форсии тоҷикӣ буд [167, 112], балки «умаро ва аҳли дарбор бо вучуди турк будани худ бо забони форсӣ таълим мегирифтаанд, ҳатто забони гуфтугӯии онҳо низ форсӣ будааст. Шохзода ва амирзодагони темурӣ дар кишварҳои истилокарда ва зердасти худ на танҳо ба таъсири маданияти маҳаллӣ асосан, форсӣ-тоҷикӣ дода мешуданд, на танҳо ба дарбори худ адибон ва шоирони форсизбонро ҷамъ мекарданд, балки худашон ҳам ба тоҷикӣ шеър мегуфтаанд. Адиб ва шоирони туркнаҷод ба забони форсии тоҷикӣ менавиштаанд, дар маҳфилҳои адабӣ сухан дар атрофи шеъри форсӣ мерафтааст ва онҳо ба забони модарии худ бо назари безътиноёнае нигариста, барои шеър ва ифодаҳои нозук мувофиқ набудани забони модарии худро баҳона меовардаанд» [167, 162].

Дар ҳамин ҳол, Навоӣ ба эҳёи забон ва адаби ӯзбек оғоз ниҳод, вале он ҳам бо сайъи комили Ҷомӣ, Навоӣ ҳолати адабии ӯзбекиро дар он рӯзгор хуб дарк карда, дуруст кор фармуда нашудан, маъмул ва мустаъмал нагардидани алфоз ва ибороти туркиро дар назм қайд намуда, иқрор мешавад, ки ба ин сабаб дар шеъри туркӣ бо тартиби хушоянда ва таркиби рубоянда ба ҳам пайвастанӣ «ин алфоз ва иборот душворӣ дорад» [167, 163]. Аммо, азбаски дар забони форсӣ зиёд шеър гуфта шуда ва қавоиду тартиботи он нағз кор карда шудааст, дар он ба вучуд овардани ин гуна ибораҳо осон аст ва бинобар ин «таъби мубтадӣ аз душвории таркиб дидани назм ба забони туркӣ кӯфт ёфта, мутанаффир мешавад ва ба сӯи осонтар майл мекунад» [167, 163]. Навоӣ дар ин маврид фақат баъзе шеърҳои ҳамасри кӯҳансолар Мавлоно

Лутфиро эътироф мекунаду бас. Ў менависад: «Ба ғайр аз Мавлоно Лутфӣ, ки якчанд матлаъ дорад, ки онро дар назди аҳли табъ хондан мумкин аст» [167, 164]. Бинобар ин, назар ба эътирози Е.Э.Бертелс ин ашъор ба сабаби бадеияти комил надоштаниш «зуд фаромӯш шуданд ва то рӯзҳои мо нарасиданд. Фақат девони Султон Ҳусайн расида ...» [71, 46].

То Султон Ҳусайн пораҳое аз ашъори Саккокӣ боқӣ мондааст, ки дар қасида ва ғазалҳояш татаббӯӣ Саъдӣ ва Ҳофиз кардааст. Дар ин гуна шеърҳои Саккокӣ таъсири тарзи сухани ин ду шоир хеле равшан аст. Илова бар ин, таркибҳои тавсифӣ, образҳои шоирона заминаи сирф форсии тоҷикӣ доранд. Баъзе ғазалҳои Саккокӣ, ки дар пайравии Саъдӣ ва Ҳофиз навишта шудаанд, мазмуни шеърӣ ин ду шоирро такрор мекунад. Масалан, байти зерини Саккокӣ мазмуни байти Ҳофизро ба туркӣ (ӯзбекӣ) ифода мекунад. Саккокӣ мегӯяд:

Ишқ ишин, Саккокий, аввал билмайин осон кӯруб,  
Охири ўз жонининг ишини душвор айлади [110, 314].

Аз Ҳофиз:

Ало, ё айюҳассоқӣ адир қаъсан ва новилҳо,  
Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушкилҳо [207,2].

Ҳамон Лутфие, ки Навоӣ «якчанд матлаъҳо дорад, ки дар назди аҳли табъ хондан мумкин аст», - мегӯяд, низ «рангин шеъри Салмонидин қолишмас» [71, 52] гуфтааст.

Дар боби таъсирпазирии шоирони то Навоӣ мо аз ин бештар маҷоли сухан гуфтан надорем, зеро ин қор фаротар аз доираи таҳқиқи мост. Фақат ҳамин қадар метавон гуфт, ки забон ва шеъри форсии тоҷикӣ дар ин давра чун ҳалқаи заррин шеърӯ адаби ӯзбекиро парвариш дод. Шеъри ӯзбекӣ рӯй ба ҷониби сарчашмаи аслии худ, яъне шеъри форсии тоҷикӣ дошт, ки барои адабиёти ӯзбекӣ натиҷаҳои судманд ба бор овард.

Зимнан бояд гуфт, ки таъсирпазирии шоирони ўзбек аз шеъри форсии тоҷикӣ аксаран, аз рӯи шефтагиву иродат ва ихлос воқеъ шуда, гоҳо ин таъсир дар ҳадди тақлид анҷом гирифтааст. Сабаби дар ин давра беш аз ҳар замони дигар зери таъсири шеъри форсии тоҷикӣ қарор гирифтани шоирони ўзбек мутолиа ва тарбияи зеҳнии онҳо зери таъсири зеҳнияти адабиёти форсии тоҷикӣ мебошад. Барои исботи ин масъала шоҳидеро беҳтар аз суханони Навоӣ наметавон ёфт. Алишери Навоӣ ба намояндагони машҳури адабиёти форсии тоҷик, аз ҷумла Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Салмони Совачӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизии Шерозӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон баҳо дода, дар бораи муносибаташ ба адабиёти форсии тоҷикӣ ва осори адабии он мегӯяд: «Осори ҳамаи инҳоро аз назар гузаронидаам, балки аксари онҳоро аз бар кардаам, ғароибу латофати қасоид ва ғазалиёташонро доништаам, балки ба ғарибтару латифтари онҳо татаббуъ низ кардаам... Ба ғайр аз ин, дар замони ҷавонӣ ва овони шубоб аз ашъори ширин ва абёти рангини аксари шуарои дар шеър сеҳррез ва дар назм ғусунпардоз зиёда аз панҷоҳ ҳазор ёд кардаам ва аз завқу хушҳолии онҳо худро таскин додаам, ба салоҳу фасоди онҳо фикр ронда, ба дақиқи махфии онҳо бо тааммул ва тафаккурҳо расидаам. Дар идроки мулоҳизаи айбу ҳунари алфози форсӣ табъам дар намонд, балки дар паймудани он водӣ ҷое нест, ки равандаи қилкам бо тезгомӣ дар он қадам наниҳода бошад» [167, 165].

Ҷунонки мебинем, Навоӣ дар боби бардошташ аз шеърӯ адаби форсии тоҷикӣ бе ҳеҷ истиҳола сухан мегӯяд. Навоӣ фақат дар натиҷаи омӯзиш ва баҳрабардорӣ аз асрори шеъри гузаштагони адаби форсии тоҷикӣ бо тамоми аслиҳаи ҳунари мусаллаҳ шуд ва ба арсаи васеи шоирӣ қадам ниҳод ва ба ифодаи худаш «гулҳои натоҷ»-и қораш «барои аҳли рӯзгор беҳадду миқдор шукуфон ва беихтиёр бар сари онон афшон гардид» [167, 165].

Муаллифони китоби «Ўзбек адабиёти тарихи» ҳамин маъниро дарк намуда навиштаанд, ки «Бундан улуғ Навоий форс-тожик адабиёти сухан майдониниг ажойиб чавандозлари Саъдий Шерозий, Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий, Жомий, ва бошқалар билан беллашиб кўришин, бу соҳада балоғат ва фасоҳат кўрсатишни, сўнг эса, ўз она тили-қадимги ўзбек тилида лирик ва эпик асарлар яратиб, ўзбек шеъриятини юксак бадиийёт кўкига кўтариш мақсадини олдига кўйганлиги маълум бўлади.

Гарчанд Навоийнинг ўзи камтарлик билан:

Татаббўъ кардани Фонӣ дар ашъор,

На аз даъвию не аз худнамоист.

Чу арбоби сухан соҳибдилонанд,

Муродаш аз дари дилҳо гадоист» [153, 177].

Алишери Навоӣ чои дигар иқрор мешавад, ки девони форсӣ-тоҷикиашро бештар дар татаббўъ ва пайравии шоирони номдори форсу тоҷик тартиб додааст. Дар ин хусус шаҳодати зерини вай қолиб аст: «Ва боз дар таври Ҳоча Ҳофиз, ки дар назари қомеи суханадоён ва назмқороён мустаҳсан ва матбўъ аст, девони ғазалиёти форсӣ тартиб додам, ки адади абёташ аз шаш ҳазор бештар аст ва бештар ба шеъри он ҳазрат татаббўъ воқеъ шудааст. Ва баъзе ба ҳазрати Шайх Муслиҳиддини Саъдӣ, ки мухтареи таври ғазал аст ва баъзе ба Мир Хусрав, ки шўълаангези оташқадаи ишқ ва ашқрезии ғарибхонаи дард мебошад ва баъзе ба ҳазрати Маҳдуми Нуран (Мавлоно Қомӣ – М.Ж.), ки меҳри ломеъи авҷи камол ва қомеи ҳолоти азизони мазкур аст» [167, 165-166].

Навоӣ дар таҷрибаи эҷодияш, қунонқи ҳудаш иқрор кардааст, ҳам ба таври «Ҳоча Ҳофиз» содиқ будааст, ҳам татаббўи «ҳазрати Шайх Муслиҳиддини Саъдӣ» кардааст ва низ ба шеъри Мир Хусраву Абдурахмони Қомӣ дилбаста будааст. Вале ин татаббўъ ва ё дилбастагӣ ба шеъри салафҳояш мустақилияти ҳунарии ўро ҳеч вақт зери суол



набурдааст. Аслан ба қавли донишманди фақид Раҳим Ҳошим: «як маънои татаббӯъ пайчуст мебошад» [167, 166]. Воқеан ҳам дар татаббӯи шоири бузург суҳан гуфтан дар адабиётшиносии мо беҳунарӣ не, балки ҳунар ва ҷасорати бузурги шоир шумурда мешуд; шоир гӯё ба қувваозмоӣ мебаромад ва ба шеър гуфта тавонистан, монанди устоди забардаст кодир будани худро нишон додан мехост. Дар шеърҳои тоҷикиаш бештар ба татаббӯи шоирони бузург шеър гуфтани Навоӣ ба салафҳои ӯ маҳз барои намоиш додани ҳунари худ будааст, на аз тақлид ва пайравӣ.

Аксари адибони то Навоӣ ва таърихшиносон забон ва адабиёти форсии тоҷикиро хуб медонистаанд. Беш аз ин ба забони туркӣ (ӯзбекӣ) чандон тавачҷӯх ҳам надоштаанд. Бесабаб набуд, ки Навоӣ дар «Муҳокимат-ул-луғатайн» бо сӯзу гудоз ва эҳсоси амиқ навишта буд: «... аммо бек ва мирзодаҳои хуштабъ ва поктабъони соҳибзеҳн ва озодагони қавми турк, чунонки лозим аст, асбоби иштиғолро орошта ва чунон натиҷае табъ нишон дода, натавонистаанд, ки аз он умеди хушгӯӣ доштан мумкин бошад... Турфа ин аст, ки ба тарғибу талқин ва эҳсону таҳсин, чунин подшоҳи суҳандон мутобиқат ва мувофиқатро фаромӯш намуда, зодаи нофармонӣ ва залолатро пеш гирифта, аксар, балки ҳама ба форсӣ моил ва дар он забон ба назм қоил гардидаанд» [167, 167].

Алишери Навоӣ ин ҳарфҳоро он вақт бо афсӯсу надомат аз сари миллатдӯстдориаш гуфта натавонистааст, вале ин ки ин адабиёти форсӣ ва забони форсӣ ва илму фарҳанги форсӣ буд, ки тафаккури бадеӣ ва илмии туркӣ - ӯзбекиро шакл дод, шоирони баъдии ӯзбекро ҳастии шоирона бахшид. Шоирони ӯзбек то Навоӣ ва баъди Навоӣ шеърҳои форсии тоҷикиро аз нусхаи асл, бетарҷума мехонданд. Ин ҷараён минбаъд дар роҳи ташаккули шеърҳои ӯзбек нақши муассир бозидаст. Аз ин мавқеъ, нақши адабиёти форсии тоҷикӣ дар ташаккули забони

ўзбекӣ, низоми образҳои шеърӣ он, шаклҳои шеърӣ хеле бузург ва созанда будааст.

Дар ин замина метавон оид ба яке аз шаклҳои муассири робитаи адабии тоҷикону ўзбекон-вуруди як адабиёт ба адабиёти халқи дигар сухан гуфт. Яъне, дар таърихи муносибатҳои адабии тоҷикону ўзбекон ҳодисаи истиқболи асари адабии намояндагони адабиёти форсии тоҷикӣ чойгоҳи хос дорад. Ин мавзӯ, албатта, паҳлуҳои гуногун дорад ва ба замони гуногуни таърихи муносибатҳои адабию таърихии ин ду халқ марбут мешавад. Бинобар ин, масъала тадқиқоти ҷудогонро тақозо мекунад. Алҳол мо дар мисоли таъсири эҷодиёти Саъдӣ ба адабиёти ўзбек дар мисоли шакли зикршудаи робитаҳои адабиёт баъзе мулоҳизаҳоро гуфта метавонем.

Шоирони ўзбек, аз ҷумла Навоӣ беш аз ҳама аз мазмуну мундариҷа ва оҳангҳои осори Саъдӣ истиқбол кардаанд. Навоӣ на як бору ду бор дар осораш аз Саъдӣ ёд мекунад. Мо дар боло аз заминаҳои баҳрабардориҳои Навоӣ аз осори Саъдӣ ёд кардем. Ин гуна ихлосу иродати шоири бузурги ўзбек нисбат ба Саъдӣ дар дигар асарҳои ӯ низ мушоҳида мешавад. Масалан, дар «Лисон-ут-тайр», ки дар пайравӣ аз «Мантиқ-ут-тайр»-и Фаридуддини Аттор навишта шудааст, мо чунин сатрҳоро меҳонем:

Ёдима мундоқ келур бу можаро,  
Ким туфуллият чоғи мактаб аро.  
Ким чекар атфол марҳуми забун,  
Ҳар тарафдин бир сабақ забтиға ун...  
Имконурлар чун сабақ озоридин,  
Ё каломуллаҳнинг такрор эдин.  
Истабон ташҳиси хотир устод,  
Назм ўкутурким равон ўлсун савод.  
Насрдин баъзе ўкур ҳам дoston,

Бу “Гулистон” янглиғу ул “Бӯстон”... [214, 380].

Навой дар поёни зиндагияш боз ба истиқболи Саъдӣ рафт ва дар пайравии «Гулистон»-и Саъдӣ ва «Баҳористон»-и Чомӣ асари арзишманди ахлоқиаш «Маҳбуб-ул-қулуб»-ро навишт. Ба қавли Е.Э.Бертелс: «ин асар тарзи Саъдӣ дар «Гулистон» вазъкарда ва Чомӣ дар «Баҳористон» давомдодаро тақвият бахшидааст» [71, 192]. Дар «Маҳбуб-ул-қулуб» Навоӣ ҳамон хатти ахлоқиеро, ки Саъдӣ дар «Гулистон» дар мӯҳраи асар ҳифз кардааст, низ дар навиштани ин асар монанди Саъдӣ «тааммули айёми гузашта» [71,7] карда, таҷрибаи зиндагии худро дар он ғунҷонда ва воқеияти замонашро қазоват кардааст [71, 192]. Зимнан бояд иқрор шуд, ки аксари муҳаққиқон, ки дар бораи асарҳои дар пайравии «Гулистон» навишташуда сухан кардаанд, аз Навоӣ ва асари ӯ «Маҳбуб-ул-қулуб» ёд накардаанд. Шояд сабаби ин дар он бошад, ки фақат чанд асар, аз ҷумла «Баҳористон»-и Чомӣ, «Хористон»-и Мачдуддини Ҳофӣ ва «Парешон»-и Ҳабиби Қоониро муҳаққиқон дар ин замина эътироф кардаанд. Ҳатто донишманди ҳиндӣ Алтоф Ҳусайни Ҳолӣ «Гулистон»-и Саъдиро бо асарҳои зикршуда муқоиса карда, «муқобилаи инҳо, бо «Гулистон»-ро “монанди муқоисаи моҳу шамъ бо хуршед” медонад. Ҳамин гуна назарҳои муқобилаомез шояд сабаби кам эътибор додани муҳаққиқон ба асари Навоӣ гашта бошад. Ҳол он ки бе ҳеч муқобила «Маҳбуб-ул-қулуб»-ро яке аз беҳтарин асарҳои дар пайравии «Гулистон»-и Саъдӣ таълифшуда метавон ҳисоб кард. Ба ифодаи Е.Э.Бертелс «китоб хеле шавқовар аст. Дар он охири ҳарфи Навоӣ гуфта шудааст. Навоиро ба эҷоди ин асар андешаҳои вазнин сабақ дода буд» [71, 192]. Навоӣ дар охири умраш шоҳиди бесомониҳои зиёде гардида, ҳатто ҳаёли тарки ватан карданро дар сар мепарварид, ба ин нуқта дар муқаддимаи асараш низ ишора кардааст.

Тавачҷӯҳи Навоӣ ба «Гулистон», ки «...зеботарин китоби насри форсист ва шояд дар саросари адабиёти ҷаҳонӣ беназир аст» [40, 14],

бесабаб набуд. То ин замон чунин як китобе, ки «мавъизаҳои шофӣ (шифобахш) бар силки ибора кашида» бошад «ва доруи талхи насихат ба шахди зарофат баромехта» [30, 11], дар адабиёти туркӣ вучуд нашофт, ки «Гулистон»-ро дар нусхаи асл хонда, на як бору ду бор ба он истинод накарда буд, зеро «Гулистон» хеле дертар ба забони туркӣ [ӯзбекӣ] тарҷума шуда буд. Навоӣ низ дар пешравиӣ ин «зеботарин китоби насри форсӣ» китобе навишт, мисли «Гулистон», бо муқаддима ва насри омехта ба шеър, яъне барои ҳар шеър, ҷумла ва матлабе, ки ба наср адо шуда, як ё якҷанд шеъри туркӣ ва гоҳе арабӣ шоҳид овардааст, ки маънии мавриди назарро мепарварад ва балки таъйид, тавзеҳ ва такмил медиҳад ва он ашъори омада аз ашъори худӣ ӯст, ё гоҳ мазмунро аз шоирони дигар, аз ҷумла, Саъдӣ ба орият гирифтааст. Наср ва шеър дар сабки навишти ӯ ба дараҷаи камол аст. Насри «Маҳбуб-ул-қулуб» воқеан ҳам, мисли «Гулистон»-и Шайхӣ аҷал «гузашта аз фасоҳату балоғат ва саломату эъҷоз ва матонату истехком ва зарофат, ҳама ороишҳои шеъриро ҳам дар бар дорад, ҳатто сачъ ва қофия. Аммо дар ин ҷумла ба ҳеч вачҳ такаллуф ва тасаннӯъ дида намешавад ва комилан табиист, ҳеч ҷо маънӣ фидои лафз шуда ва ҳеч гоҳ лафзе заъиф бар маънӣ овардааст. Ҳар чӣ бар маънӣ аз хотираш мегузарад, бидуни каму зиёд ба беҳтарин вачҳ тамом ва камол ба иборат меоварад ва матлабро чунон адо мекунад, ки хотирро комилан иқноъ (асир) месозад ва даъовили таъсири бурҳон дорад, дар айни ин ки беҳҷат ва масаррат низ медиҳад, каломаш зинати фаровон дорад, аз сачъ ва қофия ва ташбеҳ ва киноя ва истиора ва ҷинос ва муроҷоти назир ва ғайри он, аммо ба ҳеч вачҳ дар ин саноеъ ифрот ва исроф накардааст» [40, 14].

Агар «Маҳбуб-ул-қулуб»-и Навоӣро дақиқан, бо «Гулистон»-и Саъдӣ муқоиса кунем, монандиҳое хоҳем ёфт, ки асар фақат ба шакли асари Саъдӣ маҳдуд намешавад. Навоӣ низ, мисли Саъдӣ, ба лафзу пурмаънӣ будани навиштааш эътибори хос медиҳад. Суханони ӯ низ

мисли ҳарфҳои Саъдӣ зебоанд. Масалан, Саъдӣ мегӯяд: «Подшоҳе ба дидаи ҳақорат ба тоифаи дарвешон назар кард. Яке аз он миён ба фаросат дарёфт ва гуфт:<sup>3</sup> “-Эй малик, мо дар ин дунё ба чайш аз ту камтарем ва ба айш аз ту хуштар ва ба марг баробар ва ба қиёмат беҳтар» [40, 96]. Навоӣ низ дар баён ба сабки Саъдӣ саҳт гароидааст, ки намунааш ин аст: «Одил подшоҳ ҳақдин ҳалоикка раҳматдур ва мамоликка мужибӣ амният ва рафоҳият» [13, 10].

Навоӣ фақат ба ҷиҳати зоҳири «Гулистон» пайравӣ накардааст, балки асари Саъдӣ «аз ҷиҳати моҳият ва шаҳди зарофат» [30, 11] низ ба «Маҳбуб-ул-қулуб»-и Навоӣ низ таъсири муассир доштааст. Навоӣ дар фасли шашуми «Маҳбуб-ул-қулуб» «Назм гулистонининг хуш нағма кушлари зикрида» хеле ошкор ва босароҳат аз сарчашмаҳои бархурдориаш аз шеърӯ адаби форсии тоҷикӣ зикр мекунад. Ин фасл дар шинохти дидгоҳҳои назарӣ ва амалии Навоӣ доир ба робитаҳои адабии тоҷику ўзбек арзишҳои доранд.

Алишерӣ Навоӣ ихлосу иродаашро ба нағмаҳои хуши гулистони назми форсу тоҷик баён карда, «аввал қадам зикри Амирулмуъминин Алӣ...» [13, 20] мекунад. Сипас, гиреҳҳои мазҳари шеърӯро боз менамояд ва Шайх Фаридуддини Атторро «форсӣ иборатда ул жумладин, нозими ҷавоҳири асрор» [13, 20] мешиносад. Ба ифодаи ӯ «Мавлоно Ҷалолиддин, яъне Мавлавӣ Румӣ» [13, 20] «ғаввоси баҳри яқин» [13, 20] аст. Навоӣ иқрор мешавад, ки «ҷуз инҳо боз ҳам авлиёи огоҳ ва машоих ва аҳлуллоҳ ҳастанд, ки татаббуи онҳо кардааст» [13, 20]. Вай гирифтори «маонӣ аҳлининг нуктапардозӣ Шайх Муслиҳиддин Саъдӣ Шерозӣ ва ишк аҳли гуруҳининг покбозӣ ва покрави Амир Хусрави Дехлавӣ ва тасаввуф ва диққат мушкилотининг гиреҳкушоӣ Шайх Заҳриддин Санӣ ва фариди аҳли яқин, Шайх Авҳадуддин ва маонӣ адосиға

---

<sup>3</sup> Мутаассифона, дар нашри Душанбе (2008) таҳририҳои ноҷое ворид кардаанд, аз ҷумла ба ҷои иборати «ба фаросат дарёфт ва гуфт» шакли «ба фаросат ба ҷой овард ва гуфт» омадааст, ки ғалат аст [28, 90].

лофиз Хожа Шамсиддини Муҳаммадул Ҳофиз» [13, 20-21] будааст (тарҷумааш: «Нуктапардозии аҳли маонӣ Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ ва покбозу покравии гурӯҳи аҳли ишқ Амир Хусрави Дехлавӣ ва гирехкушои мушкилоти тасаввуф ва диққат Шайх Заҳириддини Санӣ ва фаридаи аҳли яқин Шайх Авҳадуддин ва лофизии маъниофар Хоҷа Шамсиддини Ҳофиз»). Навоӣ номи гурӯҳе аз шуарои мисли Камоли Исфажонӣ, Мавлоно Ҷалолиддин, Хоҷа Камол, Анварӣ, Заҳир, Абдулвосеъ, Асир, Салмони Соваҷӣ, Носири Бухороӣ, Котибии Нишопурӣ ва Шоҳии Сабзавориро низ бо ихлос ва иродат ба забон мегирад, ки аз нигоҳи ӯ тариқи маҷоз дар шеърӣ онҳо ғолибият доштааст ва онҳо дар ин сабақ роҳнамо будаанд [13,21]. Навоӣ дар шинохташ ба Ҷомӣ низ таваҷҷӯҳи хосса зоҳир намуда, ӯро бо таъбирҳои “пешвои аҳли назм”, “раҳбару устоз”, “шайхулислом”, “нури миллату дин” хонда, навиштааст, ки: “Яна, ҳақиқат инсонӣ севгини мадҳ этиш йӯлида камолга эришган, илми ҳар икки йӯлда ҳам мукамал ва бекаму кӯст бўлган, назм аҳлининг пешвоси ва раҳбар устози ҳазрати шайхулислом, миллат ва диннинг нури Мавлони Абдурахмон Жомийдирларким, биринчи гуруҳ равишида сӯзи шарафли ва сӯнгги гуруҳнинг гӯзалликларида камол эгасидирки, дунёдаги илоҳӣ ҳақиқат шайдолари ҳам, пок инсонӣ муҳаббаъ аҳллари ҳам буларнинг латиф ва маънодор сӯзлари билан хушнуддирлар ва тарқатган маърифатлари билан ҳузур қиладилар” [14, 27].

Он чи ки Навоӣ дар боби зикршудаи «Маҳбуб-ул-қулуб» овардааст, як эътирофи сода нест, балки далели таъсирпазирии ӯ аз осори шоирони форсии тоҷикӣ мебошад. Дар ин миён, чунонки дидем, Навоӣ ба «маонӣ аҳлининг нуктапардозии» [13, 20-21] (“Нуктапардозии аҳли маонӣ”) Шайх Саъдӣ ихлосу иродати хос доштааст.

Ба мушоҳидаи адабиётшинос Э.Шодиев: «Алишери Навоӣ девони ғазалиёти Саъдиро низ мутолиа кардааст. Дар қатори дигар устодони назм аз мактаби эҷодии Саъдӣ низ сабақ гирифтааст. Албатта, ин

мутолиаҳо ба шоир бетаъсир набудааст, ба камолоти шоирии вай мадад расонидааст. Вай дар осораш аз тарзи Саъдӣ истифода кардааст» [177, 49-50]. Воқеан ҳам, агар мо осори Алишери Навоӣ, аз ҷумла «Махбуб-ул-кулуб», «Хамса», «Хазойин-ул-маонӣ» ва «Девони Фонӣ»-ро аз назар гузаронем, дараҷаи ин таъсирро амиқ дарк хоҳем кард. Махсусан, ин таъсир дар равиши ахлоқии Навоӣ пурмаҳсултар ба назар мерасад. Таъсирпазирии Навоӣ дар ин равиш танҳо бо осори Саъдӣ маҳдуд намешавад.

Мо медонем, ки таълимоти ахлоқӣ ва андешаҳои инсонпарварона ҷузъи муҳими афкори адабии гузаштагони адаби форсии тоҷикӣ аст. Саромадони ин адабиёт дар осорашон, ки ба масъалаҳои муҳими ҳаёт бахшида шудаанд, ақидаҳои иҷтимоӣ, фалсафӣ, ахлоқӣ ва тарбиявӣ худро баён намуда, осори пурҳикмати арзишманده офаридаанд. Ин гуна андешаҳои солими пурмазмуну баландсанъат ва мисраъҳои рехтаву салис аз насл ба насл гузашта, мураббӣи одамони поквичдон ва ҳақиқатҷӯ мешуданд. Навоӣ, ки дар ҳавзаи маънавияти саромадони адаби форсии тоҷикӣ парвариш ёфта буд, наметавонист ин сарчашмаи бузурги маънавии инсониро фурӯгузор кунад. Навоӣ аз панду ҳикматҳои дар зиндагӣ санҷидашуда, аз ташбеҳҳои бикри реалӣ ва аз образҳои барҷастаи шеъри бузургони илму адаби тоҷику форс ба вачд омада, мутахассис мегардад ва беихтиёр он маъниву образҳоро гоҳо айнан, гоҳе бо тағйир ба ҳамзабононаш дастрас менамояд.

Алишери Навоӣ дар девонҳои «Бадоеъ-ул-васат», «Наводир-ул-шубоб», «Фавоид-ул-кибор» ва осори дигараш аз Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Амир Хусрав, Ҷомӣ ва дигаронро ба такрор ёд мекунад ва муносибати худро ба шеъри онҳо баён менамояд.

Зикр намудан ба маврид аст, ки адабиётшинос Ҳ. Сулаймон хангоми баррасии ғазалҳои ҷавобияи Навоӣ (Фонӣ) ба ашъори классикони адабиёти тоҷикии форсӣ теъдоди ғазалҳои ҷавобияро муайян

намудааст, ки аз 554 ғазали девони мазкур 237 ғазал дар ҷавоб ва пайравии Ҳофизи Шерозӣ, 52 ғазал дар ҷавоби Абдурахмони Ҷомӣ, 33 ғазал дар пайравии Амир Хусрави Деҳлавӣ, 25 ғазал дар пайравии Саъдии Шерозӣ, 5 ғазал дар пайравии Мавлоно Котибӣ, 5 ғазал дар пайравии Мавлони Шоҳӣ, 4 ғазал дар пайравии Камои Хучандӣ ва дигарон иншо шудааст [200,157].

Ин мавзӯъ, яъне баҳрабардории Навоӣ аз осори саромадони адабиёти форсии тоҷикӣ вусъатнок буда, таҳқиқи амиқ ва пурдоманаро интизор аст. Мо ин ҷо аз ин зиёдтар маҷоли суҳан гуфтан надорем. Вале дар мавриди таъсири Саъдӣ ба эҷодиёти шоирони ўзбек, аз ҷумла Навоӣ танҳо бо «Маҳбуб-ул-қулуб», ки бевосита дар пайравии «Гулистон»-и Саъдӣ навишта шудааст, наметавон иктифо кард. Ин таъсир аз доираи як асар берун рафта, ба тамоми осори муаллими ахлоқ марбут мешавад. Аз ҷумла, вақте ки осори ахлоқии Навоӣро аз назар мегузаронем, ин таъсир равшантар зоҳир мешавад ва аз назари мавзӯъ бархурди Навоӣ бо Саъдӣ пурвусъат ва пурмӯҳтавост.

Навоӣ дар байти зерин ҳукмронони замони худро таълим медиҳад, ки дар кори қатл набояд шитоб кунанд, зеро шитоб дар ин кор пушаймонӣ меоварад, ки дигар ҳаргиз суде нахоҳад дошт:

Бок йӯқ гар кечроқ ўлур қатл иши,  
Ўлса, сўзинг бирла тирилмас киши [18, 22].

Мазмуни байт чунин аст: Бок нест, агар кори қатл таъхир ёбад; кушташуда бо суҳани ту зинда нахоҳад шуд.

Шояд Алишери Навоӣ аз «Бўстон»-и Саъдӣ илҳом гирифта, панди болоро устодона бо забони модариаш ифода карда бошад. Мазмуни болоро Саъдӣ дар се байт ифода кардааст, ки чунин аст:

Савоб аст, пеш аз кушиш банд кард,  
Ки натвон сари кушта пайванд кард [26,37].

\*\*\*

Чу хашм оядат бар гуноҳи касе,



Тааммул кунаш дар уқубат бaсе,  
Ки саҳл аст лаъли Бадахшон шикаст,  
Шикаста нашояд дигарбора баст [26,28].

Албатта, тамоми осори Навоиро бо эҷодиёти Саъдӣ муқоиса кардан ин чо ғайриимкон аст. Дар поён ба қадри ҳол баъзе ҳикматҳои асари Навоиро бо «Гулистон»-и Саъдӣ муқоиса карда, хоҳем дид, ки ин шоири бузург аз дарёи ҳикмати Саъдӣ то кучо баҳра бурдааст.

Чунонки дар боло ишора кардем, «Гулистон» дар афкори ахлоқии Навоӣ мақоми босазоеро ишғол кардааст. Маълум мегардад, ки Навоӣ ин китоби арзишмандро ба такрор хонда, мазмуну маънии онро пурра аз худ кардааст. Зеро аз муқоисаи осори Саъдӣ, ба хусус «Гулистон» ва панду андарзи Навоӣ, ки дар тамоми осораш парешон аст, метавон ба чунин натиҷа расид, ки Навоӣ бисёре аз ақидаҳои Саъдиро доир ба масъалаҳои мухталифи зиндагӣ гоҳе айнан ва баъзан, бо тағйиру такмил ба ҳамзабонони хеш пешниҳод намудааст.

Ба мисолҳои зерин таваҷҷӯҳ кунед:

Аз Навоӣ:

Улки санга элдин зарур айбжӯ,  
Элга доғи сендин эрур айбжӯ [18, 65].

Мазмуни байт: Он ки айби мардумро ба ту меорад, айби туро низ пеши дигарон мебарад.

Ин байти Навоӣ ҳикмати машҳури Саъдиро ба хотир меоварад, ки дар боби дуюми «Гулистон» оварда шудааст:

Ҳар ки айби дигарон пеши ту оварду шумурд,  
Бегумон, айби ту пеши дигарон хоҳад бурд [30, 59].

Аз Навоӣ:

Элга зиён анинг суди,  
Ва унғой олиб, оғир сотмоғи анинг мақсуди [18, 74].

Мазмуни байт: Суди ӯ зиёни мардум аст, арзон харида, гарон фурӯхтан мақсади ӯст.

Ин маънӣ, дар «Гулистон»-и Саъдӣ чанд бор зикр шудааст. Аз ҷумла дар боби аввали ин асар Саъдӣ ҳикояро меоварад, ки оғозаш чунин аст: «Ҳокимеро ҳикоят кунанд, ки ҳезуми дарвешон харидӣ ба хайфу тавонгаронро додӣ ба тарх...» [167,45].

Аз ягонагии ин ду пора метавон тахмин зад, ки Навоӣ аз мазмуну мундариҷаи ин ҳикояи Саъдӣ илҳом гирифта, онро мувофиқи талабу хусусияти услуби эҷодии худ моҳирона истифода кардааст.

Навоӣ:

Қардошинг эмас, улки қуйиб бош сенга,  
Давлат чоғи қилғай ўзин кўлдош сенга [18, 80].

Мазмуни байт: Дўст нест он кас ки сар дар зонуют мегузорад, хангоми давлат худро ҳамдасти ту мешуморад.

Баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла Ё.Исоқов ва Р.Мусулмонқулов, ба ин назаранд, ки манбаи аслии байти Навоӣ қитъаи машҳури зерини Саъдист:

Дўст машмор, он ки дар неъмат занад,  
Лофи ёриву бародархондагӣ,  
Дўст он бошад, ки гирад дасти дўст,  
Дар парешонҳоливу дармондагӣ [28, 35].

Алишери Навоӣ мефармояд:

Музҳик зарур маст чу айлар хурӯш,  
Сўзни тааммул била дер аҳли хуш [18, 49].

Мазмуни байт: Музҳик хурӯш созад, маст мегардонад, аҳли хуш бошад, суханро бо таҳаммул мегӯяд.

Мазмуни байти Навоӣ суханони зерини Саъдиро аз дебочаи «Гулистон» ба ёд меоварад:

Сухандони парварда пири кўхан  
Бияндешад, он гаҳ бигӯяд сухан.  
Мазан бетааммул ба гуфтор дам,  
Накӯ гӯй, гар дер гӯй, чӣ ғам [28, 10]?

Навой дар чои дигар мефармояд:

Неким қилди жоҳилки, эрди ёмон,

Тутиб аксини, топдим андин осмон [18, 52].

Мазмуни байт: Ҳар кори баде чоҳил кард, аксашро кардаму раҳо ёфтам.

Ба назар чунин мерасад, ки Навой аз ҳикояти машҳури Саъдӣ, ки дар боби дуҷуми «Гулистон» овардааст, бохабар будааст. Дар зери таъсири ин ҳикоят байти зикршударо гуфтааст. Саъдӣ мефармояд:

Луқмонро гуфтанд:

- Адаб аз кӣ омӯхтӣ?

Гуфт:

- Аз беадабон. Ҳар чӣ аз эшон дар назарам нописанд омад, аз он парҳез кардам.

Нагӯянд аз сари бозича ҳарфе,

К-аз он панде нагирад соҳиби ҳуш.

В-агар сад боби ҳикмат пеши нодон

Бихонанд, оядаш бозича дар гӯш [28, 101].

Дар боби кам гуфтани хуб гуфтани батакрор нагуфтан шоирони гузашта андарзҳои муфид гуфтаанд. Ин масъала дар «Гулистон»-и Саъдӣ ҷойгоҳи хос дорад. Саъдӣ масъалаи одоб ва тарзи сухан гуфтани дар бобҳои ҷудогонаи «Гулистон» матраҳ карда, андешаашро ба воситаи ҳикоятҳо ва пораҳои назмӣ таъйид кардааст. Масалан, вай дар боби ҷаҳоруми «Гулистон» «Дар ғавоиди хомӯшӣ» ҳикояте оварда, мазмуни онро бо мисраъҳои зерин ҷамъбаст кардааст:

Сухан гарчи дилбанду ширин бувад,

Сазовори тасдиқу таҳсин бувад.

Чу як бор гуфтӣ, мағӯ бозпас,

Ки ҳалво чу як бор хӯрдан бас [28, 123].

Ҳамин маъниро Навой дар байти зерин ба ин тарз адо кардааст:

Бир деганни икки демак хӯп эмас,

Сӯз чу такрор топди дилкаш эмас [18, 24].

Мазмуни байт: Як гуфтаро бори дуҷум гуфтан хуб нест, сухан, ки такрор ёбад, дилкаш нест.

Навоӣ байти дигаре дорад:

Гарчи куёшдин парвариш олам юзига ом эрур,

Сахрода қомғоғу тикан, бўстонда сарву гул битар [18, 28].

Мазмуни байт: Гарчи дар парвариши тамоми зинаҳои рӯи олам қувваи офтоб баробар аст, дар сахро шӯраву хор, дар бўстон сарву гул мерӯяд.

Бешак, ҳангоми гуфтани ин байт ҳикмати зерини Саъдӣ манбаи илҳами Навоӣ будааст:

Борон, ки дар латофати табъаш хилоф нест,

Дар боғ лола рӯяду дар шӯрабун хас [28, 201].

Дар боби ҳаштуми «Гулистон», ки «Дар одоби сухбат» унвон дорад, дар боби бахшишу адолат поре ҳаст ба ин дастур: “Ҳар ки бар зердастон набахшояд, ба ҷаври забардастон гирифта ояд”.

На ҳар бозу, ки дар вай қуввате ҳаст,

Ба мардӣ очизонро бишканад даст.

Заифонро макун бар дил газанде,

Ки дармонӣ ба ҷаври зӯрманде [28, 211].

Маънии байти зерини Навоӣ низ аз ҳамин ҳикмати Саъдӣ сарчашма мегирад ва ба зердастон нафъ расонданро таъкид мекунад:

Зердастларга нафъ еткур, агар тиласанким,

Забардастлардин зарар кӯрмагайсан [18, 34].

Мазмуни байт: Агар хоҳӣ, ки аз забардастон зарар набинӣ, ба зердастон нафъ расон.

Алишерӣ Навоӣ дар байти дигар мегӯяд, ки «Агар имкони зарарро бо дирам баргараф кардан мумкин бошад, дар қор таъхир кардан хатост».

Байт:

Агар дирам била бўлса зарарни қайтармок,  
Хато дурур киши, ул ишда айламак таътил [18, 19].

Саъдӣ дар боби ҳаштуми «Гулистон» ҳикмати зеринро меоварад:  
«То кор ба зар бармеояд, чон дар хатар афкандан нашояд» [28, 187].

Аз мутолиа ва муқоисаи ду пораи боло метавон пай бурд, ки ҳикмати Саъдӣ манбаи илҳомии Навоӣ будааст. Вале Навоӣ мазмуни Саъдиро такмил дода, агар Саъдӣ аз хатар ҷонро ба воситаи зар халос карданро маслиҳат дода бошад, Навоӣ дар ин кор таъхир карданро сабаби наҷот медонад. Хаёлотии маънавии ҳар ду шоир танҳо аз назари шакл аз ҳам тафовут дорад. Масалан, агар барои Саъдӣ хатар ифодаи мақсаднок бошад, барои Навоӣ зарар, агар Саъдӣ зарро омили наҷот доништа бошад, Навоӣ дирамро ва ғайраҳо.

Алишерии Навоӣ дар байте:

“Атласу зарбофт аро нодон аниндек маҳв зарур,

Ким ҳатой сафҳада сабт ўлди афшонлар аро [18, 21]”-  
бар он таъкид мекунад, ки нодон даруни атласу зарбофт ончунон маҳв аст, ки ҳатто дар сафҳой зебову пурнақшу ниғор.

Ба назари мо, сарчашмаи илҳомии Навоӣ дар ин байт ҳикояти зерини боби сеюми «Гулистон» будааст, ки «Дар фазилати қаноат» ном дорад:

«Аблаҳеро дидам симин, хилъате самин дар бар ва маркабе тозӣ  
дар зер ва қасаби мисрӣ бар сар.

Касе гуфт:

- Саъдӣ, чӣ гуна ҳамебинӣ ин дебои муаллам бар ин ҳайвони  
лояълам?

Гуфтам:

- Хатте зишт аст, ки бар оби зар навиштааст».

Қад шобаҳа бил варо ҳиморун,

Ичлан ҷасадан лаҳу хуворун.

Тарҷумаи байт:

Ҳамон харе ба одамӣ монанд шудааст,  
Гӯсолаест, ки садои гов дорад [28, 143].

Чунонки мебинем, тафовути байни сухани Саъдию Навоӣ танҳо дар адоти ташбеҳ аст. Саъдӣ аблаҳе боқарру фарро ба хатти безебу носалиси бо оби зар навишташуда ташбеҳ кардасту Навоӣ нодони атласу зарбофтпӯшро ба хатҳои сафҳаи пурнақшу нигор. Ин ташбеҳҳо, бешак, сарчашмаи ягона доранд.

Дар ҷои дигар Навоӣ илм омӯхта, амал накарданро ба дона пошида ҳосил набардоштан монанд кардааст:

Илм уқиб қилмаган амал мақбул,  
Дона сочиб кӯтармади маҳсул [18, 43].

Саъдӣ дар ҳикмати «Ҳар ки илм хонду амал накард, бад- он монад, ки гов ронду тухм наафшонд», масъалаи илм омӯхта, аз рӯи он амал накарданро ба миён гузошта, ин корро монанд ба он медонад, ки заминро шудгор кунеду тухм наафшонед. Саъдӣ бо ин ҳикमत дар асоси таҷрибаи зиндагӣ аз ягонагии таҷрибаву амал сухан мегӯяд. Навоӣ низ ҳамин фикрро таъйид карда, илм омӯхта амал накарданро ба тухм пошида ҳосил набардоштан шабеҳ донистааст. Чунонки мебинем, ташбеҳҳои Саъдию Навоӣ якхелаанд. Вале дар тарзи баёни Навоӣ тағйире ҳис карда мешавад. Дар асл ташбеҳкунандаи Саъдӣ (замин шудгор кардану тухм напошидан) аз ташбеҳкунандаи Навоӣ (тухм пошидану ҳосил набардоштан) дида дақиқтару воқеитар аст. Яъне, гурези Навоӣ аз асли тасвири Саъдӣ бо ҳадаф ва эҷодкорона анҷом гирифтааст.

Мавзӯи ростиву ростгӯӣ аз масъалаҳои муҳими таълимоти ахлоқии гузаштагонӣ мо маҳсуб мешавад, ки сарчашмаи қуръонӣ дорад. Ин масъала барои Саъдӣ низ арзиши маҳсус дошта, дар «Гулистон»-у «Бӯстон» ҷойгоҳи хос дорад. Саъдӣ дар боби охири «Гулистон» ҳикмати зерро меоварад: «Дурӯғ гуфтан ба зарбати шамшер монад, ки агар низ

чарохат дуруст шавад, нишон бимонад, чун бародарони Юсуф, ки ба дурӯғгӯй мавсум шудаанд, бо рост гуфтани эшон эътимод намонд».

(Ояти Қуръон аст, ки-М.Ж.) Қола бал саввалат лакум анфусакум амран» (тарчумааш: (Яъқуб) гуфт: балки нафсҳои шумо ин корро биорост):

Якero, ки одат бувад ростӣ,  
Хатое равад, даргузаранд аз ӯ,  
В-агар номвар шуд ба қавли дурӯғ,  
Дигар рост бовар надоранд аз ӯ [28, 207-208].

Ба ин мавзӯъ ва маънии зиёд таваҷҷӯҳ қардани Алишери Навоӣ реша дар таҷрибаи маънавии саромадони шеърӯ адаби дарӣ, аз ҷумла таълимоти ахлоқии Саъдӣ дорад. Навоӣ фармудааст:

Ҳар кишининг ким сӯзи ялғон эса,  
Айлама бовар неча ким чин деса [18, 84].

Мазмуни байт: Ҳар касе ки дурӯғгӯй аст, бовар макун, харчанд рост мегӯяд.

Масъалаи ростӣ ва ростқавлӣ яке аз мавзӯҳои муҳими эҷодиёти Навоӣ буда, байти зерини ӯ низ ба ҳикмати Саъдӣ хеле наздик мебошад:

Кимки, ӯзи айлади ёлғон сӯзин,  
Кизб дер эл, чин деса, қолғон сӯзин [18, 42].

Мазмуни байт: Ҳар кӣ худ дурӯғгӯй аст, минбаъд рост гӯяд ҳам, мардум кизб гумон мекунанд.

Ин байт на фақат аз ҷиҳати мазмун, балки бо тарзи ифода низ ба гуфтаи Саъдӣ қаробати зиёд дорад.

Навоӣ байти дигаре дорад ба ин мазмун: Шоҳ агар хоҳад, ки подшоҳӣ кунад, бояд ки аз сипоҳу лашкар ҷудо нашавад.

Шоҳ ишлар бўлса шоҳлик тилмоқ,  
Сипоҳидин керакмас айрилмоқ [18, 73].

Саъдӣ дар як ҳикояти «Гулистон» меоварад: «...Боре ба маҷлиси ӯ (яке аз мулуки Аҷам- М.Ж.) китоби «Шоҳнома» мехонданд дар мамлакати Заҳҳок ба аҳди Фаридун. Вазир маликро пурсид:

- Ҳеч тавон донистан, ки Фаридун, ки ганҷу мулку хишам надошт, чӣ гуна бар ӯ мамлакат муқаррар шуд?

Гуфт:

- Ончунонки шунидӣ, халқе бар ӯ ба таассуб гирд омаданд ва тақвият карданд, то подшоҳӣ ёфт.

Вазир гуфт:

- Эӣ малик, чун гирд омадани халқе мӯчиби подшоҳист, ту мар халқро парешон барои чӣ мекунӣ? Магар сари подшоҳӣ кардан надорӣ?

Ҳамон бех, ки лашкар ба чон парварӣ,

Ки султон ба лашкар кунад сарварӣ.

Малик гуфт:

-Мӯчиби гирд омадани сипоҳу раият чӣ бошад?

Гуфт:

- Подшоҳро карам бояд, то бар ӯ гирд оянд ва раҳмат то дар паноҳи давлаташ эмин нишинад ва туро ин ҳар ду асло чибиллат нест...» [28, 23-24].

Чунонки аз ҳикоят ва байти хулосавии Саъдӣ бармеояд, миёни гуфтаи Навоӣ ва ин ҳикояту байти хулосавӣ қаробати саҳти маънавӣ барҷост ва ин ҳодисаи тасодуфӣ ҳам нест. Навоӣ дар чандин ҷо аз ихлосу иродаташ ба Саъдӣ ёд мекунад ва ҳеч тасаввур намешавад, ки вай мутолиаи комиле бар матни осори Саъдӣ, аз ҷумла «Гулистон» надошта бошад. Мазмуни байти боло ва тарзи гузориши масъала бори дигар бар бардошти оқилона ва огоҳона ва эҷодкоронаи Навоӣ аз осори пурҳикмати Саъдӣ гувоҳӣ медиҳад.

Дар мавриди ҳикоят ва байти Саъдӣ, ки иқтибос шуд ва аз мазмуни байти Навоӣ боз метавон афзуд, ки агар Саъдӣ сабаби сарвари султонро дар лашкар дида бошад, Навоӣ, ки ин ҳолатро дар амалияи



давлатдориаш бевосита санчидааст, масъаларо ба таври қатъӣ ва воқеӣ ба миён гузошта, пайванди шоҳро бо лашкар аз воситаҳои устувори давлат ва осоиши раият медонад. Дар ин мисол ва бисёр байту ҳикоятҳои дигар таъсири Саъдӣ бар Навоӣ ошкор аст.

Дар боби сеюми «Гулистон» - «Дар фазилати қаноат» Саъдӣ ба сарнавишти гуруснае талмеҳ мезанад, ки дар биёбоне ҳамени пур аз марворид меёбаду онро гандумбирён мепиндорад. Роҳ гум карда, аз зод чизе бар ӯ намонда ва «дил бар ҳалок ниҳода» ва ногоҳ кисае пури марворид меёбаду мепиндорад, ки гандумбирён аст. Мард меандешад: «...Ҳаргиз он завқу шодӣ фаромӯш накунам, ки пиндоштам гандумбирён аст, боз он талхию навмедӣ, ки бидонистам марворид аст:

Дар биёбони хушку реғи равон,  
Ташнаро дар даҳон чи дур, чи садаф.  
Марди бетӯша, к-уфтод аз пой,  
Бар камарбанди ӯ чи зар, чи хазаф» [28, 103].

Навоӣ низ дар ин маънӣ байте дорад, ки мазмунаш ба гуфтаи Саъдӣ монанд аст. Албатта, ин ҷо набояд сухан аз сирқат равад, балки таворуди афкор низ нест. Навоӣ бе ҳеҷ муболиға аз осори Саъдӣ, минҷумла аз байте ҳамчун василаи илҳом истифода карда, маънӣ бардоштааст. Байти Навоӣ ин аст:

Топса киши бодия ичра зулол,  
Олтун аёғ қайдау, синғон сафол [18, 61].

Мазмуни байт: Кас дар биёбон оби зулол ёбад, ҷоми заррин кучову сафоли шикаста.

Саъдӣ дар зимни ҳикояте нақӯӣ ба бадонро ситам бар ҷони некон дониста, дар ин боб тамсиле низ меоварад:

Тарахҳум бар паланги тездандон,  
Ситамкорӣ бувад бар гӯсфандон [118, 249].

Навой низ ҳамин маъниро ба тариқи зайл ифода кардааст: «Ёмонларға лутфу карам, яхшиларға мужиби зарар ва аламдур» [18, 32]. Мазмуни ҳикмат: Ба бадон лутфу карам, мучиби зарару алами некон аст.

Дар заминаи он чи дар боби таъсири Саъдӣ ба адабиёти ўзбек, аз ҷумла эҷодиёти Навоӣ гуфта шуд, метавон дар бораи яке аз шаклҳои робитаи адабиёти тоҷикону ўзбекон – баҳрагирӣ ё худ истифодаи мазмун ва оҳанги осори саромадони адабиёти форсии тоҷикӣ ба адабиёти ўзбек ба таври густурда ва дақиқ сухан кард. Ин ҳодиса дар адабиёти тоҷику ўзбек бисёр маъмул буда, таҳқиқи паҳлуҳои нави он барои таърихи адабиёти ҳар ду халқ муҳим ва арзишманд аст.

Дар боби пайравӣ ва истиқболи Навоӣ аз осори Саъдӣ метавон афзуд, ки ба забони дигар, яъне турки ўзбекӣ ифода кардани, мазмуну мундариҷаи адабиёти дигар барои Навоӣ ҳамчун «санади эҷодӣ» [105, 325] шинохта шуда будааст.

Он чи ки Навоӣ аз Саъдӣ баҳра бурдааст, ин тарҷума ё тақлиди осори Саъдӣ нест. Вале ба забони модариаш баён кардани ин андешаҳои Саъдӣ аз тарафи Навоӣ санади вуруди адабиёти тоҷик, аз ҷумла шеърӣ Саъдӣ ба адабиёти халқи ўзбек аст, ки худ санади қатъии пайванди адабиёт ба ҳисоб меравад. Таҷрибаи Навоӣ дар ин замина ба мо иҷозат медиҳад, ки дар бораи пайравии асили эҷодкорона ва ҳам тақлиди муқаррарӣ сухан гӯем.

Мо медонем, ки «Гулистон» ва «Бӯстон»-и Саъдӣ «як давраи комил аз ҳикмати амалӣ»-ро [40, 15] фаро мегирад. Саъдӣ тавонист, ки илми сиёсат ва ахлоқ ва тадбири манзилро дар ин ду асар ва ба дилкаштарин иборат дароварад. Саъдӣ дар ин асарҳо доруи талхи насихатро ба шахди зарофат баромехтааст, то таъби мулук аз давлати қабул маҳрум намонад» [28, 17]. Ба қавли Муҳаммад Алии Фурӯғӣ: «инсоф ин аст, ки «Бӯстон»-у «Гулистон»-ро ҳар чи муқаррар бихонед, агар андаке завқ бошад, маломат даст намедиҳад. Ҳеч касе ба андозаи Саъдӣ подшоҳон ва

соҳибони иқтидорро ба ҳусни сиёсат ва додгарӣ ва раиятпарварӣ даъват накарда ва зарурати ин амрро монанди ӯ равшан ва мубарҳан насохтааст. Аз сойири нуқоти кишвардорӣ низ ғафлат наварзида ва мардуми дигарро ҳам аз ҳар синф ва табақа аз амиру вазиру лашкарӣ ва кишвариву забардаст ва зердаст ва тавоно ва нотавон, дарвеш ва тавонгар ва зоҳид ва динпарвар ва ориф ва косиб ва тоҷир ва ошиқ ва ринд ва маст ва охиратдӯст ва дунёпараст, ҳамаро ба вазоифи худашон огоҳ намуда ва ҳеҷ дақиқае аз масолах ва мафосидро фурӯ нагузоштааст» [40, 15]. Навоӣ ҳам дар «Маҳбуб-ул-қулуб» ва ҳам дар осори ҷудоғонааш ба ҳамин маслаки ҳунарии Саъдӣ пайравӣ карда, роҳи ҳоси эҷодиашро дар шиноҳти воқеияти зиндагӣ муайян кардааст.

Ба ин тариқ, танҳо аз мушоҳидаи баъзе намунаҳои ҳикматҳои дар боло овардашудаи Навоӣ ва муқоисаи онҳо бо намунаҳое аз «Гулистон»-и Саъдӣ ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки Навоӣ чун шахсияти тавоноии замони худ аз афқору андешаи суҳанварони мо ҳамчун яке аз манбаъҳои муҳими эҷодиёташ истифода бурда, бисёре аз ҳикматҳои ононро гоҳе айнан ва гоҳе бо дигаргунӣ ба хонандагони ҳамзабонаш пешниҳод намудааст. Ин ҷо зикри андешаи донишманди ўзбек (ба миллат тоҷик) Начмиддин Комилов шояд ҳулосаҳои моро нисбати таъсирпазарию адабиёту ҳалқи ўзбек аз осори Саъдӣ боз бештар тақвият бахшанд «Шайх Саъдийнинг бебаҳо асари «Гулистон» ўзбек тилига турт марта таржима қилинган..., лекин у оригиналда ҳам ўзбеклар орасида машҳур булган, унинг ҳикматлари, ҳикоялари эл орасига сингиб кетган эди. Бу китоб инқилобгача мактаб ва мадрасаларда алоҳида дарслик сифатида ўқитилган, одамийликдан, турмуш сабоқларидан таълим берган. Лекин у қуруқ дидактик ахлоқ китоби эмас, балки юксак адабиёт намунаси, саъдиёна шеърят ва ҳикоятлар, ҳикматлар мажмуи» [103, 30]. Ин ҳолат ва бисёр санадҳои дигар моро ба ҳулосае меоварад, ки адабиёти форсии тоҷикӣ барои адибони ўзбек ва намояндагони он, аз ҷумла барои Навоӣ ҳамчун сарчашмаи афқору андеша ва манбаи илҳом

хидмат кардааст. Ба ифодаи дигар, робитаҳои адабиёти тоҷику ўзбек босамар ва таърихӣ буда, бешак, нақши адабиёти форсии тоҷикӣ дар ташаккул ва пешрафти адабиёти ўзбек бузург аст.

## **Фасли 2.2. Баҳрабардориҳои Бобур аз Саъдии Шерозӣ**

Аз чехраҳои адабиёти асрҳои XV – XVI - и ўзбек Бобур, Турдӣ, Машрабро метавон ном бурд, ки онҳо дар таърихи пайвандҳои адабӣ ва фарҳангии халқҳои тоҷику ўзбек ҳиссагузори кардаанд ва эҷодиёти рангину ғании онҳо, монанди мероси гузаштагони худ дар пажӯҳиши мавзӯи сарчашмаи бозғатимод аст.

Заҳириддини Бобур (1483-1530) яке аз номвартарин намоёнҳои адабиёти асри XVI - и ўзбек буда, бо асарҳои илмию бадеии худ шӯҳрати зиёде ёфтааст. Вай низ чун Навоӣ дар олами адабиёти классикии форс-тоҷик касби камол карда, ба ганҷинаи беназири ин адабиёти қадима, ки ба сухани файласуфи номвари тоҷик Акбари Турсун «дар арзи вучуди тӯлонии хеш боре чанд ба дами ҳалокати таърихӣ расида, вале ҳамон қадар аз нав эҳё шудааст» [150, 204] ва аз тарафи дигар, ба гуфтаи муаллифони китоби «Таърихи адабиёти халқҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон» «Классическое наследие таджикского народа- творения Фирдоуси, Хайяма, Хафиза, Саади и других в течение ряда столетие являлось в известной мере общим не только для народов ироноязычной группы, но и для туркязычных народов Средней Азии» [98,4] буд. Бинобар ин, аҳли илму адаби турк ба ин забон ва ин адабиёт дилбастагии вижа доштанд.

Аз рӯи пажӯҳиши таърихнависон, аҳли илму адаби муосири Бобур ва аз навиштаҳои худи ӯ дар «Бобурнома», рисолаи «Мухтасар» ва пораҳои манзуму мансури боқимонда бармеояд, ки ӯ забони тоҷикиро ба мисли забони модарии худ ба таври аъло медонистааст. Ва инаш бисёр ҷолибу ёдмон аст, ки ӯ баъди бунёди давлати худ дар Ҳиндустон забони форсии тоҷикиро забони адабӣ ва давлатӣ гардонид ва бинобар ин,

забони мазкур, ки – «забони робитаи байни тамоми халқҳои Ҳиндустону Афғонистон ҳисоб меёфт» [123, 42-43] ва ба воситаи ин забон мактубҳо ва фармонҳои давлатӣ иншо шуда ба шаҳру вилоятҳои тобеъ фиристонида мешуд.

Масъалаи чараёни зиндагӣ ва баррасии асарҳои ӯ дар рисолаву мақолаҳои адабиётшиносони ўзбек мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [62]. Мақсади мо то ҳадди имкон муносибати Бобурро ба адабиёти классикии форс-тоҷик ва ба вижа осори Саъдӣ равшан намудан аст.

Аз осори боқимондаи Бобур пайдост, ки вай дар офаридану эҷоди ғазалҳои тоҷикӣ ҳунари хубе дошта, дар мавриди аз ягон рӯйдод ё воқеа ба ҳаяҷон омаданаҷ, бадоҳатан шеър мегуфтааст, ки зикри баъзе аз онҳо дар «Бобурнома» оварда шудааст. Аз ин рӯ, «Бобурнома» ҳамчун асари таърихӣ ёддошти доир ба рӯзгор ва осори шоирони нимаи дуюми асри XV ва ибтидои асри XVI - и тоҷику ўзбек маводи ҷолиб медиҳад. У. Каримов зикр мекунад, ки “Дар “Бобурнома” дар бораи шарҳи аҳволу ашъори зиёда аз 40 нафар аҳли адабу санъат маълумот ҳаст, ки бидуни фаъолияти эҷодии онҳо адабиёти аввалҳои асри XVI тоҷикро тасаввур намудан мумкин нест. Бобур дар бораи тарҷумаи ҳоли фаъолияти адабии ин 40 нафар ҳеҷ гоҳ маълумоти нисбатан ҳам пурра намедиҳад. Бо вучуди ин, маълумоти Бобур яқоя бо маълумоти муаллифони сарчашмаҳои дигар ба монанди Навоӣ, Фаҳрии Ҳиротӣ, Ҳакимшоҳи Қазвинӣ, Хондамир ва Соммирзои Сафавӣ дар барқарор сохтани тарҷумаи ҳоли илмӣ ва моҳияти эҷодии адибон аҳамияти бузург дорад” [192, 49].

Доир ба таърихшиносии Бобур ба адабиёти тоҷику форс маводи дақиқ дар даст надорем. Вале аз таърихи баъзе офаридаҳои ӯ пайдост, ки вай аз овони хурдсолӣ ба осори классикони ин адабиётшиносии комиле дошта, эҷодиёти онҳоро бо шавқу рағбати беандоза хонда будааст. Ин буд, ки нахустин шарораҳои дили маҳзуни шоҳзода ба туғён омада, бо хондани пайвастаи ашъори классикону маҳорати фитрӣ ва фаросати

шоирона ба ҳам даромехта, ғазали нахустини ӯ эҳё шуд, ки он ба забони тоҷикӣ буда, ба санаи 905 ҳиҷрӣ- 1499-и мелодӣ рост меояд. Аз рӯи қайди худи ӯ маълум мешавад, ки онро дар шаҳри Хучанд гуфта будааст: «Ойша Султонбегим ном духтари Султон Аҳмад Мирзо, ки дар замони ҳаёти падар ва ам ба ман номзад карда буданд, ба Хучанд омада буд. Дар он маҳалҳо ягон байт аз форсӣ мегуфтам ва ин байтро он ҷо гуфтам»

Ҳеч кас чун ман харобу ошиқу расво мабод,

Ҳеч маҳбубе чу ту бераҳму бепарво мабод [3, 49].

Мутассифона, давоми байтҳо, яъне матни пурраи ғазал ба мо нарасидааст, вале аз ин байт ҳам ба хулосае омадан мумкин аст, ки Бобур ғазали худро дар зери таъсири ғазали Хоҷа Ҳофиз эҷод кардааст, ки батамом мазмуну моҳияти ошиқона дорад. Инак, ду байти ғазали Хоҷа Ҳофиз:

Танат ба нози табибон ниёзманд мабод!

Вучуди нозукат озурдаи газанд мабод!

Саломати ҳама офоқ дар саломатии туст,

Ба ҳеч ориза шахси ту дардманд мабод [165, 72-73]!

Дар ин ҷо албатта доир ба ғазали мазкури Бобур ва Хоҷа Ҳофиз, ки аз ҷиҳати бадеият ва тарзи нигориш, образ ва рӯҳ ба ҳам марбутанд, чизе гуфта наметавонем. Зеро ки бе матни комили ғазали Бобур аз хусуси он сухан рондан ва баҳс кардан нашояд. Ва танҳо барои мо ҳаминаш аён аст, ки Бобур аз он ғазали Ҳофиз ба таври васеъ истифода бурданаш ҳис мешавад.

Вай дар «Бобурнома», рисолаи «Мухтасар» ашъори классикони адабиёти форс-тоҷикро фаровон истифода бурда, ба ин ё он муносибате ба эҷодиёти онҳо дахл кардааст. Аҳрор Мухторов дар мақолаи худ оид ба ин паҳлуи зиндагиномаи Бобур тавачҷӯх намуда, зикр кардааст, ки «Он активно изучал труды предшественников и восточную поэзию. Именно в стихах мастеров пера Бабур черпал сила и мужество. Когда

читаеш «Бабурнаме», создается впечатление, что он буквально жил стихами... Свидетельством тому и те стихи, которые Бабур оставил на камнях в Матче» [196, 28].

Дар «Бобурнома» санаи воқеаҳои соли 1501-1502-ро қайд намуда, дар деҳаи Оббурдони ноҳияи Мастчоҳ рӯи санги сари чашмае се байти Саъдии Шерозиро ҳаққокӣ намудааст, ки дар ин бора менависад: «...Масчонинг қуйниғи кенти Оббурдондур. Бу Оббурдондин қуйироқ бир чашма тушубтур, бу чашма бошида мазори дур. Қуйи Палғарға тааллуқдур. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидағи тошида қазиб, бу уч байтни сабт этим»

Шунидам, ки Қамшеди фаррухсиришт

Ба сарчашмае ба санге навишт.

«Бар ин чашма чун мо бисе дам заданд,

Бирафтанд то чашм барҳам заданд.

Гирифтем олам ба мардиву зӯр,

Валекин набурдем бо худ ба гӯр [3, 118-119].

А.Мухторов ҳамчунин дар бораи сафарҳои дигари Бобур низ андеша баён намуда истода, оид ба масъалаи «Тахти Бобур», ки дар деҳаи Овҷии Хучанд гузоштааст, менависад, ки «Сохранились не только его на камнях, о которых уже много написано, но и место, где останавливался Бабур, отмеченное довольно большой, плоской глыбой камни по дороге в кишлак Аучи, известной у местного населения под названием «Тахти Бобур». На протяжении более чем 450 лет из уст в уста передается народная легенда о том, что здесь когда-то останавливался Бабур. Это камень –памятник Бабуру» [196, 28].

Аз ин кори Бобур ду нуқтаро махсусан қайд кардан зарур аст:

1.Маълум мешавад, ки Бобур ба эҷодиёти Саъдии Шерозӣ аз наздик шиносӣ дошта, аз девони ғазалиёт ва асарҳои безаволи ӯ «Гулистон», «Бӯстон», ба хубӣ хабардор буда, пайваста онҳоро мавриди мутоила қарор додааст, ки инро дар рисолаи «Мухтасар» ҳангоми

баёни баҳри мутақориб ва дигар вазнҳо ба таври равшан мушоҳида мекунем: «...Бу вазнда устодлар аглаб маснавий айтибтурлар ул жумладин Шайх Саъдий Шерозийнинг «Бӯстон» - и дур, Фирдавсининг «Шоҳнома»-си ва Шайх Низомийнинг «Искандарнома»- си ва Хожа Хусравнинг «Оинаи Искандарий»-си ва Мавлоно Абдурахмони Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий»- си ва Мир Алишер Навоийнинг «Сади Искандарий»-си ва Абдулло Ҳотифийнинг «Темурнома» ва Салмон Соважий «Фироқнома»-си, панду насихату мавъаза бобида Шайх Саъдининг «Бӯстон»-ига маълум эмаским оламда бўлғай. Нечукким ўзи дебтур:

Суханҳои Саъдӣ мисол асту панд,  
Ба кор оядат гар шавӣ корбанд.  
Дареғ аст аз ў рӯй бартофтан,  
К-аз ў рӯи давлат тавон ёфтан [5, 119].

Таъкиди Бобур дар охири гуфтаҳояш ва далел овардани ин ду байт аз хусуси ҷойгоҳи андешаҳои панду насихати Саъдӣ дар осори Бобур касро ба олами андешаҳо меафканад. Гузашта аз ин Бобур дар поёнтар боз ба Саъдӣ рӯй оварда, аз боби аввали «Бӯстон» чилу чаҳор байтро барои тасдиқи мушоҳидаву андешаҳояш меоварад.

«Аввалги бобида подшоҳлар насойихида мундоқ дебтур:

Шунидам, ки дар вақти назъи равон,  
Ба Ҳурмуз чунин гуфт Нӯшервон,  
Ки «хотирнигаҳдори дарвеш бош,  
На дар банди осоиши хеш бош.  
Наёсояд андар диёри ту кас,  
Чу осоиши хеш хоҳиву бас...[5,119-121].

Албатта, аз ин асари безавол ва ба вижа боби аввали он, ки насихат ба подшоҳ аст, пораи бузургро интиҳоб намудани Бобур сабаб дорад. Зеро ба сухани файласуфи шодравони тоҷик Нозирҷон Арабзода «Саъдӣ дар таърихи тамаддуни ҷаҳонӣ на танҳо чун шоири соҳибэъҷоз ва устоди



моҳири наср, балки ҳамчун мутафаккири носеҳ дохил шудааст. ӯ ҳамчун мутафаккири борикбин, муаллими ахлоқ ва инсондӯсти бузург машҳур буда, бо ин саҳми худ дар адабиёти тоҷику форс ва адабиёти халқҳои бародар саҳифаи нав кӯшодааст» [108, 10]. Пайдост, ки девони ғазалиёт ва ин шоҳасари Саъдӣ ҳамнафасу ҳамсафари Бобур буда, дар тӯли тамоми сафарҳои ӯ ҳамроҳ бо худ доштааст. Ва баъзан аз рӯи ин панду андарзҳои Саъдӣ амал намудааст, ки ба ин гувоҳии таърихнависон ва аҳли илму адаби замони ӯ шаҳодат медиҳанд.

2. Далели ҷонпайвандии Бобур ба ашъори Саъдӣ боз дар ҳамон байтҳои санги сари сарчашма навиштаи ӯ гувоҳӣ ҳоланд. Фаросати шоирона ва меҳри беандоза ба осори Саъдӣ ба Бобур даст додааст, ки дар чунин макони ба ҳамин байт созгор, ки як навъ ба ҳамон вазъияту аҳволи Бобур ишора шудааст. Ё худ дар «Бобурнома» аз хусуси вазъияти шоҳони замонаш сухан ронда, байтҳои Саъдиро барои исботи мушоҳидаву мулоҳизоти худ мисол овардааст:

«Ажирда эканда Султон Маҳмуд Мирзонинг Хонзода бегимдин бўлган қизиниким, бурун Жаҳонгир Мирзолар тиригида кӯл эдилар, Жаҳонгир Мирзоға никоҳ бўлди. Ушбу аснода Боқибек манга каррот ва маррот айтур эдиким, бир вилоятға икки подшоҳ ва бир черикка икки мирсипоҳ мужиби тафриқа ва вайронлиқ ва сабаби фитна ва паришон лиқдур. Нечукким, дебтурлар:

Даҳ дарвеше дар гилеме бихусбанд,

Ду подшоҳ дар иқлиме нағунчанд.

Ним нон гар хӯрад марди худой,

Базми дарвешон кунад ними дигар.

Мулки иқлиме бигирад подшоҳ,

Ҳамчунин дарбанд иқлими дигар [2, 144].

Ё ин ки «Бу ғариб (яъне Бобур-Ж.М.) амр эди, ҳаргиз подшоҳлиқта ширкат эшитилган эмас. Шайх Саъдий сӯзининг мазмунини хилофи воқеа бўлди: Ничукким, «Гулистон»- да келтурубтур: «Даҳ дарвеш дар

гилеме бихуспанд ва ду подшоҳ дар иқлиме нағунчанд» [2, 213]. Ин хел мисолҳоро, ки дар «Бобурнома» ва рисолаи «Мухтасар» ба таври фаровон овардааст, боз давом додан ва болои онҳо андеша рондан мумкин буд, вале он чиро овардем, худ масъаларо равшан месозад.

Гузашта аз ин, дар рушду камоли шоирии Бобур, ба ғайр аз Саъдӣ дигар шоирони адабиёти классикии форсии тоҷикӣ низ бо эҷодиёту ашъори беназири худ ҳиссагузорӣ кардаанд. Дар асарҳои Бобур ба таври фаровон аз эҷодиёти Устод Рӯдакӣ, Ҳаким Фирдавсӣ, Камоли Исфahонӣ, Анварӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Саъдӣ, Хаём, Ҳасани Деҳлавӣ, Ҳофиз, Салмони Соваҷӣ, Сайфии Бухорӣ, Ҳилолӣ, Осафӣ, Ҳотифӣ, Мавлоно Ҷомӣ, Биноӣ порчаҳои марғубро дучор мешавем, ки аз ин ё он паҳлу андешаҳои Бобурро боз ҳам нирӯмандтар сохтаанд. Боз як ҷиҳати ҷолиби диққати истифодаи Бобур аз асарҳои адибони тоҷик дар он аст, ки вай зимни истифодабарӣ доир ба ин ё он вижагии осори адибони тоҷику форс бамаврид маълумотҳои муҳим дода, бо ҳамин хонандагони туркизабонро ба ин ё он ҷиҳати осор ва рӯзгори онҳо шинос менамояд.

## БОБИ 3. МАҚОМИ ТАРЧУМАҲОИ ЁЗБЕКИИ ОСОРИ САЪДИ ДАР ТАҲАВВУЛИ АДАБИЁТИ ЁЗБЕК

### Фасли 3.1. Мақоми осори классикони адабиёти форсии тоҷикӣ дар таҳаввули адабиёти ёзбеки асрҳои XVI-XIX

Дақиқ шинохтан ва мушаххасу равшан намудани хусусиятҳои таҳаввули адабиёти ёзбек дар асрҳои XVI-XIX ба муайян кардани баъзе пахлуҳо ва масъалаҳои саҳифаҳои таърихи равобити адабии тоҷикону ёзбекон саҳт пайванд меҳӯрад. Беш аз ин, таҳаввулоти адабии ин давраи адабиёти ёзбек бо тағйиротҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, ки дар Хуросон ва Мовароуннаҳр ба вуқӯъ омад, робитаи ногустанӣ дорад. Адабиёти ёзбек дар масири баъдии пешрафт, ҳоса баъди асри XVI бояд миннатдори ҳокимони туркнажод менамояд, ки аз замони Қарахониён ва баъд дар Осиёи Миёна, на фақат ҳукумати сиёсии туркҳоро барқарор ва тақвият бахшидаанд, балки тадриҷан ба пайдоиш, ташаккул ва рушди адабиёту забони ёзбекӣ низ мусоидат намудааст.

Барои он ки заминаҳо ва равишҳои таҳаввули ин адабиётро ба тарзи воқеӣ муайян ва арзёбӣ кунем, як нигоҳи мухтасарро ба масоҳати таърихии сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангии муносибатҳо, ва робитаҳои тоҷикону ёзбекон муҳим медонем. Маълум аст, ки ҳарчанд давлати подшоҳони Сомонӣ дар интиҳои қарни X мелодӣ ба дасти туркони Қарахонӣ шикаста шуда ва баъд аз он дар Мовароуннаҳр дар тӯли ҳазор сол дигар ягон давлати тоҷикон арзи вуҷуд накардааст, аммо забон ва адабиёти форсии тоҷикӣ, ҳамчунон побарҷо, дар ривоч ва раванқ буд.

Мовароуннаҳр дар давоми қариб ҳазор соли салтанати туркон қаламрави забони тоҷикӣ, ҳоса маҳди шеърӯ адаби ин забон боқӣ монд. Забони тоҷикӣ дар ин ҷо, ба ғайр аз он ки забони илм, адабиёт ва таълиму тарбият буд, забони расмӣ корғузори давлатӣ низ буд ва амалан, ин ҳолат то шикасти охири амири манғитӣ - Олимхон идома дошт. То ибтидои асри XX сулолаҳои ҳукмрони турк - Қарахониён ё Оли

Афросиёб, Темуриён, Шайбониён, Аштархониён ва Манғитиён, ки яке аз паси дигаре ҳокимият кард, на танҳо ба безътибор ва танг кардани забони тоҷикӣ ва ба сари қор овардани забони туркӣ сайъ намекарданд, балки, баръакс, ба ривочу раванқ ва тавсияи доираи истифодаи забони тоҷикӣ мусоидат менамуданд, ки на фақат заминаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, балки фарҳангию маърифатӣ низ доштааст.

Дар мадориси дар олами ислом машҳури Самарқанду Бухоро- ин ду шаҳри марказии Мовароуннаҳр ва дигар мароқизи фарҳангию адабӣ таълим ба забони форсии тоҷикӣ сурат мегирифтааст. Бинобар ин, ҳар яке аз аҳолии туркии Моваруннаҳр, ки дар мадраса ё берун аз он таълим гирифта, аҳли савод ва маърифат мегардид, забони тоҷикиро аз бар мекардаст. Омӯхтан ва дониستاني илму маърифат ва ошноӣ ба шеърӯ адабро туркон бидуни забони тоҷикӣ тасаввур намекарданд. Ба ин восита онҳо бо шеърӯ адаби форсии тоҷикӣ унс гирифта, дар чараёни зухур, ва раванқи он иштирок мекарданд. Ҳарчанд ин адабиётро асосан, намояндагони халқи тоҷик эҷод кардаанд ва ба он рушд бахшидаанд, аммо дар он то ҳадде адибони туркнаҷод низ иштирок карда ва сахм гирифтаанд. Иштирок ва сахми туркон дар шеър ва адаби тоҷикӣ ҳодисаи давраҳои сонӣ набуда, ҳанӯз аз аввалҳои қарни ёздаҳуми мелодӣ, аз замони барқарор гардидани давлати туркони Қарахонӣ оғоз гардида, то аввали асри ХХ давом кардааст.

Дар тӯли тақрибан, нӯҳсад сол аз ҷумлаи аҳли савод ва маърифати қавмҳои турки маскуни Мовароуннаҳр, онҳое, ки бо шеър ва адаб алоқа пайдо кардаанд, аз қасони оддӣ то арбоби давлат ва хону султонҳо - ҳама ба форсии тоҷикӣ эҷод кардаанд. Танҳо як қисми қасми онҳо, баробари форсии тоҷикӣ, ба забони модарии туркии худ низ мурочиат намудаанд ва қасми беш дар он осори адабӣ ба вучуд овардаанд. Шояд ҳама гуна вазъият ба Алишери Навоӣ таъсири рӯҳӣ гузошта буд, ки дар «Муҳокамат-ул-луғатайн» бо сӯзу гудоз ва афсӯси амиқе навишта буд:

«Аммо бек ва мирзодаҳои хуштабъ ва поктабъони соҳибзеҳн ва озодагони қавми турк, чунонки лозим аст, асбоби иштиғолро ораста ва чунон натиҷаи табъе нишон дода натавонистаанд, ки аз он умеди хушгӯӣ доштан мумкин бошад. Турфа ин аст, ки ба тарғибу талқин ва эҳсону таҳсини чунин подшоҳи суҳандон мутобиқат ва мувофиқатро фаромӯш намуда, ҷодаи нофармонӣ ва залолатро пеш гирифта, аксар, балки ҳама ба форсӣ моил ва дар он забон ба назм қоил гардидаанд» [167, 167].

Навоӣ аввал касе буд, ки бо як кӯшиш ва қуввати фавқулодае ба кори илмӣ ва адабӣ машғул шуд ва саҳифаи аввали дурахшону пурфайзи назми классикии туркиро боз кард ва шоирони баъди ҳудашро бо ин роҳ хидоят намуд. Навоӣ барои пешрафти адабиёти туркии ўзбекӣ, ҳарчи аз дасташ омад, кард. Шеърҳо навишт, ба шоирон роҳнамоӣ кард, доир ба назарияи шеър асарҳои роҳнамо таълиф намуд, ки «Мизон-ул-авзон» аз ҷумлаи он буд. Зиёда аз ин, ҳатто бо фармони Ҳусайн Бойқаро шоирони замонаашро ба гуфтани шеър ба забони модариашон ташвиқ кард. Навоӣ бо ин кор тадқиқи адабиёти туркии ўзбекиро замонат дод. Дар ҳамин давра, адабиёти тоҷикию туркӣ арзи ҳастӣ кард, ки минбаъд яке аз омилҳои ташаккул ва пешрафти адабиёти ўзбекӣ гардид. Дузабонӣ дар ибтидо ҳоси шоирон ва адабиёти ўзбек буд. Ба таъйиди адабиётшинос Садри Саъдӣ: «то охири қарни ҳаҷдаҳум шоирони тоҷик, ба истиснои Нодир, ба туркӣ ё ўзбекӣ намунаҳои ашъоре эҷод накардаанд, агарчи баъзе аз онҳо, бо эҳтимоли қавӣ, ин забонро медонистанд. Туркигӯии шоирони тоҷик танҳо дар нимаи аввали қарни XIX ва он ҳам дар шарқи Мовароуннаҳр дар минтақаи Фарғона, ки он ҷо мардуми туркзабон бисёр шуда буданд, эҷод гардид» [134, 23].

Ҷангу низоъҳои зиёди сулолаҳои Темуриёну Шайбониён ва Сафавиён, агар дар ибтидо боиси парешонии қувваҳои эҷодӣ шуда бошад ҳам, тадриҷан бо афзудани нуфузи Шайбониён дар қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр то ҷое барои нашъу нумӯи пешрафти адабиёти

ӯзбек мусоидат карданд. Дар ин давра? пайвандҳои адабии тоҷику ӯзбек ба сатҳи дигар расид, ки ин ҳодисаи адабӣ яке аз хусусиятҳои умдаи пешрафти адабиёти ӯзбекро дар ин давра муайян мекунад. Ба ифодаи И.С.Брагинский: «дар асри XVI таъсири мутақобилаи адабиёти тоҷик ва ӯзбек, аз ҷумла алоқаҳои шахсии адибони ҳар ду халқ ҷунон наздик мешаванд, ки амалан? ин адабиётҳоро ҷудо аз ҳам набояд омӯхт» [74,, 163]. Ба мушоҳидаи ин донишманд, мақоми адабиёти ӯзбек дар ин таъсиргузори зиёдтар будааст. Ин ақидаашро И.С.Брагинский ҷунон асоснок кардааст: «Дар соҳаи пайвандҳои адабӣ се адабиёт ба забонҳои арабӣ, форсӣ ва туркӣ аз асрҳои VII ва XVI сар карда, ҳамҷунонки ба назари мо менамояд, ҳокимияти адабӣ аз арабӣ (VII –IX) ба форсӣ (X–XIV), аммо баъд ба адабиёти туркзабон (аз асри XV Навоӣ, баъд Ғузулӣ ва дигарон) мегузарад» [74,,163]. Маҳз дар ҳамин давра, яъне баъди асри XVI дузабонии адибон ҳодисаи маъмулии адабӣ мешавад, ки барои ҳар ду адабиёт хос буда, дар адабиёти ӯзбек ин равиш зиёдтар густариш пайдо карда буд. Мундариҷа ва ғояву оҳангҳои ягона ва муштарак низ барои ҳар ду адабиёт ҳодисаи маъмулӣ буд. Вале он чи И.С.Брагинский дар бораи таъсиргузори сахми адабиёти ӯзбек ба адабиёти тоҷик меғӯяд, то ҷое муболиғае беш нест. Мо таъсири мутақобили ин ду адабиётро инкор карданӣ нестем, вале ҳақиқати мусаллам ин аст, ки дар ин ҷараёни таъсиргузори адабиёти тоҷик бештар аст. Бинобар ин, дар вақти муайян ва мушаххас намудани хусусиятҳои таҳаввулоти адабиёти ӯзбек дар асрҳои XVI-XIX аз воқеияти ҳаётии адабӣ ва робитаҳои таърихии фарҳангии ин ду халқ наметавон ҷашм пӯшид.

Ҷунонки ишора шуд, дузабонӣ дар асрҳои XVI-XIX аз хусусиятҳои умдаи пешрафти роҳи инкишофи адабиёти ӯзбек будааст. Донишманди тоҷик Муҳаммадҷон Шакурии Бухороӣ (М.Шукуров) ин равиши мусбатро дар таърихи адабиёти тоҷику ӯзбек ба мушоҳида гирифта, аз ҷумла навиштааст: «Зуллisonайнӣ ба ду забон - ба тоҷикию ӯзбекӣ (аз

чумла, ба тарзи ширу шакар) шеър гуфтан то асри XVI асосан, дар байни шоирони ўзбек ривоч ёфта буд, лекин пас аз ин дар адабиёти тоҷик ҳам то рафт вусъат гирифта, кор ба дараҷае расид, ки аз асри XVIII сар карда, эҷодиёти баъзе шоирон дар байни адабиёти тоҷик ва ўзбек муштарак аст. Аз чумла, дар худуди асри XIX эҷодиёти Махмур, Маъдан, Нодира ва ғайра, дар ибтидои асри XX эҷодиёти Анбар Отун, Аҷзӣ ва мисли инҳо ба адабиёти тоҷику ўзбек баробар тааллуқ дорад» [186, 55]. Зимнан бояд таъкид кард, ки баъзе аз ин шоирони зуллисонайн аслан, тоҷик буда, ҳамчунонки Мавлоно Ҳилолӣ «турк элидиндур» (Алишер Навоӣ), дар равнақи адабиёти тоҷик сахм бурдааст, дар пешрафти адабиёти ўзбек нақши муҳим бозидаанд.

Тағйироти сиёсии Мовароуннаҳру Хуросон аз асри XVI ва баъд аз заминасозии таҳаввулоти минбаъдаи адабиёти ўзбек гардид. Агар то ин давра робитаи адабии тоҷику ўзбек ё баръакс, фақат дар шакли фаъолияти шоирони дузабона, ки ба шоирони ўзбек хос буд, ба тоҷикӣ шеър гӯяд, минбаъд ҳодисаи баръакс, яъне ба ўзбекӣ шеър гуфтани шоирони тоҷик низ шоеъ шуд. Дар ин раванд шоироне пайдо шуданд, ки хидмати онҳо ба ду адабиёти тоҷику ўзбек баробар тааллуқ дорад. Масалан, хидматеро, ки Гулхании тоҷик барои тараққии адабиёти ўзбек кардааст, барои адабиёти тоҷик накардааст. Баръакс, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик «энг зӯр, уларнинг энг муҳим асарлари мана шу форс-тоҷик тилида ёзилган» [53, 6], яъне Ҳозик, назар ба адабиёти ўзбек, барои адабиёти тоҷик бештар хизмат кардааст. Ин ҷо масъалае ба миён меояд, ки тадқиқи он аз доираи мавзӯи рисолаи мо берун аст. Яъне муайян кардани нақши чунин шахсиятҳои адабӣ, ҷойгоҳи онҳо дар адабиёти ин ё он халқ барои аниқ кардани саҳифаҳои торики таърихи робитаҳои адабии ин ду халқ арзишманд аст.

Барои манзараҳои умумии таҳаввулоти адабиёти ўзбекро дар асрҳои XVI-XIX муайян намудан, сарчашмаҳо ва асарҳои таърихӣ, ки

дар фосилаи ин асрҳо навишта шудаанд, ёри бевосита мерасонанд. Масалан, вобаста ба вазъи адабиёти ўзбек дар асри XVI маълумоти сарчашмаҳои адабию таърихии мутамодии ин давр, ба хусус ду тарҷумаи «Маҷолис-ун-нафоис»-и Алишери Навоӣ, баъзе қисматҳои «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ, тазкираи «Тўҳфаи Сомӣ»-и Соммирзо, «Тазкират-уш-шуаро»-и Муҳаммади Мутрибӣ ва «Тўҳфат-ус-сурур»-и Дарвешалии Чангӣ арзиши хос дорад. Дар ин миён доир ба масъалаи зикршуда асарҳое, монанди «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ, «Тўҳфаи Сомӣ»-и Соммирзои Сафавӣ, «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ, «Музаккир-ул-аҳбоб»-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ маълумоти арзишманд додаанд. Аз маълумоти ин сарчашмаҳо, ба хусус «Музаккир-ул-аҳбоб»-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ ба хулоса омадан мумкин аст, ки дар асри XVI адабиёти ўзбекӣ дар ҳамон ҳавза ва равияҳои суннати маълум рушд ёфтааст.

Дар таърихи адабиёте, ки дар замони Шўравӣ доир ба адабиёти ин давра ва давраҳои баъд чоп шудаанд, адабиёти ўзбек ва намояндагони он бо роҳи сунъӣ, танҳо аз рӯи мансубияти ҷуғрофиёӣ аз ҳавзаҳои табиӣ адабиёти форсии тоҷикӣ берун кашида шудаанд. Ҳол он ки намояндагони адабиёти ўзбекии ин давра дар ҳамон мактаби адабие камол ёфтаанд, ки бо адабиёти тоҷик аз як рағу реша буд. Бинобар ин, дар раванди таҳаввулоти адабиёти ўзбеки асрҳои XVI-XIX таъсири равишҳои адабиёти тоҷик хеле зиёд буда, аз бисёр ҷиҳатҳо хусусиятҳои пешрафти ин адабиётро муайян мекунад. Дигар ин ки хоҳу ноҳок, мо маълумоти аниқро доир ба адабиёти ўзбекии ин давраҳо, аз сарчашмаҳои форсии тоҷикӣ пайдо карда метавонем. Масалан, аз ахборе, ки муаллифи «Музаккир-ул-аҳбоб» доир ба адабиёти аввали асри XVI меоварад, доир ба ҷараёни таҳаввулоти адабиёти ўзбекии ин давра баъзе хулосаҳо баровардан мумкин аст.



Аз ахбори Хоҷа Ҳасани Нисорӣ маълум мешавад, ки дар фазои адабии ин давр рӯҳи ягонаи чувтучӯҳои адабии байни намояндагони адабиёти ҳар ду халқ муштарак будааст. Нисорӣ дар «зикри салотини чингизӣ, ба монанди Шайбониҳон, Убайдуллоҳхон» ва «зикру аҳволи салотини чигатой, ҳамчун Бобур, Ҳумоюн, Комрон, Сулаймоншоҳ» бо самимият суҳан гуфта, вобаста ба ҳар давра исми шоиронро зикр мекунад. Вале ӯ тааллуқоти миллии ҳеҷ шоиреро ёд намекунад ва ин ҳодиса аз вочиботи шаръии он рӯзгор буд.

Вале сарнавишти ҳуди Нисорӣ, ки дар охириҳои нимаи дуюми асри XV дар Бухоро ба дунё омадааст, гувоҳи он аст, ки пайвандҳои адабиёти тоҷику ўзбек аз ибтидои асри XVI сар карда, ба маҷрои тозае ворид мешавад, ки минбаъд боз шахси яқуми адабиёти ўзбекӣ мусоидат менамояд.

Назар ба маълумотҳои таърихӣ «падарӣ ӯ **Подшоҳхоҷа** дар давраи салтанати Шайбониён садр буда, баъдтар дар вазифаи шайхулисом кор кардааст» [155, 23]. Подшоҳхоҷа ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеър гуфтааст ва ин шеърҳо дар шакли девон ҷоп шудаанд [206]. Ба қавли Нисорӣ Подшоҳхоҷа ба забони ўзбекӣ достонҳои «Лайлӣ ва Маҷнун» ва «Мақсади атвор»-ро низ навишта будааст. Ҷунонки мебинем, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар ҳонадони аҳли адаб ба дунё омадааст, ки ба ҳар ду забон шеър гуфтааст. Илова бар ин, назар ба шаҳодати сарҷашмаҳо, Нисорӣ аз файзи тарбияти Алишери Навоӣ низ баҳра бурдааст, ки худ онро дар тазкирааш ёд мекунад. Нисорӣ нақл мекунад, ки ҳазрати Мир вақте аз ӯ пурсидаанд, ки оё шеърҳои он касро аз ёд медонад? Нисорӣ матлаъи шеърро барои ҳазрати Мир аз ёд мекунад:

Эй Навоӣ, сен киму меҳробу масҷид истамок,

Қайдаким хублар оёгин қӯйса сен бошингни қӯй [155,22].

Сипас, Навоӣ илтифот карда, матлаи зеро ба забони форсии тоҷикӣ дар ҳаққи Нисорӣ қироат мекунад:

Чу дар кор дармонӣ, аз ҳар касе,

Ба рӯҳи чaxonбахши ман даррасӣ [155, 23].

Нисорӣ дар муҳити адабию фарҳангии тоҷикӣ парвариш ёфта, ба камол расидааст. Вале адабиёти ўзбекӣ, ки баъди Навоӣ дар қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон мақом пайдо мекард, ба фаъолиятҳои адабии Нисорӣ бетаъсир набуд. Тазкираи Нисорӣ гувоҳ аст, ки ӯ ба забони ўзбекӣ балад будааст ва ба шаҳодати сарчашмаҳо ба забони ўзбекӣ низ девони шеър доштааст [155, 24].

Нисорӣ дар эҷоди тазкираи «Музаккир-ул-аҳбоб», ки барои омӯхтани адабиёти нимаи аввали Мовароуннаҳру Хуросон сарчашмаи бебаҳост, ба сабки нигориши «Маҷолис-ун-нафоис»-и Алишери Навоӣ пайравӣ карда, то чое ишораҳои саҳеҳе доир ба равиш ва ҳолати равнақи адабиёти тоҷику ўзбеки ин давра дорад. Аз санъатҳое, ки Нисорӣ меоварад, дар ин давра низ ба ду забон шеър гуфтан шояд будааст. Нисорӣ доир ба 250 шоир маълумот дода, аз миёни ин гурӯҳҳоеро, ки ба ду забон-забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеър гуфтаанд, ҷудо кардааст.

Маълумоти Нисорӣ дар бораи намоёндагони адабиёти ўзбек Заҳириддин Муҳаммади Бобур, Мавлоно Маҷлисӣ, Подшоҳоча, ба ифодаи Б.Валихоҷаев, дар дигар сарчашмаҳои адабӣ дучор намешавад [155, 24]. Нисорӣ шоиронеро, ки ба ду забон- тоҷикию ўзбекӣ шеър гуфтаанд, ба таври ҷудогона ёд намудааст. Дар ин миён, вай Мавлоно Фазоӣ, Мавлоно Бақоӣ, Нодирбек барин шоироне, ки дар гуфтани шеър ба ҳар ду забон иқтидорманд будаанд, зикр карда, дар бораи онҳо маълумоти муфид медиҳад.

Бар асоси маълумоте, ки Нисорӣ меоварад, доир ба вазъи адабиёти ўзбекии ин давра баъзе хулосаҳои метавон баён кард:

- адабиёти ўзбек дар асри XVI асосан, дар таъба ба суннатҳои адабии мавҷуд, яъне арзишҳои адабие, ки ҳосил адабиёти форсу тоҷик аст,

равнақ ёфтааст, ки метавон осори Саъдӣ, Ҳофиз Камол, Ҷомӣ ва ғайраро номбар кард;

- дузабонӣ, яъне шеър гуфтан ба забонҳои тоҷикию ўзбекӣ низ хусусияти хоси адабиёт ва эҷодиёти шоирони ин адабиёт боқӣ мемонад;
- ҳамчунонки дар адабиёти тоҷикии ин давра гароиш ба ду сабки эҷод садои суннатӣ ва мураккаб ба мушоҳида мерасад, дар адабиёти ўзбек низ чунин равиш идома пайдо мекунад;
- дар така ба афкори адабии Бобур метавон хулоса кард, ки хусусияти эҷодиёти аксари шоирони ўзбеки ин давраро усули «баёни воқеини рост битилгай» [155, 25] ташкил медиҳад, ба назари мо яке аз заминаҳои ба адабиёти шифоҳӣ қаробат пайдо кардани адабиёти хаттии ўзбекӣ мебошад, ки намунаҳои зиёди онро дар осори Саъдии Шерозӣ дидан мумкин аст.

Муҳаққиқоне, ки дар замони Шӯравӣ доир ба адабиёти индавраинаи ўзбек тадқиқот бурдаанд, аз ҷумла, И.Э.Бертелс, А.Н.Болдырев, И.С.Брагинский, Б. Валихоҷаев, В.А.Абдуллоев ва дигарон, адабиёти индавраи ўзбекро низ табақабандӣ карда, дар ҳамин асос адабиётро ба адабиёти пешқадам ва иртиқоӣ тақсим кардаанд. Бо ҳамин далелҳо, масалан И.С.Брагинский, яке аз хусусиятҳои муҳими таҳаввулотии адабиёти ўзбекро дар «содагӣ, дастрасии забон ва қаробат ба адабиёти шифоҳӣ» [74, 165] мебинад ва меафзояд: «Убайдуллоҳони Шайбонӣ, ки ба ўзбекӣ менавишт (бо таҳаллуси Убайдӣ), шеърхояшро ба шеъри халқӣ, аз ҷумла «лапар»-и намуди «ёр-ёр», рубоӣҳои «туюғ», ки ба суҳанбозӣ асос ёфта буд, наздик карда буд» [74, 165]. Аксари муҳаққиқоне, ки доир ба адабиёти индавраинаи ўзбек суҳан гуфтаанд, оммафаҳм будани онро аз фазилатҳои он донистаанд. И.С.Брагинский аз тарафи шоири ўзбек Маҷлисӣ ба шеър даровардашудани қиссаи «Сайф-ул-мулк»- яке аз ривоятҳои «Ҳазору як шаб»-ро низ ба ин тамоюл марбут донистааст.

Як давраи такомули адабиёти ўзбек ва робитаҳои адабии халқҳои тоҷику ўзбек ба ном ва фаъолияти адабии Заҳириддини Бобур, Муҳаммад Солех, Маҷлисӣ ва Ҳоҷа вобаста мебошад. Ин чанд тан аз адибон, воқеан ҳам, барои пешрафти адабиёти ўзбек хизмати бузург кардаанд. Алишери Навоӣ меъмори адабиёти ўзбекӣ бошад, шоирони баъдӣ бунёдгариҳои коҳи боҳашамати ин адабиётанд, ки заминаи устуворе барои таҳаввулоти минбаъдаи ин адабиёт гузоштаанд. Яке аз хусусиятҳои асосии инкишофи адабиёти ўзбекро дар асри XVI зуллисонайнӣ муайян мекунад. Заҳириддини Бобур, Муҳаммад Солех, Маҷлисӣ ва Ҳоҷа на фақат забони тоҷикиро медонистаанд, балки ба ин забон низ эҷод мекардаанд. Тафаккури бадеии онҳо асосан, дар заминаи адабиёти тоҷик шакл гирифта, бештар барои адабиёт ва фарҳанги ўзбекӣ хидмат кардаанд. Чӣ хеле ки дар ҷавҳири зикр кардем **Заҳириддин Муҳаммади Бобур** ҳам ба ўзбекӣ ва ҳам ба тоҷикӣ осорашро таълиф кардааст. Давраи пурмахсули эҷодиёташ ба нимаи аввали асри XVI рост меояд. Умуман, Бобур ҳам дар назм ва ҳам дар наср осори пурарзише боқӣ гузоштааст. Ба хусус чехраи ӯ дар сахнаи робитаҳои адабии тоҷику ўзбек мондагор буда, гуфтори тоҷикиаш чошние аз шеъри гуҳарбори форсии тоҷикӣ ва хосатан, шеъри Саъдии Шерозӣ дорад. Нақши ӯ дар таҳаввули ин равиш бузург буда, вале, то ҷое ки лозим аст, таҳқиқ нашудааст. Ба намунаи рубоии тоҷикии ӯ тавачҷӯх кунед:

Дарвешонро агар на аз хешонем,  
Лек аз дилу ҷон мӯътақиди эшонем.  
Дур аст мағӯйи шоҳӣ аз дарвешӣ,  
Шоҳем, вале бандаи дарвешонем [155, 53].

Бобур бо таълифи асарҳои худ «Бобурнома», «Мубайин», «Хати бобурӣ», «Рисолаи арӯз», «Волидия» саҳифаи тоза ва рангинеро дар таърихи адабиёти ўзбек боз намуд. Дар муқаддимаи «Бобурнома» омадааст: «Назму наср ва турку форсии ӯ бебадал аст. Алалхусус, девони

туркий  $\bar{u}$  мазмунҳои тоза дорад» («Назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эди. Алалхусус туркий девони бордурким, анда тоза мазмунлар топиб айтибдур») [155, 54].

Чунонки ишора рафт, Бобур на фақат забони форсии тоҷикиро хуб медонист ва қисме аз осорашро ба ин забон навиштааст, балки дар мактаби адабиёти қадима ва ғаноманди форсии тоҷикӣ тарбият ёфта, ба камол расидааст ва аз ин мактаб ва муаллимони он низ бо қадршиносӣ ёд мекунад:

Ироку Форс гар етса сенинг бу шеъринг, эй Бобур,

Ани ҳифз этгуси Ҳофиз, мусаллам тутғуси Салмон [206, 2].

Ин байт беихтиёр байтҳои зерини Саъдӣ, Ҳофиз ва Ҷомиро ба ёд меоварад, ки Бобур аз онҳо баҳра бурдааст:

Саъдӣ:

Сар мениҳанд пеши хатат орифони Форс,  
Байте, магар зи гуфтаи Саъдӣ набиштай [41, 38].

Ҳофиз:

Ироку Форс гирифтӣ ба шеъри хуш, Ҳофиз,  
Биё, ки навбати Бағдоду вақти Табрез аст [203, 3].

Ҷомӣ:

Агар ба Форс равад қорвони ашъорам,  
Равони Саъдию Ҳофиз кунад истиқбол [204, 4].

Муҳаққиқон маҳорат ва содаҷӯиҳои Бобуро дар жанрҳои ғазал, маснавӣ ва рубоӣ эътироф кардаанд. Бобур навиҳои хурди лирикӣ, аз ҷумла туюқ, қитъа ва фардро низ дар адабиёти ўзбек раванқ бахшидааст. Дар ин замина, таъсири  $\bar{u}$  ба ҷараёни минбаъдаи таҳаввули адабиёти ўзбек ҷашмрас аст. Махсусан, ин таъсирро мо дар осори ўзбекии Ҳошиқ, ки худ тоҷик аст, равшан эҳсос мекунем. Муҳаққиқи адабиёти ўзбек Б.Валихоҷаев бар ин бовар аст, ки Бобур жанри «номарубоӣ»-ро дар адабиёти ўзбек асос гузошт [155, 63-64]. Аммо ин нуқта шарҳ меҷӯяд,

зеро «номарубой»-ро дар адабиёти классикии ўзбек Алишери Навоӣ асос гузоштааст.

Бобур дар боби ахлоқи сӯфия ва масоили иқтисоду иҷтимоӣ рисолаҳои «Волидия» ва «Мубайин»-ро низ таълиф кардааст, ки аз бисёр ҷиҳат дар адабиёти ўзбек ҳарфи тозаанд. Вале ба Бобур рисолаи ӯ «Бобурнома» шӯҳрати ҷаҳонӣ овард. Ҳатто пешвои коммунистон Карл Маркс ба ёддошти нодир будани ин асар таъкид кардааст [205, 4].

«Бобурнома», ки бо номҳои «Воқеоти Бобурӣ», «Тузуки Бобурӣ», «Таворихи Бобурӣ», «Бобурия» низ машҳур аст, асари ёддошти буда, ҳам аз ҷиҳати сохт ва ҳам мундариҷа дар адабиёти ўзбекӣ назир надорад. На фақат усули тасвири воқеот, балки мундариҷаи асар ба он далолат мекунад, ки Бобур дар таълифи ин асар аз равиши асарҳои ҳамсони он, ба хусус аз «Гулистон»-и Саъдӣ ва «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ баҳра бурдааст. Худи Бобур низ дар як рубоӣ номи ин асарро «Вақоеъ» зикр карда, ба ҳадафаш аз таълифи он ишораи сахт мекунад. Дар ин рубоӣ Бобур беш аз ин хусусияти тарҷумаиҳолӣ низ доштани асарро таъйид мекунад:

Бу олам аро ажаб аламлар кӯрдум,

Олам элидин турфа ситамлар кӯрдум.

Ҳар ким бу «Вақоеъ»-ни ўқур, билгайким,

Не ранчу, не меҳнату не ғамлар кӯрдум [155, 66].

Аз ин ҷиҳат таъсири бевоситаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ ва «Гулистон»-и Саъдӣ дар ин асар равшан ба назар мерасад. «Бобурнома»-ро муҳаққиқон қомуси ҳаводиси иқтисодӣ ва сиёсии охири асри XV ва ибтидои асри XVI донистаанд. Ин асар арзиши топографӣ, топонимӣ, зоологӣ, ихтиологӣ (моҳишиносӣ), ҷуғрофӣ, адабӣ, забоншиносӣ ва этнографӣ дошта, маълумоти фаровонро доир ба Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндустони он замон дар бар гирифтааст. Вале «Бобурнома» бо вучуди он ки аз ҷиҳати сохт ва фарогирии мавод бештар ба асари

Восифӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ» наздик аст, асари комилан мустақил ва харфи нав дар адабиёти асри XVI-и ўзбек мебошад. Ин асар аз чанд ҷиҳат имтиёз дорад, ки муҳимашро зикр мекунем:

- таърихияти воқеаҳои мушаххаси таърихӣ, ки дар асар тасвир шудаанд ва комилан ҳифз гардидаанд;

- муаллиф, ба назари мо, фақат бо мақсади саргарм кардани хонанда баъзе воқеаҳои таърихро бо андак тағйир оварда, ба онҳо таҳаюли бадеӣ додааст;

- дар тасвири шахсияти ашхоси гуногун аз нақлу ривоятҳо низ фаровон истифода кардааст, ки баҳрабардории аз осори Саъдӣ ба назар мерасад.

- муаллиф то ҳадде вуқӯъгӯй ва ҳақшинос аст, ки ҳатто аз гуфтани сухани ҳақ ва тунд, агар он фарохӯри ҳоли султон бошад ҳам, иҷтиноб намекунад. Масалан, дар ҳаққи султон Маҳмудмирзо, ба ифодаи худаш, «ҳаққи гапро» чунин гуфтааст: «Табъи шеър дорад, девон мураттаб кардааст. Вале шеъраш бисёр суст ва бемаҷоз аст. Ангор, ки аз ин гуна шеър гуфтан нагуфтаниш беҳтар» (“Табъи назми бор эди, девон тартиб қилиб эди. Вале шеъри бисёр суст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмоғон яхшироқдур”) [92, 60];

- «Бобурнома» назариёти адабии соҳибашро оид ба шеър, эҷодиёти адибон, масъалаҳои эҷоди бадеӣ фаро мегирад, ки дар бештарин ҳол така ба афкори адабии форсии тоҷикӣ дорад;

- байтҳо ва пораҳои шеърии ориятӣ, ки Бобур дар асар овардааст, моли адабиёти тоҷику ўзбек буда, гувоҳи дар заминаи шеъри тоҷикӣ ва ўзбекӣ парвариш ёфтани завқи бадеии муаллиф аст. Ин тамоюли фикрии ўро истифодаи нақлу ривоятҳои машҳури тоҷику ўзбек, зарбулмасалу мақол ва ғайра низ таъйид мекунад, ки дар ташаккули завқи бадеӣ ва эстетикӣ ӯ таъсири ифодаҳои Саъдиёна дида мешавад. Кор то ҷое расидааст, ки муаллиф дар матни ўзбекӣ мақолу

зарбулмасалҳои тоҷикиро гоҳо айнан, гоҳи дигар дар тарҷума меоварад. Масалан, ба ин пора таваҷҷӯҳ кунед: “Андижонға бўла Самарқандни иликдин бердук. Андижон ҳам иликдин чиқмиш эди. Биз ғофил «аз ин ҷо ронда ва аз он ҷо монда» дегандек бўлди” [92, 69]. Ва ё мақоли «узри бадтар аз гуноҳ» дар чанд ҷойи асар истифода шудааст.

Ҷараёни таҳаввулоти адабиёти ўзбекро дар асрҳои XVI- XVIII бе дарназардошти яке аз шаклҳои алоқаи адабӣ - вуруди як адабиёт ба адабиёти дигар, яъне таҷдиди қорбурди мундариҷа ва оҳангҳои осори намояндагони осори форсии тоҷикӣ ба адабиёти ўзбекӣ наметавон тасаввур кард. Ҷараёни таҳаввулоти адабиёти ўзбек баъди асри XVI аз бисёр ҷиҳат ба ин ҳодисаи адабӣ вобастагӣ дорад [105, 324-327]. Н.И.Конрад қорбурди мундариҷаи достони ишқии шӯрангези “Лайлӣ ва Мачнун”ро аз тарафи Алишери Навоӣ намунаи ҳамин гуна ҳодиса шинохта, аз ҷумла менависад: «Ўзбек Навоӣ онро ба забони худ баён намуд. Достон дар ду забон-форсӣ ва ўзбекӣ ба вуҷуд омад. Ин фақат тарҷума нест. Муқоисаи матнҳои достони Низомӣ ва Навоӣ нишон медиҳад, ки Навоӣ хеле аз худ афзудааст. Дар айни замон, аз рӯи фаҳмиши имрӯзаи мо ин асари нав нест: зеро Навоӣ хеле ҷизро аз Низомӣ ба орият гирифтааст» [105, 325].

Н.И.Конрад ин ҳодисаро сирқат ҳам намедонад, зеро дар сирқат истифода, аз аслро махфӣ медорад. Ҳол он ки Навоӣ дар бораи Низомӣ ва достонҳои ӯ қушоду равшан сухан мегӯяд. Ба гумони Н.И.Конрад «арзёбии суннатиро дар ин боб ба як сӯ ҳавола карда, офариниши тозаи асари дигарро ба забони дигар санади эҷодӣ ба назар оварем» [105, 325].

Мутаассифона, ин ҳодисаи робитаи адабӣ, ки дар адабиёти ўзбек маълум аст, дар адабиётшиносӣ ба дараҷае, ки лозим аст, тадқиқ нашудааст. То ин ҳодисаро дар мисоли эҷодиёти шоирони асрҳои XVI ва XVIII-и ўзбек ҳамчун санади адабӣ таъйид карда, «Бобурнома»-и Заҳриддини Бобур, «Гулзор» ва «Мифтоҳ-ул-адл»-и Маҷлисӣ ва бисёр



асарҳои дигарро, ки поёнтар дар бораи онҳо сухан хоҳем кард, ҳолати воқеии ин ҳодисаи адабӣ мешиносем.

Дар асри XVI аз тарафи Муҳаммад Алӣ ибни Дарвеш Алии Бухорӣ тарҷума шудани «Зафарнома»-и Шарафиддини Алии Яздӣ ба пайдоиши равнақи таърихшиносии ўзбекӣ бетаъсир набуд, ки «Шайбонинома»-и Муҳаммад Солеҳ намунаи он аст. Мувофиқи баъзе назарҳо, «Волидия»-и Заҳириддини Бобур низ гӯё тарҷумаи асари ҳамноми Хоҷа Аҳрор ба забони ўзбекӣ будааст [172, 70]. Дар ҳамин давра, «Ҳадоиқ-ул-ислом» ном асар аз тарафи шахси номаълум ба ўзбекӣ тарҷума шудааст. Инчунин, ҳамон солҳо бо амри Санҷар Маҳмуд Султон «Тафсири Яъқуби Чархӣ» аз тарафи Ҳочии Ҳамадонӣ ба ўзбекӣ гардонида шудааст. Чараёни тарҷума ва донишдони забони форсии тоҷикӣ яке аз омилҳои асосие буд, ки боиси таҳаввулоти адабиёти ўзбек гардид. Заҳириддини Бобур дар осораш на фақат аз шеър ва осори адабии форсӣ иқтибос мекунад, балки худааш низ ба тоҷикии равон шеър мегуфт, ки намунаашро мо нақл кардем.

Аз шоирони бузурги ўзбек маликушшуарои дарбори Шайбониён **Муҳаммад Солеҳ** низ забони форсии тоҷикиро медонист ва ба ин забон шеър гуфтааст, дар муболиғаҳои ӯ таъсирпазири шаклӣ ва услибиву маънавӣ аз сухани Саъдӣ назаррас аст. Дар таълифи асари машҳури ӯ «Шайбонинома» низ нақши осори ҳамчунини адабиёти форсӣ калон аст.

Муҳаммад Солеҳ дар адабиёти индавраи ўзбек бо таълифи «Шайбонинома» достони ҳамосии таърихро бунёд ниҳод, ки минбаъд ба рушди шеъри ҳамосии ўзбекӣ таъсири амиқ гузоштааст [155, 104].

Дар ташаккули адабиёти ба истилоҳ оммафаҳми ўзбек нақши **Подшоҳхоҷа ибни Абдулваҳҳобхоҷа**, ки низ намояндаи адабиёти асри XVI мебошад, хеле бузург аст. И.С.Брагинский дар боби эҷодиёти ин адиб чунин менигорад: «Дар эҷодиёти пурзиддияти ӯ махсусан, дар асари «Гулзор», ки бо наср навишта шудааст ва мисли «Гулистон»-и Саъдӣ бо

шеър омехтааст, хусусиятҳои инсонпарварӣ имтиёз дорад, ҳамчунин мисли «Мифтоҳ-ул-адл», ки ба он наздик аст, хусусиятҳои инсонпарварона бештар ба назар мерасад» [74, 165-166].

Аз ин баёноти И.С.Брагинский бармеояд, ки вай «Мифтоҳ-ул-адл»-ро асари Хоча намедонад. Вале адабиётшиноси ўзбек В.Зоҳидов иқро мекунад, ки ин ду асар, яъне «Гулзор» ва «Мифтоҳ-ул-адл» аз рӯи сабк, усули баён, ғоя ва хусусиятҳои бадеӣ моли як касанд. Аз ин мавқеъ, ин муҳаққиқ ба чунин натиҷа мерасад, ки «Гулзор» шояд як қисмати «Мифтоҳ-ул-адл» бошад [92, 102]. Муҳаққиқони китоби «Ўзбек адабиёти таърихи» [155] низ ҳар ду асарро мансуб ба Хоча медонанд.

Ба мушоҳидаи мо, таълифи ин ду асар дар таърихи адабиёти ўзбеки асри XVI ҷойгоҳи хос дошта, минбаъд ба густариши насри андарзу ҳикмат боис шудааст. Ҳарчанд ин ду асар барои адабиёти ўзбек чизи нав аст, онро ҳамчун асари оригинал эътироф кардан шубҳангез аст. Муқоисаи ин ду асар бо асари ҳаммонанди адабиёти классикии тоҷик, ба хусус адабиёти таълимӣ-ахлоқӣ аз доираи рисолаи мо берун аст. Вале баъзе мушоҳидаҳои пешакӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки шояд ин асарҳоро муаллиф ҳамчун мунтахабе аз адабиёти форсии тоҷикӣ интихоб ва ба ўзбекии қадим тарҷума карда бошад. Худи муаллиф низ дар ин бора дар муқаддимаи асар ишора дорад. Вай нигоштааст: «Ҷам қилдим бу китобни туркий тилини» [92, 102].

Дар адабиётшиносии ўзбек доир ба замони таълифи ин ду асар низ фикрҳои гуногун вучуд дорад. Гурӯҳе онро ба асри XIV нисбат медиҳанд. Адабиётшинос В.Зоҳидов дар “асри XVI ба майдон омадани онро” [92, 102] ба ҳақиқат наздик медонад.

Ба назари мо, дар заминаи маводи асар метавон ба хулосаи қатъӣ омад, ки он баъди «Гулистон»-и Саъдӣ, аниқтараш дар асри XVI таълиф шудааст. Бо муқоисаи мухтасар мо дарёфтем, ки ишораи дар муқаддимаи «Мифтоҳ-ул-адл» кардаи муаллиф воқеият дорад. Китоби «Гулзор» ба

навъе тарҷумаи «Бӯстон»-и Саъдӣ буда, «Мифтоҳ-ул-адл» пораҳоеро аз «Гулистон» ва дигар осори таълимию ахлоқии адабиёти форсии тоҷикӣ фаро мегирад.

Мо медонем, ки порчаҳои манзуми «Гулистон» «рехтаи қалам ва парвардаи таъбу заковати худи Саъдист» [28, 180]. Худи Саъдӣ низ дар ин замина чунин гувоҳӣ додааст: «Бидон, ки дар ин китоб, чунонки расми муаллифон аст ва таъби мусаннифон, аз ашъори мутақаддимон ба тариқи истиорат талфиқе нарафт. Байт:

Кӯҳан чомаи хеш пиростан,

Беҳ аз чомаи орият хостан» [28, 18].

Пораҳои шеърӣ, ки муаллифи «Мифтоҳ-ул-адл» дар поёни ҳар ҳикоят меоварад, собит месозад, ки воқеан ҳам, муаллиф «ин китобро ба забони туркӣ чамъ овардааст» [92, 102]. Яъне, оригинал будани он шубҳаангез аст. Барои таъйиди ин назар мисол меоварем:

Ситамкаш агар оҳ чекса саҳар,

Куяр оҳининг ӯтидин баҳру бар [92, 110].

Мазмуни ҳикоят ва шеъри ўзбекӣ комилан, аз ҳикояти бистушашуми боби аввали «Гулистон» иқтибос шудааст [28, 45]. Мо бо овардани ҳамин мисол иқтифо карда, таъкид карданием, ки В.Зоҳидов дар тадқиқоташ ба он кӯшидааст, ки аз таъсири адабиёти форсии тоҷикӣ дур будани ин ду асари Подшоҳхочаро собит кунад. Аз ҷумла, ӯ ба чунин хулосаи шигифтангез меояд: «Асарда тушунилмайдиган араб ва форс сўзлари кам учрайди» («Дар асар суҳанони номафҳуми арабию форсӣ кам дучор мешавад») [92, 126]. Ин даъво низ ботил аст. Муаллифи «Гулзор» ва «Мифтоҳ-ул-адл» на фақат аз корбурди калимаҳои форсию арабӣ, балки аз истифодаи ибораҳои ташбеҳӣ ва истиоравии тоҷикӣ низ ҷойи гурез надоштааст. Ин ҳолат ба хусус дар пораҳои шеърӣ, ки аслан аз тоҷикӣ иқтибос кардааст, зиёд ба назар мерасад. Масалан:

Раиятға султон эрур посбон,

Раият эрур қўю султон шубон.

Шубон бўлмаса қўйдин бохабар,

Бўридин етар анга ҳар дам зарар [92, 116].

Подшоҳоча, бешак, аз каламкашони тавоно ва соҳибзавқи адабиёти асри XVI-и ўзбек будааст ва дар равнақи ин адабиёт хизмати бузург кардааст. Дар таҳияи «Гулзор» ва «Мифтоҳ-ул-адл» вай на фақат ба «Бўстон» ва «Гулистон»-и Саъдӣ, балки ба «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Қобуснома»-и Кайковус низ така кардааст. Мо ин чо дар боби таъсири насри ахлоқии тоҷикӣ, ба хусус осори Саъдӣ ба эҷодиёти Подшоҳоча суханро кўтоҳ мекунем, зеро дар боби қаблӣ то чое ба ин масъала дахл кардем. Ҳоло фақат ҳамин қадар метавон афзуд, ки ин адиби ўзбек, ки худ ба забони форсии тоҷикӣ балад буд, бо таълифи ин ду асар ва осори дигараш равияи эҷодии Алишери Навоиро то андозае такмил бахшид. Равиши насри ахлоқиро дар адабиёти ўзбек ба пояи баландтаре баровард.

Ҳолати адабиёти ўзбек дар асри XVII ҳам монанди адабиёти форсии тоҷикӣ буд. Вазъи ҳар ду адабиётро ягона сарчашмаи боэътимод «Музокир-ул-асҳоб»-и Малехо то андозае инъикос мекунад. Ба ҳар ҳол, дар асоси маълумоти ин сарчашма хулоса кардан мумкин аст, ки илму фан ва адабиёти тоҷику ўзбек дар ин давр ривоче доштааст.

Дар таърихнависи ин давраи ўзбек муҳаққиқон **Абдулғозӣ Баҳодурхон**ро бо асараш «Шачараи тарокима» зикр кардаанд. Чунонки худи Абдулғозӣ Баҳодурхон дар асараш қайд мекунад: «Худои таъоло ба фақир иноят фармуд ва баъзе чизҳоро дод. Хусусан, се чизро бахшид: аввал, қонун ва усули сипоҳигарию; дуюм, фаҳми маснавиёт ва қасоид ва ғазалиёт ва муқаттаот ва рубоӣёт ва ашъори дигарро ба забонҳои арабӣ, форсӣ ва туркӣ; сеюм, аз замони офариниши Одам то кунун шоҳони дар Арабистону Эрон ва Турону Муғулистон гузаштаро доништан»-ро [53, 13].

Асари Абдулғозӣ «Шаҷараи тарокима» дар заминаи анъанаи таърихнависию форсии тоҷикӣ ба вучуд омада, анъанаи нигориши «Қасос-ул-анбиё» ва қисман «Шоҳнома»-ро дар адабиёти ўзбек идома додааст. Ба эътирофи В.В.Бартолд, осори Абдулғозӣ нисбат ба дигар осори таърихӣ дар бораи Мовароуннаҳр ва ҳаволии он маълумоти зиёд медиҳад [155, 141]. Ин китоб хусусияти ёддоштиро низ дошта, бо усули сачъ навишта шудааст. Дар асар муаллиф мисли Саъдии Шерозӣ аз зарбурмасалу мақолҳои форсии тоҷикӣ фаровон истифода карда, онҳоро ба туркӣ тарҷума кардааст, ки намунааш ин аст: «Ду дарвеш дар як гилем ғунҷидаанду ду подшоҳ дар ҷаҳон не» [155, 142].

Ҳамин тариқ, бо ин асар адабиёти ўзбек соҳиби насри бадеии таърихӣ гардид, ки дар заминаи суннатҳои таърихнигории адабиёти форсии тоҷикӣ шакл гирифтааст.

Асрҳои XVII ва XVIII –ро дар қаламрави Мовароуннаҳр замони қаҳтии инсоф ва адолат таъбир кардаанд. Махсусан, зулму бедодӣ дар замони салтанати Субҳонқулихон авҷ гирифта, ба сари мардуми шаҳрҳои Самарқанду Бухоро бадбахтиҳои зиёд овард. Малехои Самарқандӣ дар ин бора чунин шаҳодате дорад: «Ҷамоаи ўзбек дар даруни ҳисорааш ба навъе дасти тааддӣ дароз карданд, ки қалам аз баёни он кӯтоҳ аст. Навъе инҳидом дар балдаи мазкур рафта, ки хонае ободон намебошад» [164, 121]. Омилҳои носозгори иҷтимоӣ ба ихтилофи деринаи байни шоир ва замон низ доман зад, ки то ҷое ба равиши тараққии адабиёти тоҷику ўзбек дар ин давра бетаъсир намонд. Муҳаққиқон дар ин раванд ба осори адибони ўзбек **Турдӣ, Бобо Раҳими Машраб, Мавлоно Вафой, Мавлоно Нодир** имтиёз додаанд [53, 26], ки ин шоирон дар осори худ дар баробари шоирони машҳури асрҳои XVI-XVII аз эҷодиёти Саъдии Шерозӣ баҳраҳо бардоштаанд.

Дар осори ба тоҷикӣ ва ўзбекӣ таълифкардаи шоирон метавон хулоса кард, ки адабиёти ўзбеки асри XVII дар мундариҷа ва ҳунари

санъаткорӣ таҳаввулоти назарино аз сар гузаронидааст. Ин ҷустуҷӯҳо бо шеърӣ классикии форсии тоҷикӣ ва хусусан, осори Саъдӣ пайванди қавӣ доштааст, ки таъсири ин равиш дар эҷодиёти шоирони зиёд, ки қисми осорашонро бо забони форсии тоҷикӣ офаридаанд, хеле назаррас аст. Ба ҷуз шеърӣ форсии тоҷикӣ, таркиби ширу шакар низ дар сабки нигориши адибон мавқеъ доштааст, ки нишонаи нуфузи шеърӣ адаби форсии тоҷикӣ дар тафаккури бадеии давр аст.

Ин равишро дар адабиёти ин аҳди ўзбек эҷодиёти Машраб тақвият бахшидааст. Шеър ва ормонҳои иҷтимоӣ адолатхоӣи Машраб бо осори Саъдии Шерозӣ ва дигарон ҳамсадоӣ мекунад. Сабки нигориши ин шоир низ омезае аз тасвиргариӣ пуррамзу киноя ва ибораҳои ташбеҳӣ истиораҳо, паҳлӯи дигари таҳаввулоти шеърӣ ўзбекии ин давр ба назар мерасад:

Ҳақиқат кўчасида раҳнамои интизорингман,

Тамоми аҳли ғафлатларга пайғамбар бўлай дейман [53, 68].

Шеърӣ Машраб аз оҳангҳои тасаввуфӣ саршор аст, ки ин равиш барои ифодаи эътирози ў бар зидди исломи расмӣ мусоидат кардааст. Мутаассифона, ин тамоюли шеърӣ ўзбекӣ, яъни фаъолияти шоирони мутасаввифи мо ҳанўз омўхта нашудааст.

Машраб низ мисли бисёр аз шоирони асрҳои XVII –XIX –и ўзбек дар тарзи ширу шакар шеърҳои қобили мулоҳиза сурудааст, ки намунаашро зикр мекунем:

Гулшани боғи даҳр аро булбули нағмагар ўзум,

Бир бути бебадал учун ошиқи дарбадар ўзум [53, 36].

Ва ё:

Икки юзининг қизили ҷу себи Самарқанд,

Гуфто: бидихам, сўрса агар Машраби дилбанд [53, 56].

Боз:

Олими нуктадон манам, пири «Ҳидоя»-хон манам,

Шухрати шеър бобида Машраби мӯътабар ўзум [53, 36].

Боз:

...Эй боди сабо, турғилу суръат ила борғил,

Жононима еткур.

Дилхасталиғим бирла саломига паёме,

Бисёру бисёр.

Гар сӯрса киши: «Ким сени девонаваш этти?»

Бу сӯзни деюрман:

«Бир шӯхи парипайкару зарина қабое»,

Ҳам лаъли шакарбор [155, 260].

Ин намунаҳо гувоҳанд, ки Машраб дар фарогирии таҷрибаи шеъри классикии форсии тоҷикӣ мисли пешгузаштагон ва баъдомидагон таҷрибаи ғанӣ дошта, бо сабқҳо ва жанрҳои шеърии форсии тоҷикӣ хуб ошно будааст ва бо камоли ҳунар ба он пайравӣ ҳам кардааст. Ин равишро дар адабиёти ин давраи ўзбек Мавлоно Вафой низ бо ашъори рангини тақвият бахшидааст. Адабиёти асрҳои ҳаҷдаҳум ва нуздаҳуми тоҷику ўзбек ба чунин пайванди таркибии ҷудонашаванда тараққӣ кардаанд, ки дар бисёр ҳолатҳо метавон дар бораи мавҷудияти нависандагони тоҷику ўзбек ба тариқи умумӣ сухан кард [74, 169]. Сабаби ин ҳодиса И.С.Брагинский чунин шарҳ медиҳад: «Қисмати ҳаммонанди таърихӣ, ба ҳам наздикшавии аҳолии шаҳрҳо, (ки дар натиҷа суннати зиндагии тоҷикон афзалият пайдо карда, вале гуфтори ўзбекӣ мутадовил будааст), ҳамчунин шароити ташаккули рӯшанфикрони маҳаллӣ ба ин чараён мусоидат кардааст» [74, 169].

Дар ҳаёти маънавии халқҳои тоҷику ўзбек ҳодисаи дигар-омӯзиши осори ба забонҳои форсии тоҷикию ўзбекӣ дар мадрасаҳо низ нақши мусбат бозида, бештар ба раванги адабиёти ўзбек мусоидат намуд ва чараёни ба ду забон шеър гуфтани осори дигар навиштанро маъмултар кард. Ин чараёни таъсирпазирӣ ва баҳрабардорӣ аз фарҳанги якдигарро

М.Шакурӣ чунин тафсир кардааст: «Дар ҳаёти маънавии халқи тоҷик то чи андоза роли калон бозидани эҷодиёти Навоӣ аз ҳамин ҷо маълум мешавад, ки дар асрҳои охир дар бисёр мактабҳои ибтидоии тоҷикӣ (қариб дар ҳамаи шаҳрҳо) мунтахаби «Чор девон»-и ўзбекии Навоӣ баробари мунтахаби девони Ҳофизу Бедил ва ғазалиёти Озарию Фузулӣ китоби дарсӣ қарор ёфта, ба қисми мардумони тоҷик (хусусан, қисми саводнок ва хушмаълумоти онҳо) аз кӯдакӣ на фақат бо шеъри Фирдавсию Низомӣ, Саъдию Ҳофиз, Ҷомию Бедил ва дигарҳо, балки инчунин бо шеъри ўзбекии Навоӣ, Озарӣ ва Фузулӣ калон мешуданд» [186, 55]. Ин ҷараён барои аҳли адаби ўзбек хеле пештар оғоз ёфта, дар асрҳои XVI – XIX ба суннати фарҳангӣ табдил ёфта буд. Бинобар ин, яке аз хусусиятҳои асосии таҳаввулоти адабиёти ўзбекии ин замонаро ҳодисаи «бештар аз ҳарвақта дар ҳаёти адабӣ зуҳур намудани адибони зуллисонайн тоҷику ўзбек» муайян мекунад. Донишмандони тоҷик Р.Ҳодизода, У.Каримов ва С.Саъдиев доир ба ин ҳодисаи адабӣ чунин андеша доранд: «Ин ҳолат (яъне, зуллисонайн – М.Ж.) ба воқеаҳои иҷтимоию сиёсии давр, яъне афзудани нуфузи фаъолияти сиёсии қабоили туркнажоди Осиёи Миёна саҳт алоқаманд аст. Дар таърихи адабиёти тоҷику ўзбек бо ду забон: тоҷикӣ ва ўзбекӣ эҷоди асарҳо анъанаи қадимӣ дорад. Дар замони Ҷомию Навоӣ аксари адибони ўзбек бо ду забон: тоҷикӣ ва ўзбекӣ асар эҷод мекарданд, ҳоло дар ин марҳалаи адабиёт бисёре аз адибони тоҷик, ба ҷуз забони модарӣ, ба ўзбекӣ ҳам асарҳо эҷод намуда, ба хизмати адабиёти ин ду халқи бародар саҳми арзанда гузоштаанд. Дар байни адибони зуллисонайн ин давр аз қаламрави аморати Бухоро девонҳои Шавқии Каттақўрғонӣ, Мучримии Обид, Ҷунайдуллоҳии Ҳозик ва аз шуарои хонии Хўқанд девонҳои Нозили Хўқандӣ, Фаноии ғротеппағӣ, Надими Истаравшанӣ, Маъдани Понғозӣ, Махмурии Хўқандӣ, Узлати Косонӣ, Макнунаи Хўқандӣ, ашъори



парешони Ғозӣ, Акмал ва «Зарбулмасал»-и Гулханӣ чолиби диққат ва сазовори тадқиқанд» [164, 242].

Ин чараён воқеан, дар адабиёти ўзбек пурқувват буда, ба масъалаҳои таъсир, баҳрабардорӣ, сирқат ва нуфузи суннатҳои адабии халқе бар халқи дигар вобаста мешавад, ки омӯхтанаш барои ҳар ду адабиёт муҳим аст. Ин ҳодисаро чун омили аслии чараёни таҳаввули адабиёти ўзбек, ҳам дар мундариҷаву ҳам дар шакл метавон арзёбӣ кард.

Нуфузи адабиёти форсии тоҷикиро дар ташаккули адабиёти ўзбек ҳодисаи дигар, яъне тарҷумаи бадеӣ, ки дар ин давра хеле раванқ пайдо кард, муайян мекунад. Дар Хоразм зери роҳбарии Мўниси Хоразмӣ мактаби воқеии тарҷума, ки ба тарҷумаи осори классикии форсии тоҷикӣ машғул буд, амал мекард. Маҳз дар ҳамин мактаб «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ, «Тўтинома»-и Нахшабӣ, «Гулистон»-и Саъдӣ, «Саломон ва Абсол», «Баҳористон» ва «Юсуфу Зулайхо»-и Ҷомӣ, «Шоҳу Дарвеш»-и Ҳилолӣ, «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ ва осори таърихӣ, аз қабиле «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд, «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир ва даҳҳо китоби дигар аз забони тоҷикӣ ба ўзбекӣ тарҷума шудаанд, ки аввалин саҳифаи тозае дар робитаҳои адабии тоҷикону ўзбекон буд. Сониян, ин таъсири бафайзе дар чараёни пешрафти адабиёти ўзбек дошт. Ҳамчунин, тарҷумаи асари Хусайн Воизи Кошифӣ «Калила ва Димна» низ ба ҳамин давра мансуб аст.

Чараёни таҳаввулоти адабиёти ўзбек дар асри XVIII аз бисёр ҷиҳат ба муҳити адабии Хўқанд вобастааст, ки дар ин раванд, воқеан, нақши тарҷума аз тоҷикӣ ба ўзбекӣ бузург аст. Шояд ҳамин ҳодиса боис шуда, ки зуллисонайнӣ дар миёни шоирони ўзбекзабони хонигарии Хўқанд дар ин давра хеле ривож доштааст. Муаллифи рисолаи «Қўқон адабий муҳити» А.Қаюмов дар бораи раванқи адабиёт дар муҳити адабии Хўқанд сухан карда, дар ин замина нақши **Акмал** барин шоирро муҳим медонад [106, 47]. Аз осори боқимонда ва нашршудаи Акмал бармеояд,

ки вай дар шеър гуфтан ба ҳар ду забон устод будааст. Ин шоир дар бораи худаш дар байти поён чунин меорад:

Сайди ишқам гар зи аслу фаръи ман чӯйӣ хабар,  
Шаҳри Хӯқанд, табъи равшан, ном Шер, Акмал хитоб [106,  
45].

Фазли Намангонӣ дар тазкираи «Мачмӯаи шоирон» дар бораи Шермуҳаммади Акмал менависад:

Бувад Акмал он комили илму фан,  
Яке шер дар найистони сухан.  
Ба майдони гуфтан зи донишварӣ  
Кашида чунон наъраи Ҳайдарӣ...  
Шаҳи шоирон, аълами олимон,  
Қадими дуогӯи ин хонадон... [106, 44]

Акмал дар шаклҳои гуногун шеър гуфтааст, ки то чое пайравии ӯ ба сабки шеъри форсии тоҷикӣ ва хусусан? осори Саъдӣ ҳис карда мешавад. Вай бо усули ширу шакар дар ҳаҷми 28 мисраъ мухаммасе гуфтааст, ки як бандаш тоҷикӣ ва банди дигараш ӯзбекист, вале мисраи панҷуми ҳар банд бо тоҷикӣ чамъбаст мешавад. Мо дар поён ду банди ин мухаммасро меоварем ва аз қиссаи он ба хубӣ маълум мешавад, ки он замон то кучо қаробате миёни сабки шеъри тоҷикӣ ва ӯзбекӣ вучуд доштааст:

Шӯлаи ҳавволасан ё шӯх оташпорасан,  
Жоним утрар ёқиб, кўнглимни ӯртаб ёрасан,  
Гаҳ жафо тигин олиб қўлға, юрагим ёрасан,  
Гоҳ-гоҳ расми реши дил била беморасан,  
Ҳарчи созӣ бар дили бекина таслимовар аст,

Марями лаълат масеҳи бўса ҳар чо кард фош.  
То кай, эй гул, хори ҳаҷрат синаам созад харош,  
Сачдаи шукри туро карданд муштоқон талош.

Раҳм кун бар Акмал охир эй бути кофирмаош.

Умрҳо шуд дар ғамат гулханнишини ахгар аст [106, 45].

Ба пайбурди А.Қаюмов, Акмал шеъри лирикии ишқӣ ва иҷтимоиро дар адабиёти асри XVII ўзбек то андозае раванқ бахшида, тасвиrho дар шеър чойгир кард.

### **Фасли 3.2. Мавқеъ ва мақоми тарҷумаҳои адабиёти тоҷикии форсӣ дар доираҳои адабии Қўқанд ва Хива (Хоразм) ба забони ўзбекӣ дар асрҳои XVIII-XIX**

Дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар сарзамини Осиёи Миёна ҳаёти адабӣ вобаста ба воқеаҳои сиёсӣ маъмурӣ асосан дар се маркази сиёсӣ – Бухоро, Хўқанд ва Хева (Хоразм) чараён дошт. Ин доираҳои адабӣ ҳам ҷиҳатҳои умумӣ ва ҳам хусусиятҳои ба худ хос доштанд.

#### **3.2.1. Вижагиҳои доираи адабии Қўқанд**

Адабиёте, ки дар Хўқанд (маркази онвақтаи Фарғона) дар нимаи аввали қарни XIX раванқ пайдо кард, саросар дузабона буд. Шоирони ин ҳавзаи адабӣ тақрибан ҳама зуллисонайн буданд. Дар ин ҷо шоире пайдо намешуд, ки танҳо бо як забон ё ба тоҷикӣ ё ба туркӣ эҷод карда бошад. Қувваҳои ин адабиёти зуллисонайн намояндагони ҳам мардуми тоҷик ва ҳам мардуми ўзбек буданд. Ана ҳамин ҳодиса яке аз хусусиятҳои таҳаввули адабиёти ўзбекро, ки дар асрҳои зикршуда ифода мекунад, заминаҳои муҳими иҷтимоӣ ва сиёсӣ дорад.

Ҳавзаи адабиёти Хўқанди асрҳои XVII-XIX-ро мисли Низоми Хўқандӣ, Ғозӣ, Ҳозик, Махмур, Маъдан, Нодира, Маҳзуна, Увайсӣ, Нодир, Гулханӣ, Мутриб, Андалеб, Мушриф ва дигарон ташкил мекарданд. Муҳимтарин хусусияти раванқи адабиёти ўзбекии ин асрҳо ба ду забон эҷод кардани аксари шоирони тамоми хоки Мовароуннаҳр буд. Хусусияти дигари таҳаввулотии адабиёти ўзбекиро дар ин давра як навъ гароиши нисбии шоирон ба сабки ҳиндӣ муайян мекунад. Ҳам

намояндагони доираи адабии Хўқанд ва ҳам Хоразм бо ин равиш шавқи зиёд пайдо кардаанд. Ин тамоюл ба сабаби истифодаи шоирон аз таркибҳои ташбеҳӣ ва ибораҳои истиоравӣ, ки аслан аз ҷузъҳои вожаҳои тоҷикӣ ё худ арабӣ ба ҳам омада буданд, дар фаҳмидани шеър душворихоеро низ ба миён овард ва ин омил сабаб шуд, ки Муҳаммади Хоксор луғати тафсирии «Мунтахаб-ул-луғот»-ро таҳия кард ва он беш аз 2500 вожаи дар забони ўзбекӣ камистеъмоли тоҷикию арабию дарбар мегирад.

Муҳаққиқон дар адабиёти ин давраи ўзбек **Муҳаммаднӣзи Нишотиро** аз чехраҳои бузург шинохтаанд, ки осори ӯ, баҳусус маснавии «Хусн ва Дил» инъикосгари таҳаввулоти адабии ин давраи адабиёти ўзбек аст. Нишотӣ дар баробари ашъори лирикӣ, ки дар жанрҳои гуногун навиштааст, достони «Хусн ва Дил»-ро навишт ва он таъсири мусбати адабиёти тоҷикро ба эҷодиёти шоир дар шакли бисёр ҳам босамар собит мекунад.

Воқеияти адабиёти асрҳои XVIII – XIX ифодагари таҳаввулоти адабиёти ин давра аст, ки пеш аз ҳама, ба номи шоирони тавонои ин давра Гулханӣ, Махмур, Ҳозик ва Огаҳӣ вобаста мебошад. Осор ва концепсияи диди бадеии ин шоирон оҳанги иҷтимоии адабиёти ўзбекро тақвият бахшида, ба сабки баён низ таъсири мусбат расонидааст.

**Гулханӣ** дар Хўқанд зода шуда, модараш ўзбек ва падараш тоҷик аст [53, 262]. Хидмати ин шоири ҳунарманд, часур ва ҳолшинос ба ду адабиёт марбут мешавад: ҳам ба адабиёти тоҷик ва ҳам ба адабиёти ўзбек. Ба ифодаи М. Шакурӣ: «Гулханӣ бештар ба ўзбекӣ асар навишта, дар адабиёти тоҷик мавқеи муайян ишғол накардааст» [186, 55]. Вале ба назари мо, Гулханӣ ба ду адабиёт баробар нисбат дорад. Агар вай бо таълифи «Зарбулмасал» жанр ва тарзи навро дар адабиёти ўзбек эҷод карда бошад, бо фарогирӣ, коркард ва баёни ривоят, тамсилот ва ҳикматҳои адабиёти гузаштаи тоҷик ба мисли осори Саъдӣ ва дигар

адибон баҳраҳо бурда ва барои хонандаи миллати дигар расондани он хизматаш ба ҳар ду халқ ва фарҳанги он марбут мешавад.

Мутаассифона, муҳаққиқоне, ки то имрӯз доир ба ҳаёт ва эҷодиёти Гулханӣ, асари ӯ «Зарбулмасал» мақолаҳо навиштаанд, доир ба таъсирпазирии Гулханӣ аз адабиёти форсии тоҷикӣ хомӯш мондаанд. Гулханӣ худ дар таъкид ва таъйиди ҳадафҳояш мегӯяд:

Ту Гулханӣ, ба Худо така мекуну мекун,

Ҳар он чӣ Анварӣ дар рӯзгори Санҷар кард [53, 275].

Ин байт хуввияти инсонӣ ва хунарии шоирро таъйид мекунад. Вале дар мавриди «Зарбулмасал» масъалаи дигар аст. Гулханӣ дар таълифи ин асар аз афсонаву ривоятҳо, масалу тамсилот ва ҳикояти осори классикони адабиёти форсу тоҷик, ба хусус аз осори Саъдӣ фаровон истифода кардааст. Масалан, барои намуна мо ҳикояти «Тошбақа билан Чаён»-ро, ки Гулханӣ аз Саъдӣ орият гирифтааст, зикр мекунем. Агар тавсифҳои Гулханиро истисно кунем, дигар он чи ки Гулханӣ дар «Зарбулмасал» овардааст, ҳамон аст, ки дар Саъдист [155, 283].

Дар воқеъ, ин асар дар сабки «Гулистон»-и Саъдӣ навишта шудааст. Он бо «Ҳайвонотнома»-и Сайидои Насафӣ ва осори Подшоҳочаю Нишотӣ низ монандиҳои зиёде дорад [74, 172]. «Зарбулмасал» ба забони ӯзбекӣ навишта шудааст. Вале муаллиф аз зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ, байтҳо ва гоҳо шеърҳои пурраро дар он иқтибос кардааст. Гоҳо Гулханӣ таъкид ҳам кардааст, ки «тоҷикон мақоле доранд...».

Дар «Зарбулмасал» мо бо пораҳои насри вомехӯрем, ки ҳикматҳои Анӯшервон, андарзҳои «Калила ва Димна» ва дигар осори ахлоқии гузаштагонро ба ёд меоварад. Масалан, пораи зеро бигирем: «Улуғнинг даргоҳида аҳли дониш ва хирадманди бохуш ҳар қанча кӯп бўлса ҳам, оз бўлур. Хусусан, подшоҳи одилга уч тоифадан гузир ва чора йукдур. Аввал, олими баамал, ки подшонинг охиратлик асбобини анга кӯргазса.

Иккинчи, вазири соҳибраъй, ки подшоҳининг дунёлик яроғини тараддудида бўлса. Учинчи муншийи ростнавис, қаламзани ниғаҳдор ва шамшерзан» [92, 226]. Ин чо фақат мазмунро Гулханӣ ба орият нагирифтааст, балки ибораҳо, таркибҳо низ тоҷикианд ва шояд Гулханӣ қаринаи ўзбекии онҳоро пайдо карда натавонистааст.

Ба ҳар ҳол, «асари Гулханӣ, бешубҳа дурдонаи шеърӣ ўзбекии асримиёнагии сонӣ ба ҳисоб меравад» [74, 174] ва минбаъд дар ташаккули адабиёти ўзбек таъсири бофайзе расонидааст.

Чехраи дигаре, ки дар таҳаввулоти адабиёти индавраи ўзбек нақши муҳим дорад, **Махмур** мебошад. Махмур дар хонаводаи мударриси мадраси Хўқанд Мулло Шер, ки бо таҳаллуси Акмал шеър ҳам менавиштааст, ба дунё омадааст. Баъди марғи падар зиндагии кашшоқонаеро ба сар бурдааст. Ва шояд яке аз омилҳои афзоиши оҳангҳои иҷтимоӣ дар шеърӣ ӯ ҳамин бошад. Махмур низ монанди аксари адибони замонааш бо осори пешгузаштагони худ, аз ҷумла шоирони форсии тоҷикӣ мисли Саъдӣ ошно буд. Ва табиист, ки ба ҳар ду забон-тоҷикию ўзбекӣ балад буд ва ба ин забонҳо асар офаридааст. Муҳаммаси муламмаъи «Муноҷот ба даргоҳи қозиюлҳочот» ифодагари андешаҳои адабӣ ва иҷтимоии ӯст, ки аз бандҳои ба ду забон-ўзбекию форсии тоҷикӣ эҷодшуда иборат аст. Намуна зерин:

Қайси бир зулминг этай теъдод, эй гардуни дун,  
Ким сенинг бедоду жавринг ҳадду ғоятдин бурун.  
Беҳунар жоҳилга бердинг беадад дунёи дун,  
Жамъи доноларни қилдинг ҳолини зеру забун,  
Зоғни аъло қилиб, тўтини нодон айладинг.

\*\*\*

Эй фалак, дар бораи мо зулми беҳад то ба кай?  
Мо асирон дар тилсими мардуми бад, то ба кай?  
Бар сари мо рост он шамшери чун мад то ба кай?  
Як алам дар бораи мо сохтан сад то ба кай?

Эй ситампарвар, юраклар таҳ ба таҳ қон айладинг [53, 296-297].

Эҷодиёти Махмур ифодакунандаи ғояҳои пешқадами давр буда, ин ғояҳо бештар дар ҳаҷвиёти тезу тунди  $\bar{u}$ , ки дар мазаммати арбобони шариат, давлатмандон ва амиру амалдорони разолатпеша гуфта шудааст, ифода ёфтаанд. Дар осори Махмур то ҷое мо таъсирпазириро аз андешаҳои иҷтимоии Саъдӣ, ҳаҷви тезу тунди  $\bar{u}$  ва танқиди ҳокимони даврро, ки Саъдӣ хеле баландмазмун ифода кардааст, мебинем. Махмур дар адабиёти индавраи  $\bar{u}$ збек яке аз шоирони часур ва ҳақиқатшинос буд. Дар эҷодиёти ин шоир ҳаёти нобасомони халқ, зулму бедодӣ ва фиребу найранги амалдорони замон равшан ифода ёфтааст. Шоир дар шеърҳои «Дар сифати қишлоқи Ҳапалак», «Ҳаким Туробии ҳазорхалта», «Авсофи Ҳочӣ Ниёз», «Дар ҳаҷви домулло Атои Аштӣ» ва ғайра манзараҳои мудҳиш, дехоти торочдида, арбобон ва рӯҳониёни чоҳили бедодгари мардумфиребро нақӯҳиш ва масҳара кардааст.

Махмур дар шеъри «Дар сифати қишлоқи Ҳапалак» ҳолати зиндагии қашшоқона ва касолатбори мардумро тасвир мекунад.

Ин шеър ҳарчанд ба забони  $\bar{u}$ збекӣ навишта шудааст, вале ҳолати таъсирпазирии шеъри  $\bar{u}$ збекиро аз шеъру адаби форсии тоҷикӣ ифода мекунад. Бо вучуди он ки Махмур бо ду забон – форсии тоҷикию  $\bar{u}$ збекӣ шеър навиштааст, ин шеъраш низ аз таркибҳо, ифодаҳои ташбеҳию истиораҳои тоҷикӣ саршор мебошад. Барои намуна ин байтро меоварем:

Эй жаҳондори зафар, кавкабаи даври фалак,

Гӯш қил қиссаи қишлоқи хароби Ҳапалак [53, 298].

Ашъори форсии тоҷикӣ ва  $\bar{u}$ збекии Махмур аз ҷиҳати мазмуну ғоя яке дигареро тақвият мебахшад. Оҳанги эътироз ва бадбинии  $\bar{u}$  дар ашъори форсии тоҷикию  $\bar{u}$ збекӣ хеле барҷаста ифода ёфта, ифодагари назари адолатхоҳона ва инсонпарваронаи шоир мебошад:

Дар овоне, ки мавсими ваколатро ба бар карда,

Ба яғмо мӯъминони шаҳрро беболу пар карда,  
Ба найрангу фусун ин порахӯр то ришва сар карда,  
Тамоми балдаи Фарғонаро зеру забар карда,  
Ба дод омад зи дасти зулми бедодаш мусулмонон [164, 234].

Махмур мисли дигар шоирони муҳити адабии Хӯканд на фақат дар ду забон ашъори дилпазир ва фарогири андешаҳои иҷтимоӣ гуфтааст, балки дар маъмултарин шаклҳои шеърии классикии форсии тоҷикӣ, ки ба адабиёти ўзбек низ хос гардида буд, ашъори комилро эҷод кардааст. Мо дар осори ў намунаҳои ғазал, қасида, китъа, рубоӣ, мухаммас, маснавӣ ва ғайраро пайдо мекунем. Махмур низ мисли дигар шоирони ҳамзамонаш бештар ба Саъдӣ, Ҳофиз, Хусрав, Камол, Ҷомӣ ва Бедил пайравӣ кардааст. Дар шеърҳои ўзбекиаш вай бештар ба Навоӣ ва Фузулӣ эътиқодманд будааст.

Аз маълумоти тазкираи Фазли Намангонӣ «Маҷмӯаи шоирон» бармеояд, ки Фазлӣ ба Махмур хусни таваҷҷӯҳ надоштааст. Беш аз ин ашъори иҷтимоӣ ў ба назари Фазлӣ «ҳичогӯӣ, ғайбат» ва «қавли номӯътамад» таъбир шудааст. Фазлӣ дар ҳаққи Махмур бо кароҳат сухан гуфтааст, ки намунааш ин аст:

Хаёлоти Махмур бе марҳабост,  
Ҳичогӯи ғайёбу қалб ошност.  
Наояд зи афъоли ў ғайри бад,  
Бувад бар ҳама қавл номӯътамад.  
Шикоят кунад дар ямину ясор,  
Зи Махмурии нашаву кӯкнор.  
Бувад шеъри он кӯса аз лоғарӣ,  
Зи ороиши ришу сиблат барӣ [106, 171].

Махмур низ ба Фазлӣ ҷавоби саҳт гуфтааст, ки намунааш ин аст:

Эй сияхдеви роҳ исқотӣ,  
Дузди нақди гуноҳ, исқотӣ.



Дар чаханнам миёнаи чухало,  
Садри оличаноб исқотӣ [106, 172].

Аз осори ба форсии тоҷикӣ ва ўзбекӣ навиштаи Махмур равшан мегардад, ки вай гароиши сахте ба шеъри шоирони классикии форсии тоҷикӣ доштааст. Аз ҷумла, вай ба ғазали машҳури Ҳофиз «Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро» мухаммас бастааст, ки «ифодагари ҷасорат, маҳорати бадеӣ»-и ӯ мебошад [106, 202]. Ин мухаммас, ки хеле шоирона ва бо тасвирҳои ҷолиб гуфта шудааст, гувоҳи завқи баланд ва ҳунари комили шоирии Махмур аст. Барои намуна ду банди мухаммасро меорем:

Биё, эй нӯшдорӯи лаби лаълат мудаворо,  
Ба ҷонбахшӣ диҳад таълими анфоси Масехоро,  
Ба фарқи бандагӣ созам кулаҳ шахболи анқоро,  
Агар он турки шерозӣ ба даст орад, дили моро,  
Ба холи ҳиндуяш бахшам, Самарқанду Бухороро.

\*\*\*

Фурӯғи оразаш аз партави анвор мустағнист,  
Муқими гулшани фирдавс аз гулзор мустағнист,  
Рухаш з-ороиши машшотаи дидор мустағнист,  
Зи ишқи нотамоми мо ҷамоли ёр мустағнист,  
Ба обу рангу ҳолу хат ҷӣ ҳоҷат рӯи зеборо [106, 203].

Аз таҳлилу баррасии осори ин шоири ҳаққӯ ва адолатпараст бармеояд, ки хизмати вай дар шеъру шоирӣ ба ҳар ду адабиёт, яъне адабиёти форсии тоҷикӣ ва ўзбекӣ, марбут мешавад. Фаъолияти шоирии Махмур дар таърихи робитаҳои адабии тоҷику ўзбекӣ низ, бешубҳа, ҷойгоҳи хос дошта, тарзи суханаш, истифода ва баҳрабардорию таъсирпазириаш аз шеъри гузашта қобили гуфтугӯи алоҳида аст. Махмур низ мисли дигар шоирони муҳити адабии Хўқанд, то бар он ки

дар гуфтани шеър ба ду забон қарор доштааст, дар тарзи ширу шакар низ доди сухан додааст. Чунончи:

Фигон зи гардиши айём толеи вожун,  
Ба бори фоқа алиф қоматимни айлади нун.  
Замона ичра чунон нотавони маълумам,  
Қаерда менга дучор ўлса занғари малъун [106, 205].

Дар шеърҳои ба забони ўзбекӣ сурудааш низ вожаҳо, таркибҳо ва ибораҳои тавсифию истиориро фаровон қорбаст намудааст, ки гувоҳи тасаллоти комили ў ба ҳар ду забон аст. Истифодаи калимаҳои хоси форсии тоҷикӣ дар ашъори ҳаҷвияш заминаҳои тафаккури бадеӣ ва рабти онро ба забони тоҷикӣ таъйид мекунад. Масалан, вай аз калима ва таркибҳои форсии тоҷикӣ сағпадар, бозандаи кимор, кулфатолуда, лукмаи мӯру нӯши мор, роҳи чаҳаннам ва ғайра дар рубоӣташ фаровон истифода кардааст. Донишманди ўзбек А.Қаюмов бар ин бовар аст, ки «Махмур забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекиро мукаммал медонист» [106, 205] ва чунин ҳолатро ин донишманд «аз хусусиятҳои хоси адабиёти индавраи ўзбек» маънидод мекунад.

Воқеан ҳам осори Махмур дар шинохти адабиёти нимаи аввали асри XIX ўзбек ва фарозу фуруди он ҳуҷҷати қотеъест. Эҷодиёти ў хусусиятҳои асосии таҳаввулоти адабӣ ва иҷтимоии ин давраро равшан ифода мекунад. Ин тамоюл дар эҷодиёти адибони дигар, монанди Мӯнис, Ҳозик, Маъдан, Маҳзуна, Увайсӣ, Нодир ва дигарон, ки аксарашон дар гуфтани шеър ба ҳар ду забон маҳорати комил нишон додаанд, ифода ёфтааст.

Вижагии адабиёти ин давраинаи доираи адабии Қўқанд пеш аз ҳама дар он мушоҳида карда мешавад, ки адибони зуллисонайн (дузабона)-и тоҷику ўзбек бештар аз ҳарвақта зухур менамояд. Агар дар асри XV бештари адибони ўзбек бо ду забон- ўзбекӣ ва тоҷикӣ асар эҷод карда бошанд, дар ин давр бошад адибони тоҷик низ, ба чуз забони модарии худ, ба забони ўзбекӣ асарҳо эҷод намуда, ба инкишофи

адабиёти тоҷику ӯзбек саҳми муносибе гузоштаанд. Дар ин доираи адабӣ аз адибони зуллисонайн Нозили Хучандӣ, Фаноӣ Ӯротеппағӣ, Нодими Истаравшанӣ, Маъдани Понғозӣ, Маҳмуди Маҳмур, Узлати Косонӣ, Макнунаи Хӯқандӣ, Ғозӣ, Акмал ва Гулханиро ёдовар шудан мумкин аст, ки дар ҷавҳари оид ба баъзе паҳлуҳои эҷодиёти эшон андешаҳо баён гардид. Ин шоирон ба муқобили беадолатиҳои замона, зулму ситами беҳадди золимони давр, бекадри аҳли илму хираду дониш ва амсоли инҳо оҳангу садои шикаҷту норозигии худро баланд кардаанд ва ҳамаи бенизомииҳои замони худро мазаммат намудаанд. Адибони зуллисонайн бо эҷодиёти худ барои ривҷу раванги равобити адабии тоҷику ӯзбек хизмати шоистаеро ба ҷо овардаанд.

### 3.2.2. Хусусиятҳои доираи адабии Хива (Хоразм)

Дар доираи адабии Хива (Хоразм), ки марказаш шаҳри Урганҷ ва Хоразм маҳсуб меёфт, адабиёти бадеӣ асосан ба забони ӯзбекӣ инкишоф меёфт ва асарҳои ба забони тоҷикӣ таълифёфта қисми ками девони адибонро ташкил меод. Ин доираи адабӣ як хусусияти ба худ ҳосе дошт, ки ин ҳам бошад, аз забони форсии тоҷикӣ ба забони ӯзбекӣ тарҷума кардани асарҳои адибон ба шумор мерафт. Дар ин ҷо бо сарварӣ ва роҳбарии Муънисӣ Хоразмӣ кори тарҷумонӣ инкишоф ёфта, як қатор асарҳои форсии тоҷикӣ ба забони ӯзбекӣ гардонида мешаванд. Чунончи, дар ин давр адибони ӯзбеку тоҷик «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ, «Тӯтинома»-и Зиёи Нахшабӣ, «Ҳашт бихишт»-и Амир Хусравӣ Дехлавӣ, «Гулистон»-и Саъдӣ, «Баҳористон», «Саломон ва Абсол», «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ, «Шоҳ ва Дарвеш»-и Бадриддини Ҳилолӣ, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ; аз осори таърихӣ «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир ва «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд; «Таърихи ҷаҳонкуши Нодирӣ» аз асарҳои халқӣ «Ҷор дарвеш» ва амсоли инҳоро аз забони форсии тоҷикӣ ба забони ӯзбекӣ тарҷума мекунанд. Бо

ташаббуси баъзе адибони пешкадам ва ҳукуматдорони бомаърифати ин доираи адабӣ дар нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар пешравию инкишофи равобити фарҳангию адабии халқҳои тоҷику ўзбек саҳми вижае гузошта мешавад.

**Муниси Хоразмӣ.** Аз шоирони дигаре, ки дар таърихи робитаҳои адабиёти форсии тоҷику ўзбек ҷойгоҳи хос дорад, **Муниси Хоразмӣ** аст. Вай бо эҷоди «Мунис-ул-ушшоқ» (девони ашъораш) ва «Фирдавс-ул-иқбол», ки асари арзишманди таърихист, пайванди маънавӣ ва ҳунарии ин ду адабиётро собит сохта, ба решаҳои зехнии таъсирпазириаш аз адабиёти форсии тоҷикӣ дар як ғазалаш сареҳан таъкид меварзад: барои вай Низомӣ «волии мулки тариқат», Ҷомӣ «манзили маънига Хизри роҳ» аст. Хусрав дар хотираш «ҳар замон шӯре етиб» суханаш аз «пири Ансорӣ сӯзидан» ҷошнӣ гирифта, аз лутфи Ҳофизӣ Шерозӣ «тараққийлар топиб», Аттор барои ӯ «дӯкони файз» аст, аз файзи Фирдавсию футӯҳи Ҳоконӣ паём гирифтааст. Гоҳе табъаш аз нури Анварӣ равшан, гоҳ «Саъдий жомининг файзи мудомӣ дур» замиран аз ишқи Ироқӣ нашъаманд (Топибон ишқи Ироқӣдан замиран нашъае, Ҳосили аҳли ишқнинг шӯри тамомидур манга), нусхаи таъйиди Бедил файзи сухани ӯст. Ғазали мазкур бо байтҳои зер оғоз ёфта, хулоса мешавад:

Волиӣ мулки тариқат гар Низомӣдур манга,  
Манзили маънига хизри роҳ Жомӣдур манга.  
Хотиримға Хисравӣдин ҳар замон шӯри етиб,  
Банда давронниг бори ширин каломидур манга.  
Пири Ансорӣ сӯзиддин ҷошни нутқум топиб,  
Сӯзда ҳосил шарбати юъҳйил-изомидур манга.  
Ҳофизӣ Шероз лутфиддин тараққийлар топиб,  
Жилвагоҳ аҳли тасаввуфнинг мақомӣдур манга.  
Юзима Аттор ҳар лаҳза дӯкони файз очиб,  
Доим андин атрпарвар жон машомидур манга.

Файзи Фирдавсий гаҳи кўнглум очибдур ийддек,  
Гоҳ Хоқоний футуҳининг паёмидур манга.  
Гоҳ табъим Анварий нури била равшан бўлуб,  
Гоҳ Саъдий жомининг файзи мудомидур манга.  
Топибон ишқи Ироқийдин замирим нашъае,  
Ҳосил, аҳли ишқнинг шўри тамомийдур манга.  
Нусхаи таъйид Бедилдин топиб файзи суҳан,  
Маъни ичра номаи иқболи томийдур манга.  
Қилса ҳосид даҳли бежо сўз аро йўқтур ғамим,  
Ким бу маънида Навоийни руҳи хомийдур манго  
Тонг эмас, Мунис, агар бўлсам киромий қадрим,  
Устоди зоҳиру ботин Киромийдур манга [53, 249].

Муниси Хоразмӣ дар баробари шоири беҳамто будан чун мутарҷим огоҳу доно дар тарҷумаи асраҳои классикони адабиёти форсии тоҷикӣ низ нақши муассир гузоштааст. Ӯ дар муқаддимаи тарҷимаи “Равзат-ус-сафо”-и Мирхонд ба забони ўзбекӣ оид ба супориши ҳокими Хоразм Муҳаммад Раҳимхони 1, ки аз бебаҳра намондани мардуми туркигӯю туркизабони Хоразм аз файзу баракат ва саховати анвои улум фунун, тафсиру ҳадис, аз калому мантиқ ва ҳикмату ашъори мардуми форсизабон, баҳусус китобҳои таърих баҳраманд гардиданро чунин ба қалам додааст, ки овардани матни пурраи он ба забони асл аз манфиат ҳолӣ набуда, аз густариши робитаҳои адабии тоҷику ўзбек башорат медиҳад:

“...Абулғози Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон... ҳазратнинг мавкиби воло ва урдий аълосида турк- тожик ва улуғ ва кичикдан жамъи касир ва жамаи ақир ижтимоӣ даст бериб, умумил авқот суҳбати фойизус-саховтида аснофи улум ва анвои фунун андоққим, тафосир ва аҳодис ва калом ва мантиқ ва ҳикам ва ашъор ва ғайрихўм ўтқорилур эрди, алалҳусус кутуби таворих ва сиярқим салотин базмиға маҳсусдур ўқулар эрди, чун аксари кутуб форси иборати била мактуб эрди , фавойидидин

хавос ва форсидонлар махзуз бўлуб, атрок жамоаси ва Хоразм эликим мажмуи туркигӯйдурлар, бебаҳра қолур эрдилар...” [172, 96].

**Огаҳӣ.** Яке аз чехраҳое, ки воқеан ҳам дар таърихи пайвандҳои адабии тоҷику ўзбек ҷойгоҳи хос дорад, **Огаҳии Хоразмӣ** мебошад. Огаҳӣ на фақат дар ду забон мусаллат будааст ва бо онҳо шеър гуфтааст, балки дар тарҷумаи осоре, ба монанди: «Равзат-ус-сафо», «Табақоти Акбаршоҳӣ», «Зафарнома», «Нодирнома», «Таърихи Муқимхонӣ» ва ғайра саҳми бебадал гузоштааст. Вай бо тарҷумаи осори таърихӣ қонеъ нашуда, дар ин равиш як силсила асарҳои илмӣ-таърихӣ низ навиштааст, ки «Ҷомеъ-ул-воқеоти султон», «Шоҳиди иқбол», «Таърихи гулшани давлат», «Риёз-уд-давлат» аз ҷумлаи онҳост.

Хидмати Огаҳӣ ба он чизе ки ёдавараӣ шуд, маҳдуд намешавад. Вай барои ғанисозии хазинаи адабиёти ўзбек «Гулистон»-и Саъдӣ, «Баҳористон» ва «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ, «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ ва «Ҳашт биҳишт»-и Амир Хусрави Дехлавиро ба ўзбекӣ устодона тарҷума кардааст. Ҳадафҳои хунараӣ ва инсонии ин шоир дар заминаи осори инсонпарваронаи адабиёти форсии тоҷику ўзбек шакл гирифтааст. Шоир дар байте дар таъйиди ин масъала мегӯяд:

Кирмагай зарсиз кишилик сониға,  
Саъдӣ ўлсун фазл оро ё Анварӣ [92, 143].

Бесабаб нест, ки масъалаи ахлоқ дар эҷодиёти ӯ мақоми хос дошта, он дар концепсияи ахлоқии классикони адабиёти тоҷик аз ҷумла «Гулистон»-и Саъдӣ шакл гирифтааст.

Тарҷумаҳои Огаҳиро аз забони форсии тоҷикӣ ба ўзбекӣ муҳаққикон аз лиҳози мазмуну мундариҷа ва характер ба се қисмат ҷудо кардаанд:

- 1.Тарҷумаи асарҳои таърихӣ
- 2.Тарҷумаи асарҳои илмӣ, фалсафӣ ва ахлоқӣ
- 3.Тарҷумаи асарҳои бадеӣ ва шеърҳо.

Ин чо пеш аз он, ки оид ба тарчумаи асарҳои бадеӣ, бахусус тарчумаи «Гулистон»-и Шайх Саъдӣ аз тарафи Огаҳӣ баъзе фикру андешаҳои хушро баён созем, сабаби рӯ овардани Огаҳӣ ба тарчумаи «Гулистон»-ро дар нусхаи асл (ӯзбекӣ) ба хонанда пешниҳод намоем, ки ин андешаи мутарҷим далели эҳтиёҷ доштани халқи дӯсту ҳамсои ӯзбек ба андешаҳои ахлоқиву ҳикмати бузургони адабиёти форсии тоҷикӣ далолат мекунад: «Хусусан бу фақир касирут тақсир ҳақорат интисоб Муҳаммад Ризо мироб алмутахаллиси бил Огаҳий...ул жанобнинг ададсиз макрумат ва ҳадсиз марҳаматидин барча ақрон ва амсолим аросида даражаи аднодин мартабаи аълога тараққий топиб, қуёшдек мумтоз ва сарафроз эрдим, мааҳозо нурун ало нур мазмунича ҳамул иноят устига яна юз турлуқ отифатлар зоҳир қилиб, фақирға ҳазрат Шайхи Саъдий алайҳир раҳманинг «Гулистон» отлиғ китобин турк тили бирла таржима қилмоқ хизматин буюрди ва бу муборак хизмат шарофатидин ифтихорим фарқи амомасин қуёшинг заррин амомалиғ аломаси бошидин ниҳоятсиз нотавон ва ғоятсиз хастажон эрдим, аммо ул жанобнинг мундоқ марҳамати дорушшифосидин сиҳат, балки қувват шарбати лаззатин топиб, бақадрҳол бу хужуста фол хизматни биткармакка мажолим борича жидду жаҳд ишин зухурға едкурдим ва бу авроқ майдониға ҳолим етгунчи ибтидо қалами маркабин сурдим. Ҳақ таоло иноятидин умид улким, фақир итмом сарҳадиға восил ва ушбу муродимни ҳосил қилғой, омин ва минҳул ҳидояту ват тавфиқ, эмди бу китобни ўқувчи суҳандонлар билсунларким, мусанниф раҳматуллоҳ таоло нодир ҳикоятлар ва музҳик латифалар, муфарриҳ ашъорлар ва ўтгон подошлардин воқеъ бўлгон ғариб сийрат ва осорлардин бир неча сўзни ижмол ва ихтисор тариқаси била бу киобға дарж этиб, «Гулистон» от қўюб, саккиз боб була саккиз биҳишт янлиғ зийнат берибтур, аларнинг тиъдод ва таржима будурким, марқум ва мастур бўлур...» [172 , 112].

Воқеан, агар ба тарҷумаи ҳикоятӣ байтҳое, ки Огаҳӣ баргардон ва манзури хонандаи ўзбек намудааст, тавачҷўҳ намоем, аз малакаву маҳорат, огоҳии комили мутарҷим аз таркибу грамматикаи забони форсии тоҷикӣ ва хусусиятҳои он боҳабар будани эшон хувайдо мегардад. Огаҳӣ хангоми тарҷума талаботи услубӣ ва ниёзи хонандаи ўзбекро ба ҳисоб гирифта, конструксияи забони форсии тоҷикиро баъзан вайрон намуда бошад ҳам, вале услуби муаллиф (Саъдӣ-Ж.М.)-ро дар асл нигоҳ доштааст. Чунин усули кор ба мутарҷим имкон додааст, ки ҷумлаҳояш ихчаму муассир манзури хонанда гардад. Академик Воҳид Зоҳидов ба ҳамин паҳлуи маҳорати тарҷумонии Огаҳӣ баҳои арзанда дода, навиштааст, ки «Огаҳийнинг бадиий таржималари том маъноси ила ижодий характерга эга бўлиб, махсус илмий-текширишни талаб қилади. Шоир қилган таржималарига ўзидан ҳикоятлар, айрим шеърӣ парчалар киритган... Огаҳий ўзининг таржималари билан халқлар дўстлиги ва ҳамкорлигини ривожлантиришга ўзнинг муносиб ҳиссасини қўшди» [92, 141].

Барои муайян намудани маҳорати тарҷумонии Огаҳӣ ва баҳо додан ба тарҷумаҳои ӯ ба мисолҳо мурочиат менамоем.

Саъдӣ. Ҳикоят:

«Яке аз мулукро шунидам, ки шабе дар ишрат рӯз карда буд ва дар поёни мастӣ ҳамегуфт:

Моро ба ҷаҳон хуштар аз ин як дам нест,

К-аз неку бад андешаву аз кас рам нест!

Дарвеше гуруснаву бараҳна ба сармо буруни дар хуфта буд ва дар бадеҳа гуфт:

Эй, он ки ба иқболи ту дар олам нест,

Гирам, ки ғамат нест, ғами мо ҳам нест?...» [29 ,22]

Тарҷумаи Огаҳӣ:



«Ҳикоят. Эшитдимким, подшоҳларнинг бири кечаву кундуз май ичиб, маст бўлиб, айшу ишратға машғул эрди ва мастлик охирида бу байтни ўқир эрди. Байт:

Йўқтур жаҳон ичра манго асло бу дамдин яхши дам,  
Ким неку баднинг фикридан кўнглимда йўқ бир зарра ғам.

Бир яланг оёқ ва яланг бош дарвеш ул атрофда ётмиш эрди, они эшитиб, деди:

Эйки олам мулкинг ўлмиш якқалам,  
Санда гар ғам бўлмас йўқ бизди ҳам!...»

Тарчумаи насрии ҳикоя маънои асло ифода намояд ҳам, вале байтҳо дар тарчумаи Огаҳӣ дар ду баҳр омада, маънии мисраъҳо тақсим шудаанд, инчунин омехта ва ҳатто партофта шудаанд. Байти дуввум, мисраъи аввал дар тарчума маънои тамоман дигарро ифода кардааст.

Ҳикояти мазкури Саъдӣ аз тарфи мутарчими дигари ўзбек Мулло Муродхўча эшон бинни Солеҳхўча чунин тарчума гардидааст:

«Ҳикоят. Подшоҳлардан бирини эшитдимки, бир кеча ишратда тонг оттурғон эрди ва мастлигининг охирида дер эрди:

Йўқ бизга жаҳонда ушбу дамдин хуш дам,  
Йўқ фикри ямону яхши, ҳеч кимдан ғам.

Бир яланғоч фақир дарвеш ташқарида совуқда ётган эрди, бу байтни эшитди ва деди:

Эй муқбил агар сан йўқ оламда,  
Сен беғам эсанг, биз ҳам эмасмиз ғамда!

Тарчумаи Муродхўча низ маънову завқ ва таъсири ҳарорати андешаҳои Саъдиро ифода карда натавониста бошад ҳам, вале ба он нисбатан наздиктар аст.

Маълум аст, ки ҳикояҳои Шайх Саъдӣ дар мавзӯҳои гуногун буда, ҳаҷм ва оҳанги онҳо низ ҳархелаанд. Хактери образҳо ба услуби ҳикояҳо монанд мебошанд: нутқи персонажҳо, сюжет, баёни мувофиқ ва

гайра. Чунончи, дар ҳикояи зер нависанда савдогари чашмгурӯснаеро бо як маҳорати махсус устодона ҳачв кардааст.

Саъдӣ:

«Бозаргонеро дидам, ки саду панҷоҳ шутур бор дошт ва чихил бандаву хидматгор. Шабе дар қазираи Кеш маро ба ҳучраи хеш даровард. Ҳама шаб наёрамид аз суханҳои парешон гуфтан, ки фалон анборам ба Туркистон аст ва фалон бизоат ба Ҳиндустон ва ин қиблаи фалон замин аст ва фалон чизро фалон замин. Гоҳ гуфтӣ: Хотири Искандария дорам, ки ҳавое хуш аст. Боз гуфтӣ: На, ки дарёи Мағриб мушавваш аст. Саъдиё, сафаре дигар дар пеш аст. Агар он карда шавад, бақияти умри хеш ба гӯшае бинишинам. Гуфтам:

-Он кадом сафар аст?

Гуфт:

-Гугирди порсӣ хоҳам бурдан ба Чин, ки шунидам қимате азим дорад ва косаи чинӣ ба Рум орам ва дебои румӣ ба Ҳинд ва фӯлоди хиндӣ ба Ҳалаб ва обгинаи ҳалабӣ ба Яман ва бурди ямонӣ ба Порс ва з-он пас тарки тичорат кунам ва ба дуконе бинишинам.

Инсоф, аз ин мохулиё чандон гуфт, ки беш тоқати гуфтаниш намонд.

Гуфт:

-Эй Саъдӣ, ту ҳам сухане бигӯй аз онҳо, ки дидаию шунидай.

Гуфтам:

Он шунидастӣ, ки дар ақсои Ғӯр,

Борсолоре бияфтод аз сутур.

Гуфт: «Чашми танги дунёдӯстро

Ё қаноат пур кунад, ё хоки гӯр» [29, 82]!

Саъдӣ чунин хусусияти ҳарисӣ чашмгурӯснагӣ, аз моли дунё сер нашудани соири дигари мардуми савдогарро тариқи муколама хеле образноку барҷаста инъикос намудааст. Огаҳӣ ҳамин хусусиятҳои

ҳикояти мазкурро ба хонандаи ўзбек хеле моҳирона ва санъаткорона тарчума намудааст, ки онҳо тарчума будани онро эҳсос намекунанд.

Тарчумаи Огаҳӣ:

«Ҳикоят. Эшиттимки, бир бозургонинг юз эллик тева моли ва қирқ бандаву хизматкори бор эди. Бир кеча Кеш жазирасида мени қошиға чақирди ва тонг отгунча тинмай парешон ва малолангез сўзлар айтди. Андоқким: «Туркистонда фалон миқдор анборим бордур ва Ҳиндистонда фалон чоғлиқ молим бордир. Бу хат фалон ернинг хатидур, фалон нимарсага фалон киши зоминдур».

Ва гоҳ дер эрдиким: Искандария ҳавоси кўнглимга тушубдур» ва яна дер эрдиким: «Дарёнинг ҳавоси дилкаш эрмастур».

Яна деди: «Эй Саъдий, олдимда яна бир сафарим бордур, агар андим фориғ бўлсам, қолгон умримни бир гўшада ўтказурман».

Ман дедим: «Ул на сафардур?»

Ул деди:

«Гўгуртни Форсдин Чинга олуб борурман, нединким, гўгуртнинг қиймати анда баланд эрмишдур; андин чинний косаларни Румға элтурман ва андин Рум деболарин Ҳиндустонға еткарурман ва андин ҳиндий фўлодларни ҳалабға културурман ва андин шишаларни Яманға дохил қилурман ва андин яманий бурдларни Форсға восил қилурман. Андин сўнг тижоратни тарк этуб, дўконда ўлтурурман»

Мундоқ молихулиё ҳарзалардин ул миқдор сўз айттиким, манда эшитгудек тоқат қолмади.

Сўнгра деди:

-Саъдий, сан ҳам бир сўз дегил, қачонгача бу сўзларга рози бўлиб ўлтурурсан?»

Ман дедим:

«Бир кишининг тушти маҳмилдин юки

Бир биёбанда қилур чоғда мурур;

Деди: «Дунёдорларнинг оч кўзин

Ё қаноат тўлдурур, ё хоки гўр!»

Огаҳӣ дар тарҷумаи мазкур услуби умумии ҳикояро нигоҳ дошта, ба хусусиятҳои забонӣ эътибори чиддӣ дода, аз муродифҳои феъли забони ўзбекӣ самаранок истифода бурдааст. Адабиётшинос Н. Комилов ба ҳамин паҳлуи тарҷумаи ҳикояи мазкур ишора намуда навиштааст, ки «Таржимон ҳикоятнинг умумий услубини сақлаб қолиш учун унинг тил хусусиятларига алоҳида эътибор беради. Савдогарнинг телбаларники сингари паришон нутқи, «ҳаяжонли» монологи аслида бўлганидай таржимада ҳам устма-уст қалашиб келган бир неча гаплардан иборат боғланган қўшма гапли фраза орқали тасвирланади...» [103, 120].

Огаҳӣ ҳангоми тарҷумаи «Гулистон», ки аз назму наср иборат аст, услуби муаллиф (Саъдӣ)-ро нигоҳ дошта, ба хонанадаи ўзбек чунин гулдастай тару тозаро дар назму наср пешниҳод кардааст. Барои исботи андешаҳои хеш мисол меоварем.

Саъдӣ:

«Яке дар Масҷиди Санҷор ба татаввуъ бонги намоз гуфтӣ ба адое, ки мустамиёнро аз ў нафрат будӣ ва соҳиби масҷид амире буд одил, нексират, намехосташ, ки дилозурда гардад, гуфт:

-Эй чавонмард, ин масҷидро муаззинонанд қадим, ҳар якеро панҷ динор мураттаб доштаам. Туро даҳ динор медиҳам, то чое дигар равӣ.

Бар ин қавл иттифоқ карданду бирафт ва пас аз муддате дар гузаре пеши амир бозомад, гуфт:

-Эй худованд, бар ман ҳайф кардӣ, ки ба даҳ динор аз он буқъам бадар кардӣ, ки ин чо, ки рафтаам, бист динорам ҳамедиҳанд, то чое дигар равам ва қабул намекунам.

Амир аз ханда беҳуд гашту гуфт:

-Зинҳор, то наситонӣ, ки ба панҷоҳ розӣ гарданд.

Ба теша кас нахарошад зи рӯи хоро гил,

Чунон ки бонги дурушти ту мехарошад дил [29, 97]!

Тарҷумаи Огаҳӣ:

«Бир киши Синжор шаҳрининг масжидида тавъ ва рағбат била азон айтур эди. Андоқ бад овоз эрдиким, эшитган халқ андин нафрат килиб қочар эрдилар. Ва масжид соҳиби бир амир эрдиким бағоят одил ва нексифат эрди, ҳеч кўнгулга озор бермак тиламас эрди. Охир деди:

-Эй жувонмард, бу масжидининг бурундин бир нечи муаззини бордур ва аларнинг ҳар бирин беш тилло муқаррар тутмишман. Сенга ўн тиллот берурмиз, то сен башға жойға борғил. Ул киши бу сулҳни қабул этиб ҳамул масжиддин кетди ва оз муддатдин сўнг қайтиб, амирнинг олдига келиб деди:

-Эй амир, менинг ҳаққимга жабр қил қилмишсан. Нединким, мени ўн тилло бериб масжиддин чиқориб юбординг. Ҳоло борғон еримда жойин қамдин бошқа жойға кетгил, деб йигирма тилло берурлар. Мен қабул қилмасан. Амир хандон бўлуб деди:

-Зинҳор қабул қилмагилким, эллик тиллоға рози бўлурлар.

Байт:

Унинг аниндек этар халқға хороши дил,

Ки теша онча йўна оламғуси тошдин гил» [20, 114].

Огаҳӣ, ки донандаи хуби забони форсии тоҷикӣ маҳсуб меёфт, усулу услуби Саъдиरो бисёр хуб дарк намуда, гуфтугӯи муаззини бадовозро бо соҳиби масҷид ба таври хуб, бо тамоми санъати тарҷумони ба забони ўзбекӣ баргардон кардааст. Дар тарҷумаи матни насрӣ ва назмӣ ягон ҷузъи зиёдатӣ, ибораву ифодаҳои аз матн берун мушоҳида намешавад.

Аз мисолҳои фавқ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки Огаҳӣ чун донандаи хуби таъриху адабиёт дар тарҷумаи осори бадеии классикони адабиёти форсии тоҷикӣ ва асарҳои таърихиву фалсафӣ барои халқи ўзбек ва таъриху адабиёти он бо тарҷумаҳои волои хеш нақши муассиру мондагор гузошта, барои густариш ёфтани таърихи робитаҳои адабиёти тоҷику ўзбек хизмати шоистаро анҷом додааст. Зеро

«Тарчумаи бадеӣ яке аз рукнҳои асосии робитаи адабӣ буда, аксар вақт ба таъсири адабӣ мубаддал мешавад. Таҷрибаи эҷодӣ гувоҳӣ медиҳад ва илми адабиётшиносӣ исбот мекунад, ки осори шоири тарҷумашаванда хоҳу нохоҳ ба эҷодиёти шоири мутарҷим таъсир мерасонад. Он вақт тарҷумаи бадеӣ чун зухуроти муҳимми равобити адабӣ не, балки чун омили муҳимми инкишофи адабиёт эътибор пайдо мекунад» [141, 19].

Огаҳӣ мисли гузаштагони худ ба забони форсии тоҷикӣ низ шеърҳо гуфтааст, ки В.Абдуллоев миқдори онро дар девони шоир- «Таъвиз-ул-ошиқин» 1090 мисраъ муқаррар кардааст [53, 372]. Ба андешаи ин муҳаққиқ, Огаҳӣ чун дар шеърҳои ўзбекиаш дар ашъори тоҷикиаш низ аз воқеияти давр таассурот бардошта, мазмунҳои ахлоқӣ ва иҷтимоиро ифода кардааст. Аз панду андарзҳои шоир таъсири Саъдию Ҳофиз ва Бедил равшан эҳсос мешавад. Илова бар ин, ба ашъори Бедил ва Амирӣ муҳаммас низ бастааст. Аз 29 моддаи таърихӣ, ки Огаҳӣ гуфтааст, 27-тои он ба форсии тоҷикист.

Шоир ахлоқи фозилаи инсон, аз ҷумла тамаъкориро нақӯҳиш намуда, аз ҷумла мегӯяд:

Халосӣ дода аз банди тамаъ кун лоиқи иззат,

Ки муддатҳо ба хорӣ мубталои ин чоҳам [53, 372].

Дар асри XIX адабиёти ўзбек низ мисли адабиёти тоҷик хусусиятҳои нав пайдо мекунад, ки ба вазъи сиёсӣ ва иҷтимоии давр сахт марбут мебошад. Ин дигаргунӣ зери таъсири таҳаввулоти сиёсӣ инқилобии Россия ба амал омада, ба равиши адабиёт низ таъсири муфид мегузорад.

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX низ тарҷумаҳои зиёди асарҳои классикони адабиёти форсии тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ ба амал омадааст. Чунончи, дар шаҳри Тошканд аз тарфи **Мулло Муродхӯча эшон ибни Солеҳхӯча** «Гулистон»-и Шайх Саъдӣ бо номи «Шавқи Гулистон» тарҷума гардида, дар матбааи Ғулом Ҳасан Орифҷонов ҷоп шудааст. Як хусусияти муҳимми тарҷумаи мазкур дар он аст, ки

мутарчим дар ҳошияи асар вожа, таъбир ва калимаҳои душворфаҳми тоҷикиву арабиро дар ҳошияи китоб шарҳу эзоҳ дода, аз қоидаҳои грамматикаи забони форсии тоҷикӣ ба хонанда маълумот медиҳад.

Дар ибтидои китоб, ки бо муаррифии он шуруъ мешавад байтҳои Саъдӣ:

Ба чӣ кор оядат зи гул табақе?  
 Аз «Гулистон»-и ман бубар варақе!  
 Гул ҳамин панҷ рӯзу шаш бошад,  
 В-ин Гулистон ҳамеша хуш бошад.

бо забони ўзбекӣ аз тарфи Муродхўча чунин тарҷума гардидааст:

Табақи гул дилингин қилмас чоғ,  
 Гулистонимдан ол бир япроқ.  
 Гул замони беш-олти кундур бас,  
 Бу Гулистон ҳамеша пок нафас.

Мутарчим дар «Сабаби тарҷумаи китоб»-и муқаддима ба эҷодиёти Саъдии Шерозӣ баҳои арзанда дода, ба забони ўзбекӣ бениҳоят мушкил тарҷума шудан, вале боиси ифтихор буданаширо зикр менамояд. Хусусияти вижаи дигари тарҷумаи Муродхўча дар он аст, ки тарҷумаи ҳоли Саъдӣ ба таври муфассал оварда шудааст, ки мо чунин амалро дар тарҷумаҳои дигари «Гулистон»-и Саъдӣ мушоҳида карда наметавонем.

Муродхўча ҳамаи бобҳои «Гулистон»-ро ба таври мукамал тарҷума намуда, дар ҳикоят, байту ҳикматҳои асар услуб ва вазни нусхаи асло риоя кардааст. Чунончи:

Саъдӣ. Ҳикоят.	Тарҷумаи Муродхўча:
Подшоҳе ба куштани бегуноҳе фармон дод. Гуфт: -Эй малик, ба мўчиби хашме, ки туро бар ман аст, озори худ маҷўй, ки ин	Бир подшо гуноҳсизни улдирмоққа амр берди. Бегуноҳ айтди: «Эй подшо менга бўлғон - ғазабинг муктазосила ўзингни озорингни талаб қилма» Подшо айди: «Нечун?» Мазлум айди: «Бу азоб

уқубат бар бар ман ба як нафас барояд ва базаҳи он бар ту ҳовид бимонад [29, 38].	менга бир нафса тамом бўлур ва анинг гуноҳи сенинг узрингда абдий қолур» [27, 83].
--	--

Байт:

Ба нони хушк қаноат кунему ҳомаи далқ,  
Ки бори меҳнати худ беҳ, ки бори миннати халқ [29 ,72].

Тарҷумаи Мурадхӯча. Байт:

Кифоя бизга йиртиқ тӯн, қуруқ нон,  
Халойиқ миннатидин будир осон [27, 254].

Саъдӣ. Масал:

Каждумро гуфтанд: «Чаро зимистон берун наоӣ? Гуфт: «Ба  
тобистончӣ чӣ ҳурмат дорам, ки ба зимистон низ биёям!»

Тарҷумаи Мурадхӯча:

Чаёнға айдилар: Нима учун қишда ташқари чиқмасан?» Айдӣ:  
«Ёзда менинг нима ҳурматим бордурки, қишда ҳам ташқари чиқарман!».

Саъдӣ.

Ҳикмат:

Мол аз баҳри осоиши умр аст,  
На умр аз баҳри гирд кардани мол!

Тарҷумаи Мурадхӯча:

Мол роҳат умр учундир, умр мол жамъ айламак учун эмасдур!

Саъдӣ. Насиҳат.

То кор ба зар бармеояд ҳон  
Дар хатар афкандан нашоёд.

Тарҷумаи Мурадхӯча:

Модомики иш оқча билан ҳосил бўлур

Жонни ҳалокатға ҳашламоқ лойиқ эмасдур [171, 132].

Адабиётшиноси ўзбек Ж. Шарипов хангоми баррасии масъалаҳои  
тарҷума дар Ўзбекистон ба фазилатҳои тарҷумаи Мурадхӯча тавачҷӯҳӣ



махсус зоҳир намуда, нақши мондагори мутарҷими мазкурро махсус кайд кардааст: Ба андешаи муҳаққиқ яке аз фазилатҳои муҳим ва хуби тарҷумаи Муродхӯча ин аст, ки дар ҳошияи китоб калимаву ибораҳои арабиву форсиро ба таври пурра ва муфассал шарҳу эзоҳ медиҳад. Тарҷимони «Гулистон» нусхаҳои дастнавис ва чопии асарро ба ҳамдигар қиёс намуда, дар кадом нусха чӣ хел навиштани ибораву ифодаҳоро муайян намудааст, ҳамчунин асарҳои олимоне, ки ба «Гулистон» шарҳ навиштаанд, аз назар гузаронидааст [171, 135].

Тарҷумаи Муродхӯча махсусан байни аҳли илму адаби охири асри XIX ўзбеку тоҷик амсоли Саидахмад Василии Смарқандӣ, Домулло Абулқодирӣ Қошғарӣ, Домулло Турсун Муҳаммад Аълами Султонӣ, Мавлони Юсуфи Сарёмӣ, Мавлоно Камӣ, Сиддиқии Хандаликӣ, Ғурбатӣ ва дигарон нуфузу эътибори хоса пайдо намуда, оид ба тарҷума ва чопи чунин асари безавол таърих ва соқиномаҳо иншо намуда, хизматҳои шоистаи ин мутарҷими чирадастро мавриди ситоиш қарор додаанд. Чунончи, Абдулқодирӣ Қошғарӣ дар итмоми асари мазкур таърихи зеринро иншо намудааст:

Бу мисраъ ғунчадин очилди тарих,  
Мурод булбулон Шавқи Гулистон

Ё худ Ғурбатӣ низ дар таърихи худ нақши муаззами «Гулистон»-ро ба забони туркӣ махсус зикр намуда, онро бо ибораҳои «бӯстон», «анбаристон», «хумистон» ва ғайра ситоиш кардааст:

Жаҳона кеди бу турки «Гулистон»,  
Алфлар анда гӯё сарву бӯстон.  
Хат мушкину холнуқта бирла,  
Табиатларға гӯё анбаристон.  
Баҳористон эрур биналстурий,  
Қаю кўнгилға ким бўлмиш зимистон.  
Бӯлиб бу таржима соқий масаллик,  
Майи маъниға ул гӯё хумистон.

Гулистон ичра бу туркий париваш,  
Хутути зулфидин бир сунбулистон.  
Гулистонға назорат қилди ҳосил,  
Нуқотидин бўлиб бир шабнамистон.  
Тамошо қилгучиларнинг кўзидан,  
Гулистон ўлди гўё наргизистон.  
Хурд тарихин айди Ғурбатийға,  
Дегилким таржима хусн гулистон [171, 135].

Тарҷумаи асарҳои классикони адабиёти форсии тоҷикӣ ва асарҳои таърихӣ дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX вусъати тоза пайдо намуда, барои маърифатнок шудани халқи ўзбек ва ғанӣ шудани хазинаи адабиёти ин халқ ҳаматарафа мусоидат намудааст. Дар ин давра (с.1898) аз тарафи Алмаӣ «Калила ва Димна», Сиддиқии Хандаликӣ «Ҳазору як шаб», Раҳимхўча «Салоти масъудӣ», Мираъзам Мирсултон «Достони Абумуслим», Хомўшӣ «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Хислат «Қиссаи Барзуи шер», Хиромӣ «Чор дарвеш» ва ғайра тарҷума гардида, тавассути матбааҳои шаҳрҳои Тошкент, Самарқанд, Қўқанд ва ғайра манзури хонандаи ўзбек гаштааст.

Дар ин давра аз тарафи Каримо ном шахс тарҷума ва чоп шудани рисолае таҳти унвони «Раҳимо тарҷумаи Каримо» воқеаи фарахбахш маҳсуб меёбад. Асари мазкур зарбулмасалу мақол, панду ҳикмат ва афоризмҳои «Гулистон»-и Саъдиро фаро гирифта, матн ҳам бо забони тоҷикӣ ва тарҷумааш бо забони ўзбекӣ гирдоварӣ шудааст. Асари мазкур аз тарафи Сирочиддин ном шахс дар матбааи О.А. Пурцев чоп карда шудааст.

Нақши рўзномаву маҷаллаҳо дар тарғибу ташвиқи эҷодиёти классикони адабиёти тоҷикии форсӣ ва асарҳои ахлоқиву панду ҳикматӣ, ба вижа «Гулистон» ва «Бўстон»-и Саъдӣ хеле бузург аст. Масалан, аз тарафи шоир Дардманд тарҷума ва чоп шудани шеърҳои ғазалҳо, ҳикояҳо аз «Гулистон»-и Саъдӣ дар маҷаллаи «Шўро» (с. 1910, №18, с. 248),

мақолаҳо оид ба тарҷумаҳои туркии «Гулистон»-у «Бӯстон» аз тарафи Начиб бини Бадриддин («Шӯро», 1914, №14], Саид Рамиев «Гулистон» таржимасида ҳақида» («Шӯро», 1914, №191], ҳамчунин дар саҳифаҳои ин маҷалла чоп шудани силсилаи мақолаҳо оид ба тарҷумаҳои «Гулистон» [1914- №22, 23, 24; 1915- №1] ба ниёз доштани халқҳои туркзабон ба ин осори гаронбаҳо шаҳодат медиҳад. Вобаста ба гуфтаҳои Ғавқ бо овардани як мисол иктифо мекунем. Маҷаллаи «Шӯро» вобаста ба тарҷумаи осори Саъдӣ навиштааст, ки «Гулистон» достонинг таржима қилинишга қизиқувчилар кӯп булди. Ҳатто Қўқондан ҳам таржиманинг тез бўлишини, таржимоннинг асл исмини сураб «Шӯро» журналига хат юборилди. Журналда таржимоннинг жавоб хати ҳам босили чиққан:

«Қўқон шаҳринда Аҳилло афандига!

«Гулистон» таржимаси тезроқ нашр қилинсун ҳамда мутаржим «муस्ताор» имзони ташлаб, ўзининг ҳақиқий имзосини ёзсун, меним ушбу мақсудларимни мутаржим афандига «Шӯро» идораси эришдирсун» деб ёзган мактубингизни идора бизга юборди. Хайрхоҳлик қилуб, ёзувингиз учун сизга дуолар қилдик. Сизда ўқирсиз ва бошқаларда кўрарлар деб жавобимизни «Шӯро»да босдирувни мувофиқ кўрдик...» Гулистон» таржимасини ўтган декабрнинг 20-кунида тамом этдук ва таржимамизга «Шакарстон» деб ном қўйдик. «Шакарстон» ёрти табоқли зўр форматда 206 бетли бир китоб бўлди. Форси ва араби шеърларга ўз тарафимиздан куйли таржималар қўйилди. Китобнинг шеваси «Вақт» ҳам «Шӯро» шеваларина яқин равишдадир.

«Шакарстон бу кунда оққа кўчиралидир. Иншоолла, тез кунда матбаага бериладур. Сизнинг ва бошқаларнинг «Гулистон» таржимаси қайчан томом бўладир?» деб берган саволинизга қаршу беражак жавобим ушбудир...» («Шӯро», 1915, №1, саҳ.14]

Дар адабиёти ўзбеки ин давра чехраи муҳим **Ҳамза Ҳакимзода** Ниёзӣ мебошад. Ҳамза низ осори индавраинаашро ба ду забон: забонҳои

точикӣ ва ўзбекӣ навишта, масъалаи равшангароиро аввалин шуда дар адабиёти ўзбек ба миён гузошт. Пешвои ин чараён дар адабиёти тоҷик устод Айнӣ буд ва дар осори Ҳайрату Асирӣ низ рӯҳияи маърифатхоҳӣ нуфуз дошт. Ин се адиб низ мисли шоирони ўзбек дар навишт ба ҳар ду забон қодир буданд. Махсусияти адабиёти ўзбекро дар ин давра ифодаи мазмунҳои маорифпарварӣ ва кашфи шаклҳо ва тарзҳои тозаи шеърӣ муайян мекунад, ки барҷастатарин намоёндаи он Ҳамза мебошад [74, 178-179].

Хусусиятҳои таҳаввули адабиёти ўзбек дар асрҳои XVI-XX ба масъалаҳои пайвандҳои адабии тоҷикону ўзбекон дар замон ва савияи дигар пайванд меҳӯрад. Масъалаи таҳаввулоти адабии ин давр ба мавзӯи нуфузи забон ва адабиёту фарҳанги забони тоҷикӣ дар муҳити адабии Мовароуннаҳр вобаста мешавад. Омӯхтан ва донишҷӯи илму маърифат ва ошноӣ ба шеърӯ адаб дар ин давра низ бе донишҷӯи забони тоҷикӣ тасаввурнопазир буд. Нуфузи забон ва адабиёти форсии тоҷикӣ дар муҳити адабию фарҳангии ўзбекӣ боис шуд, ки намоёндагони ҳар ду халқ ба омӯхтан ва раванқ бахшидани забон ва адабиёти якдигар манфиатдор бошанд, боиси пайдоиш ва рушди адабиёти дузабона гардид, ки махсусан барои адабиёти ўзбек босамар ва судманд омад. Дузабонӣ аз хусусиятҳои умдаи таҳаввулоти адабиёти он давра буд.

Дар заминаи асноди сарчашмаҳои адабӣ ва таърихии он давра метавон гуфт, ки дар нимаи аввал ва дуҷуми асри XVI адабиёти ўзбек дар ҳамаҷо ҳавзаҳо ва равишҳои суннатӣ, ки маълум буд, рушд ёфтааст. Дар раванди таҳаввулоти адабиёти ўзбекии асри XVI ва асрҳои XVII, XVIII ва XIX таъсири равишҳои адабиёти тоҷик хеле зиёд буда, хусусиятҳои асосии инкишофи ин адабиётро муайян мекунад. Муҳимтарин санад ин аст, ки дар фазои адабии ин давра рӯҳи ягонаи ҷустуҷӯҳои адабӣ байни намоёндагони адабиёти ҳар ду халқ муштарак будааст.

Адабиёти ўзбекии асрҳои XVI-XX асосан дар таъҷ ба суннатҳои адабии мавҷуд, яъне арзишҳои адабие, ки хоси адабиёти форсии тоҷикӣ, рушд кардааст; дузабонӣ низ хусусияти хоси адабиёти ин давраҳо боқӣ мемонад; ҳамчунонки дар адабиёти форсии тоҷикии ин давра гароиш ба ду забон ба мушоҳида мерасад, дар адабиёти ўзбекӣ низ чунин равиш идома пайдо мекунад; дар таъҷ ба афкори адабии Бобур метавон гуфт, ки хусусияти эҷодии аксари шоирони ўзбекигӯи ин давраро усули «забони воқеии... рост битилган». [155, 25] ташкил медиҳад, ки ба назари мо, яке аз заминаҳои ба адабиёти шиғоҳӣ қаробат пайдо кардани адабиёти хаттии ўзбекӣ мебошад.

Қараёни таҳаввулоти адабиёти ўзбекро дар асрҳои XVI-XX бе дарназардошти яке аз шаклҳои алоҳидаи вуруди як адабиёт ба адабиёти дигар, яъне таҷдиди қорбурди мундариҷа ва оҳангҳои осори намояндагони адабиёти форсии тоҷикӣ ба адабиёти ўзбекӣ наметавон тасаввур кард. Дар ин замина метавон аз истифодаи мундариҷаи достонҳои, мисли «Лайли ва Мачнун», ёд кард, ки санади эҷодист. Тарҷумаи осори адабӣ ва таърихии тоҷикон ба забони ўзбекӣ, рушди мактаби тарҷума дар Ҳева аз хусусиятҳои хоси инкишофи адабиёти ўзбекӣ дар ин аҳд аст.

## ХУЛОСА

Масъалаи пайвандҳои адабии тоҷикону ўзбекон мушаххасу таърихӣ буда, миқёс ва мақоми он дар фароянди адабиёти ҳар ду халқ пурвусъат ва арзишманд аст. Таърихи ин робита ба замонҳои қадим буда, яке аз шаклҳои судманди баҳрабардорӣ ва таъсиргузорию таъсирпазирии адабиёт ва намояндагони он мебошад. Ҷараёни додуситадҳои адабии тоҷикону ўзбекон аз асрҳои миёна ба баъд мазмуни нав пайдо карда, ба ин ё он дараҷа ба тамаддуни тарафайн таъсиргузоштааст.

Хусусиятҳои пайвандҳои таърихии адабии тоҷикону ўзбекро робитаҳои ҳамҷаворӣ ва таърихӣ вобаста ба шароити ҳаммонанди таърихӣ ва шаклҳои таъсири мутақобили эҷодӣ муайян мекунад. Аз ин мавқеъ, масъалаи тарҷума ва истиқболи эҷодиёти Шайх Саъдиро дар адабиёти ўзбек таҳқиқ карда, ба натиҷаҳои зер расидем:

1. Шайх Саъдӣ аз чехраҳои адабиест, ки беш аз ҳар адиби дигар ба адабиёти ўзбек таъсир гузоштааст. Он ки муҳаққиқи франсавӣ Ҳенри Массе Саъдиро «шаҳриёри шоирони турк...» [136, 107] гуфтааст, низ дар таъйиди ҷойгоҳи ин «ҳакими ахлоқӣ ва азиз ва меҳрубон» [136, 115] дар фароянди адабу фарҳанги туркӣ, аз ҷумла ўзбекӣ будааст.

2. Ҳодисаи воридшавии адабиёти тоҷик ба ҷаҳони адабиёти ўзбек бо ду роҳ сурат гирифтааст: яке аз ин роҳҳо ошноии бевосита ва дигаре тарҷума мебошад. Вуруди Саъдӣ низ ба адабиёти ўзбек аз роҳи ошноии бевосита, истиқбол ва тарҷума сурат гирифтааст.

3. Вуруди Шайх Саъдӣ ба ҳавзаи адабиёти ўзбек ба се роҳ сурат гирифтааст: 1) дар шакли асл, яъне омӯзиши осори Шайх аз нусхаи асл; 2) истиқболи осори манзум ва мансури Саъдӣ; 3) тарҷумаи осори Шайх ба забони ўзбекӣ.

4. Вуруди Саъдӣ дар шакли тарҷумаи осори ӯ дар таърихи робитаҳои адабии тоҷикону ўзбекон ҳодисаи нодир аст. Агар байту

китъаоти чудогонаро истисно кунем, нахустин тарчумаи осори Саъдӣ «Гулистон» аст, ки аз тарафи Сайфи Саройӣ анҷом гирифтааст. Сайфи Саройӣ соли 793/1391-1392/ «Гулистон»-ро тарчума карда, онро «Гулистон бит туркий», яъне «Туркча «Гулистон» ном ниҳодааст. Баъд дар асри XIX Огаҳӣ онро тарчума кард. Баъдтар Муродхочаи Тошкандӣ онро бори сеюм ба ўзбекӣ гардонд. Соли 1968 ин асари Саъдӣ бори чорум аз тарафи Ғафур Ғулом, Шоислом Шомуҳаммедов ва Рустам Комилов тарчума карда шуд.

5. Бо вуҷуди баъзе камбудихо тарчумаи Сайфи Саройӣ даричаи ҳикмати Саъдиро ба рӯи туркзабонҳо боз намуд. Тарчумаи Огаҳӣ тарчумаи комили «Гулистон» набуд, вале ба эътирофи муҳаққиқон аз ҷиҳати бадеият бартарӣ дошт. Тарчумаи Муродхоча комилтарин тарчумаи «Гулистон» ба забони ўзбекӣ буда, ҳам маънӣ ва ҳам сабки «Гулистон» -ро ҳифз намудааст. Ҳамчунин дебочаи мутарҷим ба наҳве шарҳи «Гулистон» ба забони ўзбекист, ки хеле арзишманд аст. Тарчумаи охири низ комил нест ва бобҳои «Гулистон»-ро мутарҷимон ихтисоран тарчума кардаанд. Камбудие, ки ба ҳамаи тарҷумаҳо дахл дорад, асосан ба тарчумаи маъноӣ диққат дода, ҳунари Саъдиро фӯрӯ гузоштани ҳамаи тарҷумонҳо, ба ҷуз Муродхоча, мебошад.

6. «Бӯстон»-и Саъдӣ ба забони ўзбекӣ хеле дер – дар замони Шӯравӣ тарчума шудааст. Онро аввал шоири ўзбек Чустӣ, баъд Ш.Шомуҳаммедов тарчума кардаанд. Ҳар ду тарчума низ нокомил аст. Аз намунаи тарҷумаҳои ин ду тарҷумон метавон чунин натиҷа гирифт, ки Чустӣ ҳамчун шоир дар тарҷумааш бештар комёб шудааст, дар сурате ки тарҷумони дуюм худ муҳаққиқи адабиёт аст, нозуқиҳои матни асло ифода карда тавонистааст.

7. Мутарҷимон дар бештарин ҳол маънии ривоятҳои Саъдиро ба забони ўзбекӣ ифода карда тавонистаанд; дар тарҷума аносири муҳими дигар, монанди ибораҳои ташбеҳӣ, асотирӣ, ҳамчунин талмехот ва рамзу

кинояҳои хоси сабки Саъдӣ ба назар гирифта нашудаанд, ки ин боиси сабки Саъдиро ҳифз карда натавонистани мутарҷимон гардидааст; ҳар ду тарҷума мухтасари тарҷумаи «Бӯстон» аст ва ин асари бузург то имрӯз ба таври комил дастраси хонандаи ўзбек нашудааст.

8. Ғазалиёт ва дигар анвои шеърии Саъдӣ аз асри XIV сар карда, чӯзӣ адабу фарҳанги ўзбек будааст ва то асри XX, ба таври пароканда тарҷума шудааст. Баъдтар Ш.Шомуҳаммедов ва шоир Ҳаёт Неъмат ғазалиёт, қасоид ва баъзе навъҳои дигари шеъри Саъдиро ба ўзбекӣ гардондаанд.

9. Дар миёни тарҷумаҳои ғазалиёт ва дигар навъҳои шеърии Саъдӣ тарҷумаҳои Ш.Шомуҳаммедов бартарӣ дорад ва муҳимтарин хасоиси он инҳост: ҳунари ин тарҷумон бар он таъя доштааст, ки ҳеҷ кадоме аз таркибу ташбеҳот ва истиороти шеъри Саъдӣ сарфи назар нашудааст ва мутарҷим барои онҳо муодилҳои дақиқи ўзбекӣ интиҳоб карда тавонистааст; тарҷумаи ӯ дар аксар маврид дар асоси назарияи меъёрии тарҷума анҷом гирифтааст, сабки Саъдӣ ҳифз шудааст; тарҷумон дар мавридҳои зарурӣ қалимот ва таъбироти тоҷикӣ ва арабиро, ки ба забон ва адаби ўзбекӣ унсият пайдо кардаанд, нигоҳ доштааст ва ин василае будааст барои ҳифзи асолати шеъри Саъдӣ дар тарҷумаи ўзбекии он; ҳифз кардани сиға ва сохтори қалимаҳои форсии тоҷикӣ ва арабӣ низ аз вижагиҳои қори мутарҷим буда, барои ҳифзи сабки шеъри Саъдӣ, ки вазну қофия ва радиф чӯзӣ он аст, нақши муҳим доштааст; тарҷумон ба ҳамгунии тарҷумаи баъзе қалимаю ибораҳо, ки дар шеъри Саъдӣ мақоми маънавӣ ва ҳунарӣ доштанд, риоят карда, дар мавриди наёфтани муодили ўзбекии онҳо асли тоҷикиашро овардааст ва ин омил низ тарҷумаро нисбатан амин сохтааст.

10. Тарҷумаи ҳикматҳои Саъдӣ аз тарафи Сирочиддин Шавкат бартарӣ дошта, сабк ва маънии нигоштаҳои шоир билкул ҳифз шудааст.



11.Шоирони ўзбек аз асрҳои XV ба ин тараф аз шакл ва мазмуни осори Саъдӣ пайравӣ карда, тарҷумаи осори ўро низ чун манбаи таъсирпазирӣ эътироф кардаанд. Саъдӣ бевосита ба эҷодиёти Навоӣ, Сайфи Сароӣ, Ҳофизи Хоразмӣ, Лutfӣ, Саккоӣ ва дигарон таъсир гузоштааст. Муҳаққикон қаробати осори Саъдӣ ва Навоиро дар масъалаи ахлоқ ва ба Саъдӣ наздик расидани Навоиро таъйид кардаанд. Ҳамчунин аз шоирони ўзбек Сайфи Сароӣ, ки «Гулистон»-ро тарҷума кардааст, аз Саъдӣ истиқбол карда, ба ашъори ў назира навиштааст. Саккоӣ низ қасидаи бадеъ навишта, дар он андешаашро дар бораи зиндагӣ гуфтааст ва аз суннати Саъдӣ истиқбол кардааст.

12.Дониш ва адабиёт дар дараҷаи таърих барои тоҷикону ўзбекон унсури созандаи хунар ва ваҳдати инсонӣ буда, дар ин равиш хидмати адабиёти тоҷик барои рушди адабиёти дигари минтақа, аз ҷумла, адабиёти ўзбек ниҳоят арзишманд аст. Вазъияти воқеӣ чунин буд, ки адабиёти форсии тоҷикӣ дар қарнҳои даҳ ва понздаҳи мелодӣ ба мақоми инкишофи классикии худ расида, ҳамчун меъёри тақияҳои инкишофи адабиёти ўзбекӣ хидмат кард. Вале таъсир фақат дар доираи замони ишоратшуда маҳдуд намешавад ва ба асрҳои баъд низ мутааллиқ буда, сабабгори ба ду забон шеър гуфтани шоирони ду халқ гардид.

13.Ҳодисаи вуруди осори намояндаи ин ё он адабиёт ба адабиёти халқи дигар яке аз шаклҳои муфиди пайвандҳои адабист. Дар ин замина хидмати адабиёти форсии тоҷикӣ дар ҳавзаи адабиёти ҷаҳон, аз ҷумла адабиёти ўзбек калон аст. Дар ин фароянди ҳамгирӣ нақш ва ҷойгоҳи яке аз ҷаҳраҳои намоёни адаби форсии тоҷикӣ «Шайх аҷал» (истилоҳи Юсуфӣ) Шайх Саъдии Шерозӣ бузург аст.

14.Таъсири адабиёти форсии тоҷикӣ ба адабиёти ўзбек аз Саъдӣ шурӯъ намешавад. Агар асри XI-ро даврони тавлиди адабиёти қадими ўзбекӣ (староузбекской литературы) шуморем, пас, бо итминон метавон гуфт, ки таъсири шоирони бузурги форсии тоҷикӣ – Фирдавсӣ, Хайём,

Носири Хусрав, Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ ба адабиёти ўзбек, ки дар он давра ба форсӣ ва туркӣ эҷод мекарданд, хеле бузург будааст.

15.Моҳияти таъсирпазирии адабиёти ўзбек аз адабиёти форсии тоҷикӣ, ба хусус осори Саъдиро суханони зерини Навоӣ сарехан ифода мекунад. Алишери Навоӣ ба намояндагони машхури адабиёти форсии тоҷикӣ, аз ҷумла Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Салмони Совачӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизии Шерозӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон баҳо дода, дар бораи муносибаташ ба адабиёти форсии тоҷикӣ мегӯяд: «... осори ҳамаи инҳоро аз бар кардаам, ғароибу латофати қасоид ва ғазалиёташонро донистаам, балки ба ғарибтару латифтари онҳо татаббӯъ низ кардаам» [167, 165]. Натиҷаи ҳамин пайҷӯӣ буд, ки Навоӣ, ба ҷуз истиқболияҳои зиёде аз ашъори Саъдӣ, дар поёни умраш «Гулистон»-и Шайхро пайравӣ карда, «Маҳбуб-ул-қулуб»-ро навишт, ки ин асар тарзи Саъдӣ дар «Гулистон» вазъкарда ва Ҷомӣ дар «Баҳористон» давомдодаро тақвият бахшидааст.

16.Пайравии Навоӣ ба «Гулистон» зоҳирӣ набудааст, балки асари Саъдӣ аз ҷиҳати моҳият ва шахди зарофат низ ба «Маҳбуб-ул-қулуб» таъсири муассир доштааст. Таъсирпазирии Навоӣ аз Саъдӣ бо ин маҳдуд намешавад. Навоӣ девони ғазалиёти Саъдиро мутолиа карда, ба вай пайравӣ намудааст. Дар татаббӯӣ Шайх шеър гуфтааст. Ин таъсир то ҷое вуҷуд доштааст, ки Навоӣ маъниҳои Саъдиро ба орият гирифта, ба воситаи фардбайтҳо ба ўзбекӣ ифода кардааст. Он чи ки Навоӣ аз Саъдӣ баҳра бурдааст, ин тарҷума ё тақлиду сирқати осори Саъдӣ нест. Вале ба забони модариаш баён кардани андешаю орои Саъдӣ аз тарафи Навоӣ санади вуруди адабиёти форсии тоҷикиро, аз ҷумла шеъри Саъдӣ ба адабиёти ўзбек аст, ки худ санади қотеи воқеияти пайвандҳои ин ду халқ аст.

Ҳамин тариқ, хидмати тарҷумонҳоро эътироф карда, бо камоли афсӯс гуфтан лозим аст, ки осори Саъдии Шерозӣ, ки як давраи томи

равнақи адабиёти ўзбек ба номи ӯ вобаста аст, то имрӯз ба таври комил ба забони ўзбекӣ тарҷума нашудааст ва тарҷумаҳои анҷомгирифта низ камоли маънӣ ва сабки «шайхи аҷал»-ро ифода намеkunанд.

Дар адабиёти муосири ўзбек омӯзиш ва тарҷумаи осори Саъдии Шерозӣ аз тарафи донишмандон, адибон ва тарҷумонҳо идома дорад ва мо умед бар он мекунем, ки осори оламгири Саъдии Шерозӣ ба забони ўзбекӣ ба таври пурра тарҷума ва нашр хоҳад шуд.

## КИТОБНОМА:

### А. Сарчашмаҳо:

1. Авлоний Абдулла. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент: Ёшлар нашриёт уйи, 2018. –97 с.
2. Бобир Заҳириддин Муҳаммад. Бобирнома. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948. –252 с.
3. Бобир Заҳириддин Муҳаммад. Бобирнома. – Тошкент: Ўздавнашр, 1949. –312 с.
4. Бобир Заҳириддин Муҳаммад. Бобирнома. – Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1961. –512 с.
5. Бобир Заҳириддин Муҳаммад. Мухтасар. – Тошкент: Фан, 1971. – 240 с.
6. Бобир Заҳириддин Муҳаммад. Шеърлар. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1957. –86 с.
7. Бобир Заҳириддин Муҳаммад. Рубоийлар. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1961. –35 с.
8. Гулханий М. Зарбулмасал ва ғазаллар. –Тошкент: Ўзадабийнашр, 1960. –71 с.
9. Гулханий М. Зарбулмасал. –Тошкент: Ўқитувчи, 1972. –58 с.
10. Жомий Абдурахмон. Баҳористон. –Тошкент: Ёзувчи, 1997. – 112с.
11. Машраб Бобораҳим. Меҳрибоним, қайдасан: Ғазаллар, мустазодлар, мураббаълар, муҳаммаслар, мусаддаслар, мусаббаъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – 416 с.
12. Мунис Хоразмий. Сайланма. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. –368 с.
13. Навоий А. Маҳбуб–ул–қулуб, муншаот, вақфия. Ўн беш томлик, ўн учинчи том. –Тошкент: Ғафур Ғулом, 1966. – 242с.

14. Навоий А. Маҳбуб–ул–қулуб. –Тошкент: Ғафур Ғулом, 1983. – 247с.
15. Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14 жилд. – Тошкент: Фан, 1998. –304 с.
16. Навоий А. Хазойин–ул–маоний. 1–китоб. – Тошкент: ЎЗФА нашриёти, 1959. – 780с.
17. Навоий А. Асарлар. Ўнбеш томлик. Ўн учинчи том. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1966. – 241 с.
18. Навоий А. Ҳикматлар. (Тўпловчи ва сўзбоши муаллифи С. Муталлибов) – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1968. – 86 с.
19. Навоий А. Ҳикматли сўзлар. Тузувчи ва масъул редактор Ҳ. С. Сулаймонов. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1968. – 152 с.
20. Огаҳий, Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли. Танланган асарлар. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1958. –306 с.
21. Саъдии Шерозӣ. Бўстон. – Душанбе: Адабиёти бачогона, 2016. – 328 с.
22. Саъдии Шерозӣ. Бўстон. – Душанбе: Адиб, 1990. – 304 с.
23. Саъдии Шерозӣ. Бўстон. Тасхеҳи матн ва шарҳи луғат аз Ҳусайн Устод Валӣ. Интишороти Қидёнӣ, баҳори 69. – 277 с.
24. Саъдий Шерозий. Бўстон. –Тошкент: Ғафур Ғулом, 2014. –264 с.
25. Саъдий Шерозий. Бўстон. –Тошкент: Ўз. Давлат Бадиий адабиёт нашриёти, 1996. –140 с.
26. Саъдий Шерозий. Бўстон. –Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1960. – 137 с.
27. Саъдии Шерозӣ. Гулистон (С. Саройи). – Анқара, 1954. – 373 с.
28. Саъдии Шерозӣ. Гулистон. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2008. –231 с.
29. Саъдии Шерозӣ. Гулистон. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2015. –176 с.
30. Саъдии Шерозӣ. Гулистон. – Душанбе: Дониш, 1988. –214 с.

31. Саъдии Шерозӣ. Гулистон. – Техрон: Иқбол, 1352(х. ш.). –236 с.
32. Саъдий Шерозий. Гулистон. – Тошкент: Ёшлар нашриёти уйи, 2018. – 152 с.
33. Саъдий Шерозий. Гулистон. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – 101 с.
34. Саъдий Шерозий. Гулистон. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1968. – 181 с.
35. Саъдии Шерозий. Ғазаллар. – Тошкент: Ўқитувчи, 2006. – 211с.
36. Саъдии Шерозӣ. Куллиёт. Иборат аз чаҳор ҷилд. Ҷилди I. – Душанбе: Адиб, 1988. – 432 с.
37. Саъдии Шерозӣ. Куллиёт. Иборат аз чаҳор ҷилд. Ҷилди II. – Душанбе: Адиб, 1989. – 416 с.
38. Саъдии Шерозӣ. Куллиёт. Иборат аз чаҳор ҷилд. Ҷилди III. – Душанбе: Адиб, 1990. – 366 с.
39. Саъдии Шерозӣ. Куллиёт. Иборат аз чаҳор ҷилд. Ҷилди IV. – Душанбе: Адиб, 1990. – 304 с.
40. Саъдии Шерозӣ. Куллиёт (Гулистон. Бӯстон, ғазалиёт ва қасоид, китаъот ва расоил). –Техрон: Муассисаи интишороти Амири Кабир, 1369. – 1042 с.
41. Саъдии Шерозӣ. Саду як ғазал. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 113с.
42. Саъдии Шерозӣ. Шавқи «Гулистон». Тарҷумаи Муродхоча бин Алҳоз Салоҳхочаи Тошкандӣ: Тошканд: Литография Ғулом Хусайнъ Арифжонова, 1909.
43. Саъдий Шерозий. Ҳикматга тӯла олам. –Тошкент: Шарқ, 2007. –256 с.
44. Саъдий Шерозий. Шеърятдан. – Тошкент: Ўзбекистон КП МК, 1976. – 166 с.
45. Саккокий. Танланган асарлар. –Тошкент: Ўзадабийнашр, 1960. –83 с.

46. Турди. Танланган асарлар. –Тошкент: Ўзадабийнашр, 1951. –62 с.
47. Фонй (Амир Алишер) Девони форсй. Мураттиб А. Муҳаммадй – Душанбе: Ирфон, 1993. –320 с.
48. Ҳамза Ҳ. Н. Асарлар. –Тошкент: Ўзадабийнашр, 1960. –330 с.
49. Ҳамза Ҳ. Н. Асарлар. –Тошкент: Фафур Ғулом, 1969. –238 с.
50. Ҳофиз Шерозй. Мунтахаби девон. –Сталинобод: Нашрдавточик, 1957. –610
51. Ҷомй Абдурахмон. 600 ғазали Ҷомй. –Душанбе: Дониш, 2014. – 316 с.
52. Шомуҳаммедов Ш. Саъдий Шерозий. –Тошкент: Фан, 1964. – 91с.

**Б. Адабиёти илмй:**

53. Абдуллоев В. А. Ўзбек адабиёти таърихи. –Тошкент: Ўқитувчи, 1964. – 383 с.
54. Абдуллаев В., Валихўжаев Б., Салоҳиддинов И. Ўзбек шеърйати ва адабиётшунослиги тарихидан. –Самарқанд: Алишер Навоий, 1964. –352 с.
55. Абдуқодиров А. Амир Алишери Навоий –Хужанд: Ношир, 2003. –156с.
56. Абдуқодиров А. Навоий ва ваҳдат–ул–вужуд таълимоти. – Хужанд: Ношир, 1995. –98 с.
57. Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишери Навоий ижодиёти. – Хужанд: Ношир, 2005. –268 с.
58. Абдурахмонов А. Мумтоз адабиётимиз поэтикасидан илк сабоқлар (V–XI синфлар). –Хужанд: Ношир, 2000. –113 с.
59. Абдурахмонов А. Мумтоз адабиётимиз поэтикасидан илк сабоқлар. –Хужанд: Ношир, 2000. –64 с.
60. Абдурахмонов А. Мумтоз адабиётнинг сеҳрли поэтикаси. –

Ленинобод: Омор, 1993. –96 с.

61. Абдусатторов А. Арабо–иранские литературные эпохи в XI в. –Душанбе, 2004. –70 с.

62. Азимжонова С., Қаюмов А. Захириддини Бобир ва унинг эжодиёти. – Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1965–512 с.

63. Айнӣ С. Алишер Навоӣ. –Сталинобод: Нашрдавлтоҷ, 1946. –260 с.

64. Айнӣ С. Куллиёт. Қилди дуум. Китоби якум. –Душанбе: Маориф, 1963. –501с.

65. Айнӣ С. Навоӣ ва тожик адабиёти /“Улуғ ўзбек шоири” тўплами/. –Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1948. –198с.

66. Афзахзод А. Навоӣ//ЭСТ. Қилди II. –Душанбе: Сарред. илмии ЭСТ, 1989. –405с.

67. Аҳмад Турсун. Шарқ донишмандлари хикматлари. – Тошкент: Шарқ, 2006. 2–08 с.

68. Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. –Тошкент: Фан, 1967. –85с.

69. Бартольд В. В. Сочинение, т. V. – Москва: Наука, 1968. – 754 с.

70. Бертельс Е. Э. История персидско–таджикский литературы. – Москва: Восточная литература, 1960. – 555 с.

71. Бертельс Е. Э. Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965. – 498 с.

72. Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965. –С. 377–421.

73. Болдыров А.Н. Персидские переводы «Маджалис аннафаис» Ученые записки ЛГУ отд. История и филологии стран Востока. – Ленинград: ЛГУ, 1952. –С. 155-156.

74. Брагинский И. С. К изучению узбекско–таджикских литературных связей. –Дар кит. : Взаимосвязи литератур Востока и Запада. Москва: Из–во Восточной литературы, 1961. – С. 7–56.



75. Брагинский И. С. К изучению таджикско–узбекских литературных взаимосвязей. – Дар кит. : И. С. Брагинский. Исследование по таджикской культуре. – М. : Наука, 1977. – С. 149–193.
76. Валихожаев Б., Воҳидов Р. Навоий и жоди-илҳом манбаи. – Тошкент: Фан, 1981. – 73 с.
77. Воҳидов Р. XV аср 2–ярми XVI аср бошларида ўзбек ва тожик шеърятӣ. – Тошкент: Фан, 1983. – 143 с.
78. Воҳидов С. Робитаҳои адабии халқҳои тоҷик ва ўзбек дар асри XV. – Душанбе: Ирфон, 1974. 132 с.
79. Давронов А. Адабиёти марзҳо ва хунар. – Душанбе: Шаҳпар, 2011. – 227 с.
80. Давронов А. Зелёная книга времён (вопросы поэтики художественного перевода в литературных связях). – Душанбе: Шаҳпар, 2012– 411 с.
81. Давронов А. Мушкилоти пайвандҳои адабиӣ. – Душанбе, 1999. – 188 с.
82. Давронов А. Пайванди замонҳо ва қисмати адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1994. – 80 с.
83. Давронов А. Таджикско–армянские литературные связи. Автореферат диссертациии соискание ученой степени доктора филологически наук. – Душанбе, 2009. – 53 сах.
84. Ёҳақӣ М. Ин «Гулистон» ҳамеша хуш аст // Нашри дониш, соли даҳум, шумораи аввал, озар ва дай, 1348. – С. 34–38.
85. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Наука, 1974. – 727 с.
86. Жӯраев К. Таржима санъати. – Тошкент: Фан, 1982. – 60 с.
87. Жӯраев Т. Таржима санъати (Мақолалар тўплами). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. – 328 с.

88. Зайниддинов М. Таджико–татарские литературные связи в конце XIX–начале XX вв. – Автореферат диссертационного соискания ученой степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 1990. – 18 с.
89. Зарринкӯб Абдулхусайн. Арзиши мероси сӯфия. –Тоҳрон: интишороти Ориё, 1344. –270 с.
90. Зарринкӯб Абдулхусайн. Чустучӯ дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе: Ирфон, 1992. –396 с.
91. Зеҳнӣ Т. Санъати суҳан. –Душанбе: Маориф, 1992. –304 с.
92. Зоҳидов В. Ёзбек адабиёти таъриҳдан. –Тошкент: ЁзССР давлат бадиий адабиёт ва нашриёти, 1961. – 265 с.
93. Зоҳидов В. Улуғ шоир иҷодининг қалби. –Тошкент: Ёзбекистон, 1970. –305 с.
94. Зулфиқорӣ Ҳ. Зебошиносии насри Саъдӣ // Номаи фарҳангистон. Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, давраи даҳум, шумораи аввал, баҳори 1387. – С. 50-70
95. Зуннунов А. Бадиий асар таҳлили методикаси. –Тошкент: Ёқитувчи,1989. –120 с.
96. Имомзода М.,Раҳмонзода А, Зайниддинов М. Песнь единства. – Душанбе: “ЭР–граф, 2018. – 100 с.
- 97.Исрофилниё Ш.Р., Раҳнамо А. Шарҳи мунтахаби “Гулистон”–и Саъдии Шерозӣ. –Душанбе: Пайванд, 2016. –218с.
- 98.История литератур народов Средней Азии и Казахстана.- Москва: Изд-во МГУ, 1960. - 444 с.
99. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965. – 186 с.
100. Каримов У. Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX . – Душанбе: Дониш,1974. – Қисми 1. –187 с
101. Каттаев С. Марварид фикрлар. –Тошкент: Муҳаррир, 2009. – 72с.

102. Каххарова Н. Саади и его роль в развитии газели: Автореф. дис... канд. филолог. наук. – Душанбе, 1970. –29 с.
103. Комилов Н. Бу қадимий санъат. –Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 192 с.
104. Комиссаров В.Н. Теория перевода. –Москва: Высш. шк., 1990. - 253 с.
105. Конрад Н. И. Запад и Восток. – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1972. – 495 с.
106. Қаяумов А. Қўқон адабий муҳити. – Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси нашриёти, 1961. – 359 с.
107. Қодирова М. XIX аср ўзбек шоирлари ижодида инсон ва халқ тақдири. – Тошкент: Фан, 1977,–184 бет.
108. Қулматов Н. Ақидаҳои ахлоқии Саъдӣ. –Душанбе: Ирфон, 1981. 70 с.
109. Лихачев Д.С. Об общественной ответственности литературоведения – «Контекст-1973». -Москва, 1974. –6 10 с.
110. Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1963. –740 с.
111. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: Ўқитувчи, 1976. –664 с.
112. Махбуб М. Ҷ. Забони Саъдӣ ва пайванди он бо зиндагӣ. Мақолате дар бораи зиндагӣ ва шеърӣ Саъдӣ, ба кӯшиши Мансур Растагори Фасой. – Шероз: Донишгоҳи паҳлавии Шероз,1352. –325с.
- 113.Маҳмуд Футӯҳи. Балогати тасвир. Душанбе: ДДОТ, 2018. –335с.
114. Маъруфҷони Истаравшанӣ. Роҳе ба сӯйи “Бӯстон”. Нигориши навин ва гӯё бар асари адабиву ахлоқии Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ. –Душанбе: Адабиёти бачагона, 2014. – 368с.
115. Мирзоев А. Аз равобити адабии Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ. –Дар кит. : Абдулғанӣ Мирзоев. Сездаҳ мақола. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С. 223–238.

116. Мирзоев А. Равобити адабии ду устои бузурги сухан. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 63 с.
117. Мирзоев А. Фонӣ ва Ҳофиз. – Душанбе: Дониш, 1968. – 87 с.
118. Мулло Маъруфҷони Истаравшанӣ. “Гулистон”-и навин нигориши навин ва гӯё бар асари адабиву ахлоқии Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ. – Душанбе: Шучоӣён, 2011. – 276с.
119. Мулло Маъруфҷони Истаравшанӣ. Роҳе ба сӯи “Бӯстон”. Нигориши навин ва гӯё бар асари адабиву ахлоқии Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ. – Душанбе: Шучоӣён, 2010. – 358с.
120. Муродов М. Алломалар ибрати. – Тошкент: Ёш гвардия, 1982. – 141 с.
121. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент: Фан, 2005. – 352 с.
122. Муслумониён Р. Сайре дар бӯстони ҳикмат. – Дар кит.: Раҳим Муслумонкулов. Фурӯғи шеъри чонпарвар. – Душанбе: Ирфон, 1984. – С. 41–65.
123. Мухторов А. Дурдонаҳои маданияти Тоҷикистон дар ганҷинаҳои Ҳиндустон.- Душанбе: Ирфон, 1984.- 423 с.
124. Начафӣ А. Масъалаи амонат дар тарҷума // Нашри дониш, шумораи 1, озар ва дай. – Техрон, 1341. – С. 5–11.
125. Найдо Ю. Нақши мутарҷим // Нашри дониш, соли 6, шумораи 4, 1365. – С. 18–25.
126. Нарзуллоева С. Алишер Навоӣ. – Тошкент: Фан, 1966. – 156 с.
127. Насриддин Абдуманнон. Достонҳои дилангез аз «Бӯстон»-и Шайх Саъдӣ. – Хучанд, 2008. – 227 с.
128. Обиди Шукурзода. Шарҳи «Гулистон» бар асоси тасҳеҳ ва таъби шодравон Муҳаммадалии Фурӯғӣ... – Душанбе: Адиб, 2014. – 540 с.
129. Паёми бародарӣ: Маҷмӯаи мақолаҳои робитаи адабии халқи тоҷик. Мураттибон: Валӣ Самад ва Ҳамроҳ Шодӣ. – Душанбе: Дониш, 1972. – 343 с.

130. Паёми бародарӣ. Маҷмӯаи мақолаҳо доир ба пайвандҳои адабӣ ва илмии халқи тоҷик. Китоби П. Мураттибон: Валӣ Самад ва Муртазо Зайниддинов. –Душанбе: Истеъдод, 2018. – 272 с.
131. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. –Тошкент: Фан, 1995. –156с.
132. Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – Москва: Из-во восточной литературы. 1963. –363 с.
133. Сабки “Гулистон”-и Саъдӣ (Мунтахаб аз “Сабкшиносӣ”-и Муҳаммадтақии Баҳор). –Хучанд: Нашмарҳуч, 1993. 187 с.
134. Садрӣ С. Вазъи забон ва адаби форсии тоҷикӣ дар Ўзбекистон. –Дар кит. : Дурри дарӣ дар Самарқанд ва Бухоро. – Париж, 2008. – с. 21–37
135. Сайфиев Н. Таърихи адабиёти тоҷик(асрҳои XVI–XIX ВА ибтидои асри XX). –Душанбе: Бухоро, 2012. –660 с.
136. Саъдӣ-шоири эронӣ. Тарҷума ва таҳқиқи Аҳмади Самийӣ (Гелонӣ). – Номаи фарҳангистон. Давраи даҳум, шумораи аввал, – Техрон, баҳори 1387. –107с.
137. Саломов Ғ., Комилов Н. Дӯстлик кӯприклари. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1979. – 78 с.
138. Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 232 с.
139. Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. –Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 220 с.
140. Саломов Ғ., Комилов Н. Таржимон маҳорати. –Тошкент: Фан, 1979. –196 с.
141. Самад Валӣ. Основные вопросы таджикско–азербайджанских литературных связей в XIX в. : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 1975. – 71 с.
142. Самад Валӣ. Пайвандҳои адабӣ чун омили муҳими инкишофи адабиёт. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 23 с.
143. Самад Валӣ. Тӯшаи ҳамдилӣ. –Душанбе: Адиб, 1989. – 208 с.

144. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида саж. –Тошкент: Фан, 1978. – 151 с.
145. Сирусӣ Шамисо. Куллиёти Сабкшиносӣ. –Душанбе: ДДОТ, 2017. –259 с.
146. Султанова Д. А., Ҳалимова Ф. Р. Шеър ва таржима. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2009. –144 с.
147. Сулҳҷӯ А. Баҳсе дар мабнои тарҷума // Нашри дониш, соли 6, шумораи 5, 1365. – С. 17–24.
148. Таърихи адабиёти Эрон. Чилди дуввум. //Таълифи доктор Забехуллоҳи Сафо. // Чопи нухум. –Техрон, 1374, саҳ 111.
149. Тоҳир Малик. Одамийлик мулки. –Тошкент: Истиқлол, 2005. –140 с.
150. Турсунов А. Эҳёи Ачам.- Душанбе: Ирфон, 1984. 204 с.
151. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз ду чилд. Ҷ. 1. –Москва: Большая советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
152. Фозилова Ш., Султонова Д. Таржима мутахассислигига кириш. –Самарқанд: СамДЧТИ, 2009. –256 с.
153. Ўзбек адабиёти тарихи. II том (XV асрнинг иккинчи ярми). – Тошкент: Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1977, 177 с.]
154. Ўзбек адабиёти тарихи. Тўрт томлик. Биринчи том. –Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1959. –552 с.
155. Ўзбек адабиёти таърихи, III том, XVI асрдан XVII асрнинг 70 – йиларигача. – Тошкент: Фан, 1978. –377 с.
156. Ўзбек адабиёти тарихи. Тўрт томлик. Тўртинчи том. Иккинчи китоб. –Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1960. –353с.
157. Ўзбек адабиёти тарихи. Тўрт томликка илова. Бешинчи том. Биринчи китоб. –Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1966. –332 с.
158. Ўзбек совет адабиёти тарихи. –Тошкент: Фан, 1968. –420 с.
159. Ўзбек халқ мақоллари. –Тошкент: Шарқ, 2005. –257 с.
160. Ўзбек шеърятӣ антологияси. Беш томлик. Иккинчи том. –

- Тошкент: Ўзбекистон давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1961. –456 с.
161. Ўзбек шеърляти ва адабиётшунослиги тарихидан. – Самарқанд: Алишер Навоий нашриёти, 1964. –172 с.
162. Худойдодов А. Место газелей Хафиза в истории таджикско–узбекских литературных связей (XIV–XIX вв). – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 1991. – 24 с.
163. Худойдодов А. Қойгоҳи ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ дар таърихи робитаҳои адабии халқҳои тоҷик ва ўзбек (асрҳои XIV– XIX). –Душанбе: Адиб, 2012. 236 саҳ.
164. Ҳодизода Р., Каримов У., Саъдиев С. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI–XIX ва ибтидои асри XX. – Душанбе: Маориф, 1988. – 414 с.
165. Ҳофизи Шерозӣ. Девон. /Бо эҳтимоми Муҳаммад Қазвинӣ, доктор Қосим Ғанӣ.-Техрон, 1320.- с.72-73.
166. Ҳошим Р. Ҳамкориҳои пурфайзи дӯстон. //Солҳо дар саҳифаҳо. // –Душанбе: Адиб, 1988. – С. 149–159.
167. Ҳошим Р. «Муҳокимат–ул–луғатайн» ва мавқеи таърихии он. – Дар кит. : Раҳим Ҳошим. Солҳо дар саҳифаҳо. – Душанбе: Адиб, 1988. – 161с.
168. Шарифов Х. Равобити адабии дирӯз ва имрӯзи халқҳои Осиёи Миёна. –“Маҷмӯа. ”: –Номаи Пажӯҳишгоҳ. – Душанбе, 2003. – 36с.
169. Шарифов Х. Услуб ва камолоти суҳан. Маҷмӯаи мақолот. – Душанбе: Ирфон, 1985. –176 с.
170. Шарифов Х. Шоир ва шеър. –Душанбе: Адиб, 1998. –217 с.
171. Шарипов Ж. Бадиий таржималар ва моҳир таржимонлар. – Тошкент: Фан, 1972. –260 с.
172. Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима таърихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – 482 с.
173. Шарипов Ж. Шеърӣ таржималарнинг баъзи масалалари. – Тошкент: Фан, 1959. –155 с.

174. Шарипов М. Навоий ва адабий алоқалар. – Тошкент: Фан, 1968. – 251 с.
175. Шодиев Э. Адабий алоқалар саҳифалари. –Хужанд: Раҳим Жалил, 1995. –208 с.
176. Шодиев Э. Адабиётда зуллисонайнлик анъаналари. –Хужанд: Хуждавнашр, 1994. –168 с.
177. Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс–тожик адиблари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. – 109 с.
178. Шодиев Э. Навоийнинг тожик адабиётига муносабати масаласига доир. –Ленинобод: Ленинобод шаҳар босмахонаси, 1964. – 56с.
179. Шодиев Э. Ўзбек–тожик адабий алоқалари таърихидан. – Тошкент: Фафур Гулом, 1973. – 220 с.
180. Шодиев Э. Ҳамза ва тожик адабиёти. – Ленинобод: Конибодом шаҳар босмахонаси, 1969. – 46 с.
181. Шомуҳаммедов Ш. Гуманизм-абадийлик ялови. –Тошкент: Фафур Гулом,1970. – 160 с.
182. Шомуҳаммедов А. Традиция татаббу в творчестве Алишера Навои. –Тошкент: Фан, 1984. –136 с.
183. Шомуҳаммедов Ш. Форс–тожик адабиёти классиклари. – Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1963. –198 с.
184. Шомуҳаммедов Ш. Форс– тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм тараққиёти. –Тошкент: Фан, 1968. – 432 с.
185. Шомуҳаммедов Ш. Форс– тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм. –Тошкент: Фан, 1981. – 432 с.
186. Шукуров М. Назаре ба саргахи бародарӣ. –Дар кит.: Муҳаммадҷон Шукуров. Пайванди замонҳо ва халқҳо. – Душанбе: Ирфон, 1982. –51с.



**В. Мачаллаҳо:**

187. Афсаҳзод А. Навой ва адабиёти форс–тоҷик //Адаб, 1997. №2. Саҳ. 42–50.
188. Афсаҳзод А. Аҳду вафо // Садои Шарқ, 1968. №8. саҳ. 121–128.
189. Восит Аҳмад. Ақллилик балоси. //«Шарқ юлдузи» журнали, 2011 йил, 3–сон, 174–175–бет.
190. Давронов А. Литературные связи и историческая миссия //Садои Шарқ, 1991, №10. –С. 135–143.
191. Зайниддинов М. Шӯхрати «Гулистон» –и Саъдӣ миёни туркигӯён// Садои мардум, 2003. 30дек. –С 3.
192. Каримов У. «Бобурнома»– сарчашмаи адабӣ // Ахбороти академияи фанҳои РСС Тоҷикистон. Серияи шарқшиносӣ, таърих, филология, 1986. №1(1). –С. 54–55.
193. Комилов Н. Илм, ижод пешвоси. //«Шарқ юлдузи» журнали, 2011 йил, 2–сон, 148–бет.
194. Комилов Н. “Гулистон”нинг янги таржимаси. // “Гулистон”, 1969 йил 12–сон.
195. Комилов Н. Огаҳийнинг таржимонлик маҳоратига оид. // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1969 йил 5–сон.
196. Мухтаров А. Бабур и отношение к нему народов Центральной Азии // Известия академия наук Таджикской ССР. Серия востоковедение, история, филология, 1991. №2 (22). – С. 28–33
197. Раҳмонов В. “Гулистон” ба забони ўзбекӣ. // Маориф ва маданият, 1967. 30 дек. –С 3.
198. Рустамов Э. Доир ба масъалаи муносибати адабиёти тоҷик ва ўзбек дар асри XV//Шарқи сурх, 1956. №11. – С. 79–92.
199. Солиев С. “Бўстон”–и Саъдӣ ба забони ўзбекӣ// Ўзбекистони сурх, 1961. 22 март. –С 2.
200. Сулаймон Ҳ. Навоийнинг “Фоний” девони.- “Шарқ Юлдузи”, 1965, №9, 157 с.

**Г. Мачаллаҳои хориҷӣ:**

201. Henri Masse. Essai sur le poete Saadi, suivi d'une bibliographie (Таҳқиқ дар бораи Саъдии шоир, ҳамроҳ бо зиндагинома), I vol. in 8, 1–268 – LXII pages–Paris, P. Geuthner, 1919.

202. Roger Caillois – Нақл аз маъхази зайл: Le Langage Encyclopedie de la Pleiade, Paris, Gallimard, 1968. – P. 754.

**Ғ. Мавод аз интернет:**

203. [www. hakikati-sugd. tj/index. php/. . . /398-hoja-hofiz-va-hoja-kamol](http://www.hakikati-sugd.tj/index.php/. . . /398-hoja-hofiz-va-hoja-kamol)

204. [http://maktab. tj/adibon/abdurahmoni–Jomī](http://maktab.tj/adibon/abdurahmoni-Jomī)

205. [http://historic. ru/books/item. . .](http://historic.ru/books/item. . .)

206. [http://www. ziyouz. com. . .](http://www.ziyouz.com. . .)

207. [http://www. omuzgor–news. tj](http://www.omuzgor-news.tj)

208. [http://www. ishq. tj](http://www.ishq.tj)

209. [http://test–book. ucoz. com/load/adabiyot/turdi](http://test-book.ucoz.com/load/adabiyot/turdi)

210. [http://www. student. hs–. . . /mashrab](http://www.student.hs-. . . /mashrab)

211. [http://adabiyot. zn. uz](http://adabiyot.zn.uz)

212. [http://www. e–adabiyot. uz/kitoblar/nazm](http://www.e-adabiyot.uz/kitoblar/nazm)

213. [http://navoi. natlib. uz/uzb/](http://navoi.natlib.uz/uzb/)

214. [http://www. ziyonet](http://www.ziyonet)